

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ХРЕСТОМАТІЯ З ФОНЕТИКИ**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Укладачі
Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич

Ніжин
2012

УДК 811.161.2'373.2
ББК 81.411.1-923
С89

Гриф надано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
Лист від 06.02.2012 р. № 1/11-1617

Рецензенти:

Білоусенко П. І. – професор, завідувач кафедри української мови
Запорізького державного університету, доктор філологічних наук;

Мойсієнко А. К. – професор, завідувач кафедри сучасної української
мови Інституту філології Київського національного університету імені
Тараса Шевченка, доктор філологічних наук;

Плющ М. Я. – професор, завідувач кафедри української мови
Інституту філології Національного педагогічного університету імені
М.П.Драгоманова, доктор філологічних наук

Сучасна українська літературна мова. Хрестоматія з фонетики :
С89 навч. посіб. / уклад. : Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2012. – 218 с.
ISBN 978-617-527-041-7

У навчальному посібнику вміщено фрагменти наукових статей авторитетних та молодих мовознавців, що плідно працюють над фонетичними процесами та явищами української мови. Хрестоматія репрезентує окремі матеріали з монографій представників вітчизняного та зарубіжного мовознавства, які містять ключові положення фонетики, стосуються її актуальних проблем і ґрунтуються на сучасних досягненнях фонетики, фонології, морфонології, орфоепії.

Для зручності додано словник-довідник лінгвістичних термінів, укладений за третім енциклопедичним виданням "Українська мова" (К., 2007).

Посібник призначено для студентів філологічних спеціальностей денної та заочної форм навчання. Матеріали хрестоматії можуть використовувати студенти, які вивчають курс фонетики, а також усі, хто пише курсову, дипломну, кваліфікаційну чи магістерську роботу з фонетики.

УДК 811.161.2'373.2
ББК 81.411.1-923

ISBN 978-617-527-041-7

© Н. І. Бойко, Т. Л. Хомич, укладання, 2012
© НДУ ім. М. Гоголя, 2012

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Змістовий модуль 1	
Фонетика. Фонологія.....	6
Змістовий модуль 2	
Морфонологія.....	46
Змістовий модуль 3	
Склад. Наголос. Інтонація.....	87
Змістовий модуль 4	
Орфоепія.....	141
Змістовий модуль 5	
Графіка.....	187
Змістовий модуль 6	
Орфографія.....	200
Короткий словник-довідник лінгвістичних термінів.....	207

ПЕРЕДМОВА

Протягом багатьох віків дослідники звертають особливу увагу на звукову систему мови. Курс "Сучасна українська літературна мова" є базовим для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Він складається з кількох розділів, серед яких важливе місце належить фонетиці, фонології, морфонології, орфоєпії та графіці. Цей курс передбачає насамперед засвоєння певних теоретичних понять і наукових положень, що відбивають різні аспекти організації та функціонування фонетичних мовних явищ, процесів тощо. Роль і місце фонетики для якісної підготовки майбутнього фахівця пояснюється й тим, що вивчення змісту всього курсу є необхідною передумовою формування лінгвальної компетенції мовця, його вміння використовувати фонетико-орфоєпічні норми у своїй професійній діяльності.

Основні завдання, що стоять перед студентом у процесі вивчення фонетики, полягають у глибокому засвоєнні теоретичних положень, належному розумінні сутності фонетичних закономірностей, явищ і процесів, що характеризують звуковий склад мови. Студент під час вивчення курсу має виробити вміння проводити повний фонетичний, фонематичний і орфоєпічний аналіз слова, записувати слова і тексти фонетичною та фонематичною транскрипціями, визначати комбінаторні, позиційні та факультативні звукові зміни, розмежовувати чергування живі (фонетичні) й історичні (фонематичні), характеризувати склади й визначати їхні типи, з'ясувати причини асимілятивних, дисимілятивних та інших змін, оволодіти сучасними орфоєпічними, графічними, орфографічними нормами та ін.

Матеріал пропонованого посібника для студентів філологічних спеціальностей містить фрагменти наукових статей, окремі судження з монографій авторитетних та молодих мовознавців. Запропоновані наукові розвідки ґрунтуються на сучасних досягненнях фонетики, фонології, морфонології, орфоєпії, графіки, орфографії сучасної української літературної мови. У хрестоматії висвітлено погляди представників вітчизняного та зарубіжного мовознавства на ключові проблеми сучасної фонетики. Тексти статей стосуються актуальних проблем, низки різних поглядів на окремі теоретичні та

практичні питання фонетики, фонології, морфонології, орфоєпії, графіки, орфографії сучасної української літературної мови. Матеріали хрестоматії укладено відповідно до типової і чинної програми, затвердженої Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, з урахуванням особливостей організації навчального процесу в умовах кредитно-модульної системи.

Допомогти в засвоєнні термінологічного апарату покликаний словник-довідник лінгвістичних термінів, укладений за третім енциклопедичним виданням "Українська мова" (К., 2007). Його використання сприятиме актуалізації та систематизації знань з фонетики, фонології, морфонології, орфоєпії, графіки, орфографії сучасної української літературної мови, формуванню мовленнєвої культури, забезпечить належний рівень знань студентів відповідно до вимог Болонської системи, умов кредитно-модульної організації навчального процесу у вищій школі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Фонетика. Фонологія

Поки ми маємо справу зі скороминучим говорінням і слуханням, нам достатньо терміна "звук", яким позначається найпростіша одиниця, що викликає єдине акустико-фонетичне враження. Але якщо ми станемо на ґрунт справжньої мови, яка існує у своїй безперервності тільки психічно, тільки як світ уявлень, нам уже не буде достатньо поняття звуку, і ми будемо шукати іншого терміна, що зможе позначити психічний еквівалент звуку. Саме таким терміном і є термін "фонема". Фонема – це єдиний неподільний у мовному відношенні антропоморфічний образ, що виник із низки однакових і єдиних вражень, асоційованих із акустичними й фонаційними (вимовними) уявленнями. Інакше кажучи, фонема – це єдине фонетичне уявлення, що виникає в душі шляхом психічного злиття вражень, одержаних від вимови одного й того ж звуку (Бодуен де Куртене).

У кожній мові вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість звуків, які в кожній такій мові об'єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їхні форми, тобто слугувати цілям людського спілкування. Ці звукові типи і мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо називати їх фонемами (Л.В.Щерба).

Система фонем визначається для будь-якої мови дослідником, причому фонема, які її утворюють, – це одиниці, за допомогою позначення яких може бути записане будь-яке усне мовлення цією мовою (П.С.Кузнецов).

У лінгвістиці фонема розглядається як складне явище, оскільки кожна фонема виявляється в певних різновидах, причому кожен із таких різновидів виступає в чітко визначених фонетичних умовах. Таким чином, різновиди однієї фонемі взаємно виключають один одного в тій самій позиції і, навпаки, взаємозаміняють один одного в різних позиціях. Фонетична зумовленість різновидів фонемі в різних позиціях неоднакова. Позиція найменшої зумовленості називається сильною, на відміну від інших позицій, які називаються слабкими (Р.І.Аванесов).

Фонема може бути визначена як певна група звуків, які мають певну артикуляційно-слухову спільність і функціонально не протиставлені один одному, тобто не зустрічаються в тій самій позиції.

Звуки, які входять у кожную таку групу, тобто фонему, називаються алофонами відповідних фонем. Кожен алофон – це відповідна фонема, яка виступає в певній фонетичній позиції в структурі слова, що конкретизує її звукову специфіку (Г.П.Торсуєв).

Алофони можуть бути двох видів. Одні залежать від тієї чи іншої позиції фонем в слові (на початку, в середині, в кінці), від характеру складу. Такі алофони можуть бути названі позиційними. Інші алофони залежать від сполучення цієї фонем з іншими фонемами. Такі алофони можна назвати комбінаторними. Кожен з алофонів представлений у реальному мовленні рядом звуків, більш чи менш відмінних за їхніми артикуляційними характеристиками (Л.Р.Зіндер).

М.А.Жовтобрюх

Дифтонг

Дифтонг [грец. δίφθογγος, від δί(ς) – двічі і φύγγος – звук] – двозвук, поєднання двох голосних звуків в одному складі. Дифтонги *ai*, *oi* знала ще праслов'янська мова; вони, як і довгий [ē], розвинулися у ній у дифтонг *ie*, що був успадкований багатьма пізнішими слов'янськими діалектами, зокрема й давньоруськими.

У давньоруській писемності дифтонг *ie* позначався літерою ѣ (ліето, дієдь, рієка – орф. ѣто, дѣдь, рѣка). В українській мові цей дифтонг монофтонгізувався (тобто перетворився на монофтонг – голосний з артикуляційною та акустичною однорідністю) в *i* (ѣто > літо, рѣка > ріка), а в російській – в *e* (лето, река); в українських північних говорах у наголошеній позиції він зберігся (обієд, лієс), а в ненаголошеній змінився на *e* (деді, мешок, песок – з д[ѣ]ды, м[ѣ]шькь, п[ѣ]ськь). Можливо, вже в деяких давньоруських говорах звукове значення [ѣ] розрізнялося залежно від наголосу. В окремих північно-українських говорах на звуковий вияв дифтонга *ie* впливали губні приголосні та *p*, після яких елемент *i* розширився до *u* (обієд, тиєшки, рієчка).

Пізнішого походження дифтонги з етимологічних [e] та [o] в новому закритому складі, що утворилися після занепаду редуованих [e] та [o], подовжились (печь > пѣч; столь > стѣл). У говорах, на основі яких сформувалися російська та білоруська мови, це подовження пізніше втратилося, а в говорах, що лягли в

основу української мови, збереглися, і вже на українському ґрунті [е] та [о] дифтонгізувались: перший з них перед колишнім складом з редукованим [ь] змінився на дифтонг *ie*, що, як і давньоруський *ie*, далі розвинувся у монофтонг [i] (*печь > пѣч > пич > піч*), а в північних говорах здебільшого зберігся – *п іеч*. Довгий голосний [е] перед складом з редукованим [ь] змінився на [о] (*сель > сѣл > с'ол*) і далі розвивався, як і голосний [о]. Вимова довгого [ō] наблизилась до [у], пізніше він дифтонгізувався (*возь > вѣз > вуоз > вуиз > вуіз*). У більшості українських говорів відбулася його монофтонгізація у голосний [i] (*віз, міст, сіл, жінка*), в окремих північних і деяких південно-західних (ужанських, марамороських, боржавських) говорах виник відповідно монофтонг [и] або [у] (*виз, мист, снит; вуз, муст, снут*); у більшості ж північних говорів зберігаються дифтонги *уо, уи, уі* (*вуоз, вуиз, вуіз, нюіс, сюіл, жуінка*) або їхні інші звукові варіації. В українській літературній мові рефлекс дифтонга – це голосний [i], а чергування [е] – [i], [о] – [i] (*печі – піч, вози – віз*), що виникло внаслідок монофтонгізації дифтонгів з давніх [е] та [о], становить одну з найважливіших диференційних рис української фонетики. Під впливом південних говорів і літературної мови ареал дифтонгічної вимови в північних говорах поступово звужується.

Термін "дифтонг", вживаний для назв відповідних звукових явищ, поширених у північно-українських говорах, до певної міри умовний, бо, як це переконливо довів ще В.Ганцов, він в українських живих говорах вимовляється не як два звуки, а як один складний голосний звук.

Г.П.Півторак

Приголосні звуки

Приголосні звуки – звуки мови, основою яких є шуми, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану органами мовлення. У сусідстві з голосними приголосні звуки не можуть бути складотворчими. В українській мові є 32 приголосні фонемі, які реалізуються у 45 звуках. Приголосні звуки класифікуються за місцем творення, за способом творення, за участю голосу у творенні. За місцем творення приголосні звуки поділяються на: 1) губні, серед яких розрізняють губно-губні (білабіальні) [б], [б'], [п], [п'], [в], [в'], [м], [м'],

губно-зубні [ф], [ф'], та 2) язикові, які, в свою чергу, поділяються на: а) передньоязикові [д], [т], [з], [з'], [дз], [дз'], [с], [с'], [ц], [ц'] [ж], [ж'], [дж], [дж'], [ш], [ш'], [ч], [ч'], [л], [р], [р'], [н], у складі яких за акустичними ознаками виділяють свистячі [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'] і шиплячі [ж], [ж'], [ч], [ч'], [ш], [ш'], [дж], [дж']; б) середньоязикові [j], [д'] [т'], [н'], [л']; в) задньоязикові [г], [г'], [к], [к'], [х], [х']; 3) фарингальний (гортанний) [г], [г'].

За способом творення приголосні звуки поділяються на: 1) зімкнені (проривні), при творенні яких активний і пасивний органи мовлення утворюють зімкнення, яке проривається під натиском видихуваного повітря: [б], [б'], [п], [п'], [д], [д'], [т], [т'], [г], [г'], [к], [к']; 2) щілинні (фрикативні, спіранти), при вимові яких струмінь видихуваного повітря проходить крізь вузьку щілину, утворювану артикуляційними органами: [в], [в'], [ф], [ф'], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [ж], [ж'], [ш], [ш'], [г], [г'], [х], [х'], [j]; при творенні [л], [л'] зімкнення кінчика язика з зубами або альвеолами лишається непорушним, але обидва боки язика не притискаються до зубів, утворюючи щілину, крізь яку проходить видихуване повітря, тому їх називають ще зубно-боковими (латеральними); 3) зімкнено-щілинні, при артикуляції яких активні й пасивні органи мовлення утворюють одночасно зімкнення і щілину, крізь які проходить видихуване повітря: [м], [м'], [н], [н'], [р], [р']; при вимові [м], [м'], [н], [н'] зімкнення залишається непорушним, а видихуване повітря проходить через ніс, через що їх називають ще носовими; при артикуляції [р], [р'] відбувається ритмічне зімкнення і розімкнення зігнутих догори кінчиком язика й альвеолами, отже, мовні органи утворюють вібрацію, через що цей приголосний називають ще вібрантом; 4) африкати, які за способом творення є складними приголосними, оскільки утворюються поєднанням зімкненого і фрикативного приголосного того самого місця творення: [дж], [дж'] (д+ж), [ч], [ч'] (т+ш), [дз], [дз'] (д+з), [ц], [ц'] (т+с).

За участю голосу приголосні звуки поділяють на сонорні (сонанти) і шумні. При творенні сонорних голос переважає над шумом: [р], [р'] [н], [н'], [м], [м'], [в], [в'], [j]. Шумні приголосні звуки, в яких переважає шум, залежно від участі при їх творенні голосових зв'язок поділяються на дзвінки – [б], [б'], [г], [г'], [г'], [г'], [д], [д'], [дж], [дж'], [ж], [ж'], [дз], [дз'], [з], [з'] та глухі – [п], [п'], [х], [х'], [к], [к'], [т], [т'],

[ш], [ш'], [ч], [ч'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ф], [ф'] (останній виступає лише в іншомовних та звуконаслідувальних словах). Однією з особливостей фонемної системи української мови є наявність у ній дзвінких африкат [дж], [дз] та фарингальної фрикативної фонемі [г]. Якість приголосних звуків залежить також від участі в артикуляції середньої частини спинки язика. Якщо артикуляція будь-якого приголосного відбувається з підняттям її до твердого піднебіння, утворюються м'які приголосні. Наявні в українській літературній мові 22 тверді й 10 м'яких фонем реалізуються у 22 твердих і 23 м'яких та напівпом'якшених звуках. Тверді фонемі – [б], [в], [г], [г'], [д], [ж], [дж], [з], [дз], [к], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]; м'які – [д'], [з'], [дз'], [л'], [н'], [р'], [с'], [г'], [ц'], [j]. М'яка фонема [j] не має відповідної їй твердої фонемі. Тверді приголосні [б], [п], [в], [ф], [м], [г], [г'], [к], [х], [ж], [дж], [ч], [ш] не мають відповідних їм м'яких фонем, але перед [j] напівм'яка вимова [б'], [п'], [в'], [ф'], [м'], [г'], [г'], [к'], [х'], [ж'], [дж'], [ч'], [ш'] є орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. У словах іншомовного походження відзначені приголосні вимовляються переважно як м'які.

Найбільше палаталізовані середньоязикові [д'], [г'], [н'], [л']. М'які приголосні [з'], [с'], [ц'], [р'], [j] мають менший ступінь палаталізації. Окрему категорію становлять довгі пом'якшені приголосні [с':], [з':], [ц':], [ж':], [ч':], [ш':], які більшість дослідників окремими фонемами не вважають. Інші приголосні (губні шиплячі, задньоязикові) частково палаталізуються у позиції перед [і]: *б'іг, н'існя, в'іст'і, м'істо, ф'іалка; ж'інка, ч'іпляти, ш'ість, товариш'і, г'іркий, к'імнатка, х'ікати*.

В українській літературній мові дзвінкі приголосні звуки в абсолютному кінці слова ніколи не переходять у глухі (*дуб, сад, сніг, мороз, ніж*), губний сонорний [в] не переходить у [ф]; на початку слова перед приголосним, а також у середині після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова на місці фонемі [в] виступає нескладовий голосний [у]: *узя, воу к, праўда, кроу* (орфогр. *взяв, вовк, правда, кров*). У мовному потоці приголосні звуки зазнають позиційних змін, насамперед регресивної асиміляції, яка не впливає на їхнє функціональне значення: боротьба – [бород'ба], просьба – [проз'ба]; розпитати – [роspитати], з тобою – [стобоју]; з житом – [житом], шити – [ш:ити^ε], смієшся – [смієс'с'а], на дощі – [на дос'ц'і] і т.п.

Л.І.Прокопова

Середньоязикові приголосні

Середньоязикові приголосні – приголосні звуки, що утворені за участю середньої спинки язика. У сучасній українській мові середньоязиковими приголосними є палатальний [j], а також палаталізовані [tʲ], [dʲ], [lʲ], [nʲ], артикуляція яких представлена у трьох різновидах – дорсально-альвеолярному, апікально-альвеолярному та дорсально-зубному. Дорсально-альвеолярна середньоязикова артикуляція утворюється передньою спинкою язика, яка робить зімкнення на альвеолах, іноді – на твердому піднебінні. Дві інші артикуляції – апікально-альвеолярна і дорсально-зубна відрізняються положенням кінчика язика: при апікальній він трохи піднімається вгору, а при дорсальній міститься біля нижніх зубів. За ступенем підняття язика до твердого піднебіння апікально-альвеолярна трохи поступається дорсально-альвеолярній.

А.Й.Багмут

Оглушення приголосних

Оглушення приголосних – фонетичне явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних. Староукраїнські пам'ятки відбивають це явище, починаючи з XIV ст. (*розказати, розправи, прутко, свѣтки*). Втрата дзвінкості як однієї з диференційних ознак української фонетичної системи є наслідком накладання артикуляції у групах приголосних. Оглушення приголосних – це втрата голосності у гомоорганних приголосних, які утворюють пари за ознакою дзвінкості/глухості: *д-т, з-с, б-п, ж-ш, г-х(к), дз-ц, дж-ч*. При оглушенні приголосних розрізняють два види змін: а) модифікацію (видозміну) звуків у мовному потоці і б) чергування фонем. Модифікація пов'язана з частковими змінами фонем, коли звук не змінює своєї належності до певної фонемі, але набуває іншого відтінку (чергування алофонів). Оглушення приголосних при цьому може мати як комбінаторний (*перемогти [хт], підійити [тиш]*), так і позиційний характер (*без тебе [ст], під коморою [тк]*). Якщо оглушення приголосних відбувається внаслідок впливу на дзвінкий приголосний наступного глухого – це називається регресивною асиміляцією. Варіативною формою є вимова з неповним оглушенням звука [г] у кінці слова або в позиції між голосними: *борг [борз], чого [чого]*.

Чергування фонем відбувається внаслідок асиміляції приголосних за місцем і способом творення: *принісиши [иши], зжитися [жжэ], безшумно [иши]*. Оглушення приголосних закономірне в усній мові. Українська орфографія фіксує його у написанні низки слів (*ліщина, піщаний, дощаний, натхнення*) та префікса з- (*спалахнути, схил*). Оглушення приголосних нормативним у словах *нігті, кісті, легко, вошко, дігтяр* та в їхніх похідних, а також у префіксі (і прийменнику) з перед глухими приголосними: *зсув[с:уу], зчеп[шчеп]*. Паралельні форми (тобто з оглушенням приголосних і без нього) є нормативними для профіксів *роз-* і *без-*: *розквіт [розкв'іт], [роскв'іт]*. Не характерне оглушення для звукосполучень з трьох і чотирьох приголосних (*відстрілювати, розстріл, підставка*). Воно може залежати від темпу і стилю вимови. Для української літературної вимови не є властивим оглушення приголосних у кінці слова (*дуб, листопад*). У говорах української мови південно-західного наріччя зазнають асиміляції в позиції перед глухими кореневі приголосні (*блиско – літ. близько, нішка – літ. ніжка*).

А.Й.Багмут

Одзвінчення приголосних

Одзвінчення приголосних – фонетичне явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один з різновидів нейтралізації глухих і дзвінких приголосних (пор. Оглушення приголосних). Одзвінчення приголосних є результатом впливу на глухий приголосний наступного дзвінкого (регресивна асиміляція). Кореляція приголосних за дзвінкістю/глухістю, яка відбувається у мовленні, властива тільки шумним приголосним. Дзвінки й глухі приголосні подібні між собою за артикуляційними ознаками – місцем і способом творення (напр., губні зімкнені вибухові [б], [п]; зубні щілинні [з], [с] та ін.). Відмінність між ними полягає у наявності/відсутності голосу і пов'язана з роботою голосових зв'язок. Глухі шумні приголосні – це чистий шум, тоді як у дзвінких приголосних до шуму додається голос (вокальний елемент звука). Одзвінчення приголосних є додатковим варіантом вимови, тобто можлива вимова з одзвінченням приголосних або без нього, що однаково є орфоепічною нормою. В українській мові глухий [т] перед шиплячим дзвінким [ж] може одзвінчуватися: *отже [оджэ^е]; [т']* перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як [д']: *боротьба [бород'ба]*,

молотьба [молод'ба]; [с'] перед дзвінкими несонорними приголосними вимовляється як [з'], а перед шиплячими приголосними – як [ш]: *просьба* [проз'ба], *ось де* [оз'де], *ось чому* [ошчому]; [ч] одзвінчується як [дж]: *лічба* [л'ідж'ба], *хоч би* [ходж'би] і як [ц']: у *річці* [ур'іц'і]; [к] – як додатковий варіант вимовляється [г]: *вокзал* [вогзал], *як би* [яг'би]; [х] у швидкому темпі мовлення перед дзвінкими несонорними приголосними виступає у своєму варіанті [г], тобто як дзвінкий задньоязиковий щілинний приголосний: *про тих бідних* [про тиг б'ідних].

Староукраїнські пам'ятки засвідчують одзвінчення приголосних внаслідок регресивної асиміляції з XIV ст. (*прозбу*, з *дубровами*, з *бчолами*). У сучасній українській мові регресивна асиміляція у групах глухий + дзвінкий приголосний має характер загальної фонетичної норми (наприклад, *с'ірник запалив хмиз*) і відбувається у усному мовленні досить послідовно.

Л.І.Прокопова

Подовження приголосних

Подовження приголосних – збільшена тривалість звучання унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ч'], [ж'], [ц'], [ш'] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого *ь*. Подовження приголосних відбулось у деяких формах іменників, прислівників та дієслова *лити*, де з'явилися подовжені приголосні [д':], [ж':], [з':], [л':], [н':], [с':], [т':], [ц':], [ч':], [ш':]: *ролия* [рол'іја] > [рол'ја] > [рол'л'а] > [рол':а] > рілля; *знаніє* > [зан'іје] > [зан'је] > [зан'н'е], [зан':а] > знання; *судия* > [суд'іја] > [суд'ја] > [суд'д'а], [суд':а] > суддя; *мазю* > [маз'іју] > [маз'ју] > [маз'з'у], [маз':у] > мазю; *моцію* > [моц'іју] > [моц'ју] > [моц'ц':у], [моц':у] > міццю і т.п. В українській мові цей фонетичний процес завершився не раніше середини XIII ст., по-різному відобразившись у діалектах. У сучасних північному та південно-східному наріччях подовження приголосних спостерігається більш-менш послідовно, а в більшості південно-західних говорів воно не відбулося: *статя*, *жите*, *пічу*. Низький ступінь палаталізації у південних давньоруських говорах мали губні та *р*, артикуляційно віддалені від *й*, через що наступний [j] не асимілювався: *б'ю*, *в'юн*, *п'явка*, *сім'я*, *пір'я*. Проте в деяких південно-східних говірках сильним ступенем палаталізації відзначався приголосний [р'], що

артикуляційно зближувало його з наступним [j] і створювало умови для прогресивної асиміляції й подовження: *дові́рря, міжгі́рря, подві́рря, пі́рря, маті́ррю*.

Л.І.Проконова

Асиміляція

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – вид **комбінаторних змін звуків**: артикуляційні уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення. Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють повну і часткову асиміляцією – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звука на наступний є прогресивною асиміляцією, а наступного на попередній – регресивною. Взаємодіяють можуть як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). Асиміляція приголосних буває **за способом і місцем утворення звука, твердістю і м'якістю, за участю голосу** (оглушення чи одзвінчення), для голосних – **рядом, підняттям**, лабіалізацією.

В українській мові частіше відбувається регресивна асиміляція, коли дзвінки шумні приголосні перед глухими втрачають голос, що в певних випадках позначається й на орфографії: *тхнути, скривити, спекти, сходити*. У префіксах *роз-*, *без-* асиміляція не обов'язкова: [*розказати* – *росказати*], [*безпечний* – *беспечний*]. У середині слова або на межі слів асиміляція, як правило, послідовна. Дзвінки перед глухими оглушуються, а глухі – одзвінчуються: *ніхті, вохко, молодьба, кізьба, возгал, озь де, яг би*. При регресивній асиміляції за місцем і способом творення свистячі приголосні перед шиплячими стають шиплячими: *шишити, беш шуму, бежжалісний, покашчик, пішчаний, ж джерела, їжджу*. Шиплячі перед свистячими стають свистячими: *смієся, не мороця, у плясі, у книзі*. При асиміляції за м'якістю і твердістю приголосні *д, т, н, л, с, з, ц, дз* перед пом'якшеними приголосними палаталізуються: *сього[д']ні, со[н']ця, га[л']ці, на мі[с']ці, у ка[з']ці, пі[с']ні*. Не пом'якшуються звичайно *д, з* та інші приголосні на стику морфологічних частин слова: *бездітний, відділ; д, т, с, з* перед *бі, ні, ві, мі*, якщо це *і* походить з *о*: *двір*. Окремі приклади засвідчують історичну асиміляцію за участю голосу: *бджола* (із *бчела бьчела*), *різдво* (із *розтво рожьство*). Прогресивна асиміляція за місцем і способом творення

спостерігається у сполученнях *ст'*, *зд'*: (ст – с'т' – с'ц'^{т'}): *радi[с']ть* – *радi[с']ц'^{м'}*, *гості* – *го[с']ц'^{м'}і*. Асиміляція за м'якістю/твердістю може виникати в прикметникових суфіксах *-ськ(ий)*, *-зьк(ий)* з м'якими *с'*, *з'*, *ц'*: *лю[д']ський*. В історії української мови спостерігалися й інші типи асиміляції.

А.Й.Багмут

Сила звука

Сила звука, інтенсивність звука – акустична ознака звука, вимірювана у децибелах (дБ). Сила звука залежить від амплітуди коливання. Між силою звука і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука. Сила звука є акустичним наслідком ступеня м'язового напруження органів мовлення. Це один з компонентів наголосу. Кожний звук при ізольованій вимові чи у слові має власну інтенсивність. Експериментальні дослідження власної інтенсивності наголошених голосних української мови засвідчили, що у мові діє принцип зменшення інтенсивності звука зі збільшенням ступеня його закритості. Так, найінтенсивнішим є звук **а**, найслабкішими – **і** та **у** (становлять 64–66% від інтенсивності **а**). Градація голосних української мови за спадною інтенсивністю така: **а-е-о-и-й-у**. У мовленні є також позиційна залежність сили звука, яка зменшується від початку до кінця речення (фрази). Це стосується вимови як ізольованого слова, так і висловлення у цілому. У трислівному реченні, напр., наголошені голосні в кінці зберігають у середньому 74–86% від їхньої інтенсивності в першому слові (100%). У ненаголошених голосних, що стоять після наголошених, інтенсивність завжди менша за інтенсивність наголошених і спадає у напрямі до кінця речення. Натомість інтенсивність переднаголошених голосних зростає до кінця речення: у першому слові – 106%, другому – 111%, третьому – 118%, де за 100% взято інтенсивність першого наголошеного. Сила звука служить також для передачі емоцій: гнів позначається збільшенням сили звука, острах – його різкими перепадами тощо.

А.Й.Багмут

Тембр

Тембр (франц. *timbre*, від грец. *τύμβανον* – барабан) – якісна ознака звука, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої формант. Залежить від джерела звучання, будови органів мовлення та величини резонаторних порожнин, психічного

стану людини, експресивності мовлення. Темброві особливості дають змогу розрізняти на слух голоси людей, звучання різних інструментів тощо. Широко використовується у музиці для інструментування музичних творів.

А.Й.Багмут

Тон

Тон (лат. *tonus* – звук, від грец. – напруження) – акустичний компонент звука, пов'язаний з частотою коливання напружених голосових зв'язок. Сприймається як мелодична ознака звучання поряд з інтенсивністю (силою) звука та його довготою (тривалістю, часо-кількістю). Нижній рівень тону становить акустичну основу звука й називається основним тоном, який є найважливішим елементом інтонації. Мовленнєві характеристики основного тону виявляються переважно у межах 60–450 Гц. Аналіз інтонації низки мов (напр., англійської) базується на змінах частоти основного тону як головного фактора інтонаційної характеристики. Крім основного тону, у частотному спектрі звука вирізняються інші складники тону – форманти (перша форманта – F_1 , друга – F_2 , третя – F_3 , четверта – F_4). Так, при частотній полосі аналізу від 75 Гц до 15 КГц максимуми формант для різних звуків (у незалежній позиції) є різними: для (а) F_1 – 700 Гц, F_2 – 1200 Гц, F_3 – 2500 Гц, для (і) F_1 – 300 Гц, F_2 – 2300 Гц, F_3 – 3000 Гц і т.д. Тон як характеристика словесного наголосу має у тональних мовах сталі смислорозрізнювальні значення (китайська мова розрізняє 4 тони, напр., *шш*[̄] – "губити", *шш*[́] – "десять", *шш*[̂] – "справа", *шш*[̇] – "історія"). Зміни тону в слові в історії мови досліджує акцентологія.

Л.І.Прокопова

Позиція

Позиція (лат. *positio* – положення) – 1. Позиція фонологічна – положення фонем щодо іншої фонемі або щодо місця та наголосу в слові. Розрізняють сильні та слабкі позиції. Сильна позиція – позиція максимальної фонетичної диференціації. Це позиція голосних під наголосом, де протиставляється найбільша кількість фонем – шість. Наголошені голосні частіше зазнають впливу сусідніх приголосних, ніж ненаголошені (див. Акомодация). Основні його прояви такі: а) задньоязикові приголосні відтягують початкову або кінцеву фазу

артикуляції голосних переднього ряду назад, тобто веляризують вимову; б) тверді приголосні надають перехідній фазі голосного заднього ряду більш передньої, а перехідній фазі голосного переднього ряду більш задньої артикуляції; в) у позиції між губними приголосними неогублені голосні набувають деякої лабіалізації; г) носові приголосні назалізують голосні. При цьому розрізняють такі позиції голосного: між двома твердими приголосними після м'якого приголосного перед твердим, після твердого перед м'яким і між двома м'якими. Під впливом м'яких приголосних на початку голосних [a], [o], [y], [e], в кінці їх або з обох боків з'являється перехідний і-подібний сегмент. У ненаголошеній позиції усі голосні фонематично зазнають значних часокількісних і якісних змін. Ненаголошені голосні приблизно втричі коротші за наголошені. Для української мови характерний лише перший і другий ступінь редукції голосних. При першому ступені зміни на слух майже непомітні (укр. а, у, і), при другому – зближуються або змішуються у вимові два сусідні алофони різних фонем: [e^н], [i^н], [o^н], [y^н].

Г.П.Півторак

Позиційні чергування

Позиційні чергування – чергування звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови. В сучасній українській літературній мові позиційні чергування голосних бувають: а) при зміні алофонів у наголошеній та ненаголошеній позиціях: [e] – [e^н] – [i^н] – [и] (плете^нний – пле^нті, пли^нті, плиті); [и] – [i^н] – [e^н] – [e] (пити – пи^нла – пе^нла – пела; пісар – запи^нс – пи^нсє^нмний); [o] – [o^н] – [y^н] (голуб – го^нлубка – гу^нлубка); б) при творенні паралельних рядів голосних [a], [o], [y] після твердих і м'яких приголосних та в позиції між м'якими приголосними: [a] – [â] – [ä] (с'âду – с'âд'), [ô] – [ö] (л'ôх – у л'ôс'і); в) при вживанні складових і нескладових [y] – [ÿ], [i] – [ï] (учора – ўчора, іти – їти). Позиційні чергування за своєю природою суто фонетичні й не мають фонематичного значення, оскільки в них реалізуються в різних позиціях варіанти тих самих фонем. В українській мові позиційні чергування мало поширені.

І.П.Ченіга

Діакритичні знаки

Діакритичні знаки, діакритики (грец. *diakritikós* – розрізняльний, розпізнавальний) – надрядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах письма для заміни чи уточнення значень окремих літер.

Діакритичні знаки, що надають літері нового значення, відіграють велику роль у тих системах письма, що створені на базі вже існуючих алфавітів, напр., в алфавітах народів колишнього СРСР, створених на основі російського алфавіту (марійська мова – á, ó, ú; чуваська – ä, ë, ç тощо), у різних національних системах письма, створених на базі латинського алфавіту (франц., португ., польс., чес., латис., лит. письмо). Діакритичні знаки широко вживаються у деяких системах транскрипції, в алфавітах міжнародних штучних мов (напр., в алфавіті мови есперанто – ĉ, ĥ, ĵ, ŝ).

Слов'янське кириличне письмо засвоїло з візантійського надрядкові діакритичні знаки (придих, наголоси, титла, паєрки тощо). У найдавніших слов'янських рукописах вони зустрічаються рідко, але чим далі від старовини, тим кількість їх у писемних пам'ятках збільшується. У XIV–XV ст. були встановлені чіткі, але штучні правила вживання діакритичних знаків у південнослов'янському письмі, які поширилися на письмо східних слов'ян, а з часом і на друкарську практику. Пам'ятки староукраїнської мови фіксують знак придиху ('), який рекомендувалося ставити над голосними звуками, що починають слово або стоять після іншого голосного. Штучними в староукраїнських текстах були також такі діакритичні знаки, як кендема ("), камора (^) тощо. Паєрки повинні були ставитися на місці етимологічних ъ, ь, що занепали, однак це правило не завжди витримувалося. До діакритичних знаків належать також крюкові ноти – спеціальні значки над голосними, рідше – в середині рядка між літерами, які вказували на необхідність пониження чи підвищення голосу при читанні літургійних текстів та в церковному пісенстві.

Транскрипція

Транскрипція (лат. transcriptio – переписування) – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови. Розрізняють три типи транскрипції: фонетичну, фонематичну і практичну.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями. Вона ґрунтується на таких вимогах: кожна літера позначає на письмі лише один і той самий звук, а кожен звук передається завжди тією самою літерою. Фонетична транскрипція, крім знаків, що позначають фонем, використовує ще й інші знаки та діакритичні знаки, за допомогою яких виражаються різні варіанти фонем. В основу фонетичної транскрипції в українській мові покладено український алфавіт, але без літер **я, ю, є, ї**, які на початку слова, після голосних, апострофа та **ь** позначають два звуки: **ј** + голосний **а, у, е, і**: *яма* [јама], *соя* [соја], *мою* [моју], *б'ю* [бју], *моє* [моје], *дос'є* [дос'је], *їжа* [їжа]; без літери **ш**, яка позначає сполучення звуків [шч], та **ь**, що не має звукового значення: *шчука* [шчука], *день* [ден']. Крім того, у транскрипції застосовують такі додаткові знаки (літери): 1) **w** – для позначення губно-губного варіанта фонемі [в]: *вода* [wода]; 2) **v** – для позначення губно-зубного варіанта фонемі [в]: *віск* [віск]; **j** – для позначення щілинного сонорного приголосного [й]: *ягода* [јагода]. Для вираження відтінків звуків використовують діакритичні знаки: 1) маленькі літери, що їх ставлять над та збоку відповідної літери: *кожух* [ко'жух]; 2) дужку над літерами [і] та [у] – що позначає нескладовий характер голосних: *шовк* [шоу'к], *гаї* [гаї]; 3) знак : (двокрапка), що виражає довготу звука: *відділ* [v'id':il]; 4) знак ' (акут) для позначення м'якості приголосних, який ставиться угорі праворуч від літери, знак напівм'якості – ' (апостроф), що ставиться в аналогічному місці: *людина* (л'удина), *ножі* [нож'і]; 5) афrikати [дж] і [дз] передаються двома літерами, об'єднаними в одну дужкою зверху: *ходжу* [ход'жу], *дзвін* [дзв'ін]; 6) крапка зверху або збоку, що позначає більш передню вимову голосного: *льоx* [л'ох] або [л'ox]; 7) при фонетичному записі ставиться наголос. Якщо слово має побічний наголос, його позначають або значком ` зверху над відповідною літерою, або вертикальною рисочкою біля

відповідної літери: *благодустрій* (*благодустр'їй*); 8) паузи між словами позначають вертикальною рисою, а більші, зокрема між реченнями, – двома; 9) текст, записаний фонетичною транскрипцією, береться у квадратні дужки. Користуються також спрощеним варіантом фонетичної транскрипції, коли не позначають варіантів вимови голосних, за винятком [и^с], [е^н], [о^у], та різниці між губно-губною та губно-зубною артикуляцією основної фонемі /в/. З науковою метою часто використовують систему транскрипції на основі латинського алфавіту, прийняту Міжнародною фонетичною асоціацією і вперше опубліковану 1908 р.

Фонематична транскрипція передає тільки фонематичний склад морфем, слів і текстів, а не всі відтінки звуків мови, у яких реалізуються фонемі. Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем даної мови (фонологічна система української мови складається з 38 одиниць – 6 голосних і 32 приголосних фонем). Приклад слова у фонематичному записі: /освітит'с'а/. Слова, записані фонематичною транскрипцією, беруть у скісні дужки. До фонематичної транскрипції звертаються тоді, коли вивчають фонемний склад мови, а не артикуляційні та акустичні властивості її звуків.

Практична транскрипція – запис засобами національного алфавіту іншомовних власних назв, термінів та інших неперекладних слів. Практична транскрипція не виходить за межі знаків алфавіту мови, що запозичує, але допускає їх незвичне використання. Фонемі, відсутні у мові, що запозичує, замінюються близькими до них звучанням. Практичну транскрипцію використовують у спеціальній літературі, при перекладах номенклатур, списків, преїскурантів, технічної документації, для географічних карт, туристичних путівників тощо.

Ю.Ф.Прадід

Транслітерація

Транслітерація (від лат. *trans* – через і *lit(t)era* – літера) – літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від транскрипції). Напр., у слові *капричіо* і після *ч* пояснюється наявністю цієї літери в італійському написанні, де вона виступає усього лише

графічним показником потрібної вимови попереднього шиплячого звука, тому транскрибована передача цього слова – *капричо*. Так само: *Боккаччо* – *Боккаччо*, *ідальго* – *ідальго* (у кожній парі перше написання відповідає принципу транслітерації, друге – транскрипції). Базуючись на певному алфавіті, транслітерація допускає умовність використання літер, введення додаткових знаків і діакритичних знаків. Необхідність у транслітерації виникла в кін. XIX ст. (у процесі створення пруських наукових бібліотек) для того, щоб включити в єдиний каталог праці, написані мовами, які базуються на латинських, кириличних, арабських, індійських та інших системах письма. Інструкції з транслітерації, складені з цією метою, стали в XX ст. основою стандарту для перекладу нелатинських систем письма на латиницю. Рекомендації щодо транслітерації розробляє Міжнародна організація з питань стандартизації (ISO – International Organization for Standardization). Транслітерація завдяки своїй універсальності має велике практичне значення для міжнародних контактів, використовується як прийом перекладу маловідомої графічної системи на більш зрозумілу. Так, при передачі українських власних назв латинською графікою літера **ч** транслітерується як **č**, **ш** – **š**, **щ** – **šč**.

А.Й.Багмут

Органи мовлення

Органи мовлення – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні звуків. Органи мовлення традиційно поділяють на три групи: 1) артикуляційні, що формують специфічні ознаки окремих звуків; 2) фонаційні, що забезпечують утворення голосу; 3) респіраторні, що утворюють повітряний струмінь. До органів мовлення нерідко відносять лише артикуляційні.

До органів мовлення належать: язик, губи, зуби, альвеоли, тверде і м'яке піднебіння, нижня щелепа, носова та надглоткова резонансні порожнини, бронхи, дихальне горло, гортань, легені, діафрагма. Язик є найважливішим органом мовлення. Завдяки рухливості язика, можливості змінювати форму й положення у ротовій порожнині утворюють звуки різного характеру. Розрізняють кінчик язика (apex), спинку язика (dorsum), її передню, середню і задню частини, корінь язика (radix). За вертикальним напрямом язик може займати низьке, середнє і високе положення. За горизонтальною

площиною він артикулює уперед (до зубів або альвеол) і назад (до м'якого піднебіння). Губи (*labia*), верхня і нижня, є активним органом мовлення. Основними змінами положення губів є розсунення їх у бік, витягнення вперед, утворення щілини, зімкнення. Заокруглення губів (лабіалізація) дає змогу збільшити повітряний струмінь між ними. Зуби (*dentis*), верхні і нижні, – це пасивний орган мовлення, який разом з губами обмежує спереду ротову порожнину. При утворенні зубів найбільшу роль відіграють передні зуби, меншу – ікла та кутні зуби. Альвеоли (*alveolus*) – м'язовий виступ біля коренів зубів. Артикуляція язика до альвеол визначає його положення й характер утворюваного звука. Тверде піднебіння (*palatum*) утворює верхнє склепіння ротової порожнини, є нерухомим органом мовлення і становить найбільший резонатор у ротовій порожнині. М'яке піднебіння (*velum*) – м'яка хрящова тканина, якою закінчується кістка твердого піднебіння. Воно є рухомим органом, може змінювати свою форму й положення. Нейтральним його положенням є опущення донизу, коли повітря при диханні проходить через носову порожнину. Піднімаючись, воно закриває вхід до неї, і повітря проходить через ротову порожнину. М'яке піднебіння (або піднебінна завіса) закінчується невеликим виступом – язичком (*uvula*). При утворенні носових звуків м'яке піднебіння займає низьке (опущене) положення. Нижня щелепа (*mandibula*) – рухливий орган мовлення, що, наближаючись чи віддаляючись від верхньої щелепи, утворює певний щелепний кут.

До надгортанних резонаторів належать – глотковий (фарингальний, ларингальний), носовий (назальний) і ротовий (оральний) резонатори. Глотковий резонатор (порожнина) змінює свій об'єм у зв'язку з рухами язика назад і напруження м'язів задньої стінки глотки. Він є місцем утворення фарингальних звуків. Носовий резонатор за розміром і формою не змінюється і включається до артикуляції звуків (переважно носових) завдяки рухам м'якого піднебіння. Ротовий резонатор є найбільш змінним в утворенні звуків мови. Його розмір і форма залежать від рухів та положення язика й значною мірою впливають на фізичний характер більшості звуків мови. До фонаційних органів мовлення належать трахея, гортань і розміщені на верхній частині трахеї голосові зв'язки – два ряди симетричних м'язових волокон на щитовидному хрящі. Між

ними при вдиханні повітря утворюється щілина у формі трикутника (голосова щілина). Під час фонації вільні краї голосових зв'язок зближуються по всій довжині й струмись повітря, що виходить з легень, натикається на перепону – зімкнені голосові зв'язки. Періодичне зімкнення і розімкнення їх утворює періодичне коливання повітря й зміну тиснення повітря над голосовими зв'язками, що сприймається як музикальний тон (голос). Залежно від форми голосової щілини утворюється або голос, або шепіт.

Дихальні (респіраторні) органи мовлення становлять легені й діафрагма. У процесі дихання утворюються вдихуваний і видихуваний струмені повітря. Умовою мовлення є видихуваний (експіраторний) струмись, фаза якого у процесі мовлення чи співу стає значно тривалішою порівняно з вдихуваною, збільшуючись у 7–13 разів.

Робота органів мовлення тісно пов'язана з головним мозком. В органах мовлення розміщені численні нервові волокна, пов'язані з центральною нервовою системою, яка і керує їхньою роботою.

Н.М.Глібчук

***Погляди О.Курило
на систему фонем української мови***

Початок фонологічного періоду в українському мовознавстві можна датувати 1927 роком, коли вийшов із друку "Курс історії українського язика" Є.Тимченка. Як стверджує М.Жовтобрюх, саме автор названого курсу "один з перших в українському мовознавстві вживав термін "фонема", правда, ще у далеко відмінному значенні, з яким він вживається у сучасному мовознавстві". У наступні роки з'являються праці О.Синявського [Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови / Наук. зап. Харків. н.-д. кафедри мовознавства. – 1929. – Т. 2. – С. 5–33] й О.Курило [Курило О. До поняття "фонема" // Зб. Секції граматики укр. мови. – 1930. – Кн. 1. – С. 217–234.] та ін. "Беручи ідеї Л.В.Щерби за зразок у питаннях вивчення звуків і звукової структури, – зазначає Н.І.Тоцька, – у конкретних дослідженнях мовознавці відходять від Л.В.Щерби або не витримують послідовного застосування смислового критерію у встановленні інвентаря фонем, змішують поняття звука і фонем тощо. Частково до цього спричинилася і певна неусталеність на той час висловлювань і

самого Л.В.Щерби. Проте шукання істини було настійним – воно виливалося в палкі безкомпромісні дискусії" [Тоцька Н. І. Голосні фонему української літературної мови. – К., 1973. – С. 27], в яких активну участь брала О.Курило. Розглянемо погляди О.Курило на систему фонем української мови та їх кількість у контексті української фонологічної школи 20–30-х рр. минулого століття.

Статті, рецензії О.Курило, присвячені питанням фонології, свідчать, що вона була добре обізнана з працями Ф. де Соссюра, Бодуена де Куртене, Л.В.Щерби, Р.Якобсона, Е.Зіверса, Т.Бенні та ін. Дослідниця не лише цитувала цих мовознавців, а вміло використовувала їхній досвід для розвитку української фонології.

Працю О.Курило "До поняття "фонема", написану з приводу статті О.Синявського "Спроба звукової характеристики літературної української мови", високо оцінив М.А.Жовтобрюх. Аналізуючи погляди О.Синявського на поняття фонему, на систему фонем української мови, О.Курило висловила ряд власних міркувань: по-перше, вона закидає йому (й не без підстав) нерозмежування понять "фонема" і "звук", вбачаючи причину цього в самому визначенні ним фонему; по-друге, О.Синявський, зазначає О.Курило, назвавши в українській літературній мові 102 фонему, не підтвердив їх існування мовним матеріалом, зокрема лише припустив можливість утворення всіх довгих від усіх звичайних приголосних; по-третє, слід погодитися з О.Курило й у тому, що м'які **к, х, г, ґ** не існують як фонему в питомих українських словах, тому неправомірно, зважаючи на їх наявність в окремих іншомовних словах, залучати їх, як це робить О.Синявський, до складу приголосних фонем української літературної мови лише на тій підставі, що "вони до твердих так стосуються, як **нь** до **н** і т.д."

У статті "До поняття "фонема" О.Курило згадала працю О.Синявського "З української діалектології" [Український діалектологічний збірник. – 1929. – Кн. 2], у якій учений відносив фонематичний принцип у вивченні мови і засуджував тих діалектологів, які його не дотримувалися. Разом з тим вона стверджувала, що О.Синявський "дав надто своєрідне розуміння фонему, розуміння, що розбиває її соціальну суть, отже, й наукову вартість". У чому ж воно полягало?

О.Синявський писав: "Фонема – це не просто звук людської мови, що їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати звуковий

тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу, що здатний вносити диференціацію в значення слів". На думку О.Курило, означення фонем в розумінні О.Синявського, як і застосування фонем у звуковій системі української літературної мови, суперечать самій ідеї фонем як явища соціального. Вона стверджувала, що вислів "мінімальний урізок звукового процесу" слід застосовувати тільки до звука. З цим міркуванням цілком можна погодитися, оскільки фонема – узагальнено-абстрактна (інваріантна) одиниця в системі мовної структури.

О.Синявський наголошував, що фонема – явище національне, однак його опонент слушно вказала на відносність цієї істини: "Фонема є явище національне тільки в тій мірі, в якій вона є елемент спільної літературної мови, а окремі діалекти, наприклад, української мови, можуть мати й мають систему фонем, відмінну від системи фонем української літературної мови". О.Курило визначила фонему як "найкоротший соціально вирізнявальний відтиск мови, звуковий тип, що існує в колективній свідомості членів певної мовної групи і що здатний диференціювати значення слів".

Описуючи систему українського вокалізму з фонологічних позицій, учені по-різному визначали кількість його основних одиниць – від п'яти до дванадцяти. Причиною таких великих розбіжностей було існування різних поглядів щодо фонологічного характеру українських /і/ та /и/, ненаголошених і наголошених голосних. Так, Є.Тимченко в 1927 р. налічував в українській літературній мові 7 голосних фонем: /a/, /o/, /y/, /и/, /e/, /i/ та /ї/. Останню він описував як закритий голосний високого піднесення, що пом'якшує попередній приголосний. На думку мовознавця, фонема /i/ відрізняється від /ї/ тим, що вона "відкрита, не така напередня і висока, як /ї/, не пом'якшує попередньої шелестівки". Але, як відомо, в основі фонологічності лежить не фізична відмінність між звуками, а їх функціональна здатність розрізняти слова і їх форми. Тому обґрунтування фонематичності /i/ Є.Тимченком не є переконливим.

О.Синявський по-іншому розглядав фонему /i/, вважаючи, що вона "після м'яких зубних не одрізняється істотно від і по зубних нем'яких, наприклад у *н'іс – ніс, т'ік – тік, вол'іў – воліў воліў*". У цьому питанні О.Курило стояла на позиціях О.Синявського, про що довідемося із її рецензії.

У системі українського вокалізму дослідниця налічувала 11 одиниць: /a/, /á/, /o/, /ó/, /y/, /ý/, /i/, /í/, /u/, /ú/, /é/, розрізняючи ненаголошені й наголошені фонemi, оскільки вони диференціюють значення слів (лише граматичне – *xáta* – *xatíu*). Виняток становить фонема *e*, представлена О.Курило лише як наголошена: "Ненаголошеного *e*, як окремої самостійної фонemi, українська література мова не знає". Вона мотивувала це тим, що "ненаголошені етимологічні *e* та *и* злилися в один звуковий тип *и*".

Подібну позицію в цьому питанні займав О.Синявський, вважаючи наголошені й ненаголошені голосні окремими фонемами. Закинуте О.Синявському звинувачення в нерозрізненні понять "фонема" і "звук" певною мірою можна віднести й до О.Курило, особливо в розумінні нею складу голосних фонем української мови. "Наголошена чи ненаголошена позиція голосних фонем не виступає будь-якою ознакою розрізнення її диференційних властивостей, її здатності вносити відмінності в значення слів. У слові *ж^ит^ти* – *ж^ив^у*, наприклад, маємо ту саму кореневу фонему *и*, а відношення її до наголосу пов'язане не з виконуваною нею функцією і ніяк на неї не впливає, а лише з її звуковою реалізацією", – зазначав з цього приводу М.А.Жовтобрюх. Дійсно, в слові ненаголошений звук *e* може вимовлятися наближено до *и* чи його вимова збігається з *и*. Однак це зовсім не означає, що фонема *e*, яка реалізується в цьому звуковому варіанті, отримує статус фонemi *и*. Виділяючи наголошені й ненаголошені голосні фонemi, О.Курило змішувала тим самим поняття звука й фонemi. З критикою підходу О.Синявського та О.Курило щодо наголошених і ненаголошених голосних фонем виступив В.Сімович. Виділення дослідниками наголошених і ненаголошених фонем відбивало тогочасний рівень розвитку фонології.

У праці "До поняття "фонема" О.Курило розглядає кількісний склад приголосних фонем української мови. Вона не погоджується з О.Синявським, який налічував у системі українського консонантизму 90 одиниць: 5 губних твердих – /п/, /б/, /м/, /в/, /ф/; 13 передньоязикових твердих – /т/, /д/, /ц/, /дз/, /с/, /з/, /л/, /н/, /р/, /ч/, /ж/, /ш/, /дж/; 8 передньоязикових м'яких – /т'/, /д'/, /ц'/, /дз'/, /с'/, /з'/, /л'/, /н'/; 4 задньоязикових (твердих) – /к/, /г/, /х/, /г/. До цих тридцяти приголосних фонем, визнаних Є.Тимченком, О.Синявський

додав /р'/ та /й/, а далі розглядав як окремі пом'якшені губні /п'/, /б'/, /в'/, /м'/, /ф'/, передньоязикові шиплячі /ш'/, /ч'/, /ж'/, /дж'/, задньоязикові /х'/, /к'/, /г'/ та /ґ'/.

Так він одержав 45 звичайних приголосних фонем. "Ці 45 фонем, – стверджував О.Синявський, – треба подвоїти, бо всі вони можуть бути довгими".

О.Курило цілком справедливо писала: "У визначенні фонем української мови О.Синявський не ізолював української фонологічної системи і за основу взяв не тільки слова української мови, а й чужі власні ймення й новозапозичені рядові ймення, які деякими фонемами чужі українській мові. Це є помилка методологічна. Фонемами, що українській філологічній системі чужі, слід відокремити від фонем української фонологічної системи, вказавши на їх недавнє в українській літературній мові існування".

Вона запропонувала вважати самостійними фонемами сучасної української мови 44 приголосні, а саме 32 неподовжені (ті самі, що в Є.Тимченка), /р'/ та /й/, крім цього, ще 12 довгих, які зустрічаються на межі морфем, тобто 10 м'яких – /д':/, /т':/, /н':/, /з':/, /с':/, /ц':/, /ж':/, /ш':/, /ч':/, /л':/ і 2 твердих – /с:/ та /н:/.

Така система приголосних фонем була прийнята більшістю наших фонетистів.

Вказуючи на наявність взаємовідношень між окремими фонемами, О.Курило добре розуміла, що "взаємний стосунок окремих фонем, як і окремих звуків, є різний, і стосунок двох, напр., фонем, що з них одна характеризується наголошеним вокалом (напр., а і **á**), не той самий, що стосунок, напр., фонем **а** до **і**, а надто **а** до **к**, наприклад". Вона була переконана, що визначаючи фонологічну систему певної мови, не досить виділити окремі фонем: "Характерна ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем".

О.Курило виділяла такі кореляції фонем в українській мові: за дзвінкістю/глухістю, м'якістю/твердістю приголосних і наголошеністю/ненаголошеністю голосних. Останнє є свідченням того, що на той час теоретичні засади фонології ще не були вироблені достатньою мірою.

У статі "До поняття "фонема" авторка порушила ще одне важливе питання – про можливість утворення довгих фонем на стику слів. Дослідниця не погоджувалася з О.Синявським, який стверджував, що словосполуки *наш шум* і *на шум* відрізняються якістю фонем, тобто що в першому випадку фонема **ш** довга, а в другому – звичайна. Вона

писала: "Таке розуміння хибне. Ці словосполучення різняться кількістю фонем: в першій словосполученні є шість фонем, дарма, що у вимові вони зливаються в п'ять звуків... Звукові явища, як наслідок стику слів, явища *sandhi*, не можуть бути за підставу до встановлення фонем... Але в модифікаціях фонем слід вказати, що фонема, як наслідок стику слів, характеризується одним довгим звуком, що в мовній свідомості зберігає вартість двох коротких фонем". Підхід О.Курило до цієї проблеми формувалася під впливом праці Р.Якобсона "Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée de celle des autres langues slaves" [Travaux du Cercle linguistique de Prague. – 1929. – № 2], який вважав, що "стосунок довгисть/короткость консонантів не існує в російській літературній мові. Довгі консонанти трапляються тільки в морфологічному шві: *рас-сади́ть*, *винный*. Подібні консонанти сприймаються як група двох коротких". Висновок Р.Якобсона про недоцільність кореляції довгих і коротких приголосних фонем у російській мові О.Курило застосувала й обґрунтувала в українській мові.

Статті з фонології О.Синявського й О.Курило переконують, що вже в той час учені оперували спеціальними термінами в даній галузі мовознавчої науки, дискутували щодо їх семантики та використання. У праці "З української діалектології" О.Синявський до терміна "фонема" застосував антонімічне найменування "нефонема", проти чого різко виступила О.Курило: "Виходить, отже, що в українській літературній мові нема цільної системи фонем: є фонема і є проміжні між фонемами елементи, що не належать до певної фонемі, а тільки то ближчі до однієї фонемі, то ближчі до другої". Вона вважала, що така позиція О.Синявського в цьому питанні "розбиває всю вартість складу фонем певної мови як системи, а в зв'язку з цим і наукову вартість фонемі". І справді, важко погодитися з О.Синявським, який переднаголошені звуки в словах *пле(у)ме́* і *пли(е)ти́* розглядав як звуки не однієї фонемі, а "відтінок ближчий до е́ в першому слові і відтінок ближчий до и́ в другому слові".

У "Спробі звукової характеристики літературної української мови" О.Синявський вживав термін "відтінок фонемі", якому надавав два значення: перше стосувалося звуків, що входили до складу відповідної фонемі, друге пов'язувалося із звуками, що стояли поза фонемами, тобто з "нефонемами". Щодо другого значення він, наприклад, стверджував: "На практиці буває дуже важко визначити

ту чи іншу фонему приголосну, тобто визначити, до якої з фонем найближче стоїть якийсь приголосний звук" або: "та все ж категорично розмежувати фонему й відтінки не завжди можливо". Погоджуючись із першим значенням терміна "відтінок фонему", О.Курило рішуче виступила проти другого. Вона розглядала фонему як звуковий тип, що об'єднує всі відтінки. "Відтінок фонему є складова частина фонему", – писала дослідниця.

Таким чином, погляди О.Курило на питання фонему утверджували фонологічний принцип дослідження звукової системи мови. Учена дала своє визначення фонему, у якому найбільше уваги сконцентрувала на здатності диференціювати значення слів. Вона усвідомлювала, що фонему співвідносні із звуками і реалізуються в звуках, але не зуміла провести між фонемами і звуками чіткої межі, про що свідчить виділення нею наголошених і ненаголошених голосних фонему. Творчо інтерпретуючи фонологічні вчення Б. де Куртене, Л.В.Щерби, Р.Якобсона, врахувавши специфіку української фонетики, дослідниця активно відстоювала принципи системності в українській фонології, сприяла науковому осмисленню системи голосних і приголосних фонему в українській мові, її вивченню. Система приголосних фонему О.Курило у 1951 р. була підтверджена авторитетом академічного "Курсу сучасної української мови" за ред. Л.А.Булаховського.

Ірина Савченко

Загальна типологічна характеристика консонантної асиміляції в українській мові

Явище асиміляції в природі виявляється по-різному: уподібнюються народи, окремі люди, істоти тваринного світу, рослини, мови, окремі звуки тощо. Для того, щоб відбулося уподібнення, необхідно кілька умов, зокрема: близьке сусідство (культурні, мовні, економічні контакти між народами, родинні стосунки між людьми, генна належність індивідів, вимова суміжних звуків мовлення), наявність спільної ознаки уподібнення (для народів – спорідненість мов чи звичаїв, культурних традицій; для мов – особливості артикуляції звуків; для окремих звукосполучень – характер артикуляційних змін).

Асиміляція окремих звуків мовлення – поширене явище фонетичної системи сучасної української мови. Звукам цієї системи властиве накладання вібрацій одного звука на вібрації іншої, суміжної,

звукової одиниці, що додає мовленню українців індивідуальних акустичних властивостей і дає змогу українській мові за милозвучністю посісти третє місце у світі.

Наукове визнання процесу асиміляції має давні традиції і представлене в працях В.І.Науменка, М.Ф.Наконечного, В.М.Брахнова, М.А.Жовтобрюха, Л.І.Прокопової, Н.І.Тоцької, Ю.О.Карпенка та ін. Це явище засвідчено також у низці лексикографічних розвідок. Однак до цього часу спірними залишаються питання про природу асимілятивних змін, дефініції цього явища та класифікації асимілятивних процесів між приголосними звуками, тому представлена в статті тема – актуальна, вона поглиблює теоретичні знання про фонетичні явища в системі українського консонантизму та орфоепічні норми рідної мови.

Оскільки звуки вимовляються не ізольовано, а у звуковому потоці зв'язного мовлення, послідовно йдучи один за одним, то вони можуть зазнати на собі впливу загальних умов вимови (початок і кінець слова, наголошена і ненаголошена позиції), а також упливати один на одного (рекурсія одного звука збігається з рекурсією іншого).

Цей взаємовплив зумовлений тим, що в безперервному звуковому потоці нервовий імпульс артикуляції одного звука набігає на нервовий імпульс артикуляції іншого, надаючи йому своїх артикуляційних ознак.

Механізм звукоутворення, або "утворення звукових послідовностей", властивий асимілятивним процесам, передбачає зміни артикуляційно-акустичних якостей першого звука у звукосполученні, що спричинює активна дія мовних органів, які починають роботу, необхідну для утворення другого звука, уже під час вимови першого. Зміни другого звука, навпаки, зумовлені не активною артикуляцією, а інерцією мовних органів, які не встигають перебувати з вимови першого у звукосполученні на другий до моменту початку цього другого звука.

С.І.Дорошенко взаємовплив звуків у результаті асиміляції пояснює тим, що звуки в мовленнєвому потоці утворюють звукові ланцюжки, а тому апарат мовлення людини завчасно готується до вимови не лише одного звука, але й цілого звукосполучення [Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства. – К.: Вища школа, 1974. – С. 91]. Цю саму ознаку бере до уваги А.Г.Кващук, кваліфікуючи асиміляцію як зміну одного звука під впливом сусіднього з

ним унаслідок зрівнювального артикулювання мовних органів. На артикуляційно-акустичний аспект указує Н.А.Москаленко, визначаючи асиміляцію як "більше або менше пристосування, уподібнення певного звука (у межах одного слова чи в межах двох слів, що стоять поряд) до сусіднього звука; суть процесу в тому, що артикуляція певного звука зазнає змін, наближається до артикуляції сусіднього звука" [Москаленко Н. А. та ін. Українська сучасна літературна мова. – К.: Вища школа, 1980. – С. 57]. Аналогічні міркування щодо визначення цього фонетичного явища знаходимо у Л.Ю.Шевченко: асиміляція – це пристосування вимови одного звука до вимови іншого щодо артикуляції й акустики [Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник. – К.: Либідь, 1993. – С. 26].

На наш погляд, консонантна асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – це фонетичне явище, при якому два приголосні звуки, що стоять поряд чи на відстані, повністю або частково уподібнюються за однією чи кількома артикуляційно-акустичними ознаками.

Фонетичне уподібнення завжди існує між голосними чи між приголосними. Взаємодія між голосними і приголосними звуками спричинює появу іншого фонетичного явища – акомодатії, як-от: /місто/ – [м'істо], де голосний [і] напівпом'якшує попередній губний приголосний [м'].

Асиміляція голосних (гармонійна, або вокальна, асиміляція) – це фонетичне явище, відоме в українській мовознавчій науці як позиційна зміна голосних звуків у ненаголошеній позиції, як-от: [ну^ешій], [ве^едў], [бе^ер'іг]. На думку Н.І.Тоцької, в одних випадках ([ко^ежўх], [гре^ебў]) гармонійна асиміляція посилює редукцію, в інших ([несемо], [ну^іш'ім']) виявляє зміни в напрямку, протилежному від явища редукції.

В українській лінгвістиці найширше представлено асиміляцію приголосних звуків, що є цілком природно, оскільки консонантна система рідної мови значно багатша за систему українського вокалізму, а фонетичні зміни приголосних визначають милозвучність, гармонійне акустичне сприймання звукового потоку під час спілкування. Відзначимо, що причиною цього є саме злиття рекурсії (кінця) одного звука з екскурсією (початком) іншого, найчастіше наступного, звука. Так, під час вимови слова *просьба* зазнав змін глу-

хий [с'], що межує із сусіднім дзвінком [б]. Під його впливом відбулося уподібнення за дзвінкістю (одзвінчення глухого [с'] до [з'] – *прóзба*). Проте якби кожен звук у цьому слові вимовлявся окремо *п-р-ó-с'-б-а*, то асимілятивний вплив не відбувся, бо тоді кожен звук мав би три чіткі фази артикуляції – екскурсію, витримку і рекурсію.

Більшість мовознавців традиційно класифікує явище асиміляції за такими типологічними ознаками: 1) за напрямом дії; 2) за розташуванням; 3) за ступенем уподібнення та 4) за характером змін. На жаль, у лінгвістиці не названо класифікаційної ознаки для випадків асиміляції, закріпленої і не закріпленої на письмі. Нижче наводимо докладну характеристику типів досліджуваного нами явища.

1. Залежно від напрямку дії асиміляція буває регресивна, прогресивна та обопільна.

Якщо наступний звук уподібнює собі попередній, то таку асиміляцію називають регресивною, оскільки її дія скерована назад (регрес): *бад'юришся* – /бад'орішс'а/ – [бад'оріс':а]; *бачся* – /бáчс'а/ – [бáц'ц'а]; *батьошці* – /бáт'ушці'і/ – [бат'ус'ці'і]. Приклади слів засвідчують те, що частіше в мовленні українців виявляється регресивна асиміляція.

Суть прогресивної асиміляції полягає в тому, що попередній звук уподібнює наступний, тобто його дія спрямована вперед (прогрес). Вияв прогресивної асиміляції трапляється значно рідше, ніж регресивної. Прикладом її може бути уподібнення приголосних у таких словах: *бджола* із давньоруського *бъчела* → **бчела* → **бджола* (під впливом попереднього дзвінкого [б] наступний глухий [ч] змінився на дзвінкий [дж]); *Гандзя* із давнього *Ганиця* (дзвінкий звук [дз] розвинувся із глухого звука [ц'] під впливом сонорного [н]).

Саме прогресивна асиміляція спричинила появу подовжених м'яких та пом'якшених приголосних [д':], [т':], [з':], [с':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':] між голосними у словах на зразок *зілля*, *життя*, *весілля*, *узбіччя*, *галуззя*, *стаття*, *сталлю*, *сумішшю*, *лють*, *навмання* тощо. У цих словах відбулася зміна давнього звука [й] на такий приголосний звук, який вживався перед ним, оскільки саме він і став причиною цієї заміни. Так, сучасне слово *знання* виникло на основі давньоруського *знанийе*, у якому голосний [и] поступово редукувався й занепав, після чого наступний звук [й] уподібнився

попередньому [н']: передньоязиковий зімкнений [н'] асимілював наступний середньоязиковий [й].

Цей тип асиміляції виявляється також у прикметниках із суфіксом **-ськ-** (із **-ьск-**): м'якість звука [с'] під впливом попереднього м'якого приголосного спричинила появу слів з орфографічно закріпленою асиміляцією у словах на зразок *сільський, печерський* (із давньоруських *сельськии, печерьськии*).

Крім регресивної та прогресивної асиміляції, в українській мові є ще обопільна, або взаємна, асиміляція. Цей тип асимілятивних змін передбачає накладання регресивної асиміляції на прогресивну, що в основному виявляється в дієслівній формі на **-ться**: *сміється* – /сміі́ет'с'а/ – [см'ійі́ѐц':а]; *ховається* – /ховáйет'с'а/ – [ховáйе^нц':а], *солдатський* – /солдáтс'кий/ – [солдáц'кий]. У третій особі однини особової форми дієслів спочатку відбувається регресивна асиміляція, при якій зімкнений [т'] змінюється на африкату [ц'] під впливом наступного щілинного [с'], а потім проасимільована африката [ц'] впливає у зворотному напрямі на щілинний [с'], у результаті чого утворюється м'яка подовжена африката [ц':] за способом творення: /т'с'/ → /ц'с'/ → /ц'ц'/ → [ц':].

2. За розташуванням звуків, які уподібнюються, виділяють асиміляцію суміжну і дистантну.

Суміжною, або контактною, асиміляцією, як правило, вважають уподібнення приголосних звуків, що стоять поряд, межують по сусідству, як-от: *пісня* – /пісн'а/ – [п'іс'н'а]; *зчіплювати* – /зчіпл'увати/ – [ичч'іпл'увати]; *зсипати* – /зсіпати/ – [с:іпати] тощо.

Дистантна асиміляція – це уподібнення звуків, що стоять на відстані, тобто розділені іншими звуками. Прикладом такої асиміляції є поява в українській мові у слові *залізо* першого зубного свистячого звука [з] на місці давнього піднебінно-зубного шиплячого [ж] (давньоруське *железо* → *жалізо* → *залізо*); а також зміна шиплячої африкати [ч] на шиплячий щілинний [ш] у слові *шитшина* (із давнього *шитчина*, що споріднене із *шенче*). Така асиміляція виявляється дуже рідко.

3. За ступенем уподібнення асиміляція може бути повною і неповною (частковою).

При повній асиміляції один звук повністю уподібнюється іншому, зливаючись з ним в один подовжений приголосний звук на

зразок: *бадьоришся* – /бад'орішс'а/ – [бад'орі'с':а]; *тчемо* – /тчемо'/ – [ч:е'мо']; *квалляться* – /квал'лат'с'а/ – [квал'лау':а].

При частковій асиміляції звук уподібнюється за однією чи кількома акустичними чи артикуляційними ознаками, не перетворюючись в один подовжений: *підживити* – /підживіти/ – [п'іджис'віти]; *кузня* – /ку'зн'а/ – [ку'зн'а].

4. За характером орфографічної фіксації можна виділити два типи консонантної асиміляції: 1) орфографічно закріплена та 2) орфографічно не закріплена.

Асиміляцію першого типу в сучасному українському літературному мовленні не виявлено, оскільки на певному історичному етапі вона закріпилася на письмі (у статті вже проаналізовано приклади на зразок *зілля*, *сільський*, *бджола* тощо). Уподібнення приголосних другого типу є виключно вимовною, орфоепічною, нормою типу: *сніг* – /сн'іг/ – [с'н'іг], *цементувати* – /цементувати/ – [сцe'мe'нтувати] тощо.

5. Артикуляційно-акустичні властивості асиміляції приголосних звуків стали однією з базових класифікаційних ознак консонантного уподібнення.

За характером асимілятивних змін більшість українських дослідників (М.Ф.Наконечний, Л.І.Прокопова, М.А.Жовтобрюх, В.В.Лобода, А.Г.Квашук) традиційно виділяли такі уподібнення: 1) за роботою голосових зв'язок, або фонаційне, або за участю голосу (тобто за дзвінкістю чи глухістю); 2) за місцем і способом творення; 3) за палатальністю (м'якістю).

Л.І.Прокопова доповнює класифікацію асиміляції за характером артикуляційних та акустичних змін ще за одним типом – за носовим резонатором, О.Т.Волох додає уподібнення за твердістю, однак асиміляції за носовим резонатором, як і уподібнення за твердістю, не властиві українській літературній мові, тому широкої популяризації ці види аналізованого явища не здобули.

На наш погляд, асиміляцію за характером асимілятивних змін, або за артикуляційно-акустичними ознаками, доцільно диференціювати так: 1) чиста асиміляція – за дзвінкістю; за глухістю; за місцем творення; за способом творення; за палатальністю (м'якістю); 2) змішана асиміляція – за місцем творення і глухістю; за місцем творення і палатальністю; за місцем і способом творення; за спо-

собом творення і палатальністю тощо. Як бачимо, консонантна асиміляція – дуже поширене фонетичне явище, різноаспектний характер його дослідження засвідчено у представленій типології асимілятивного процесу. Докладний аналіз цього явища дає змогу глибше пізнати норми вимови приголосних звукосполучень, зрозуміти природу консонантних взаємовпливів.

В.Т.Коломієць

***Історичні джерела типологічних особливостей
слов'янських мов у галузі фонетики***

Сучасна лінгвістична типологія сформувалась в основному як один з аспектів синхронічного вивчення мов. Розпочата в рамках нового вчення про мову спроба співвіднесення найзагальніших типологічних характеристик мов з певними стадіями мовного розвитку, частково пов'язана з поглядами А.Шлейхера, В.Гумбольдта та ін., залишилась незавершеною. Тенденція до введення лінгвістичної типології в історичну перспективу, яка почала проявлятися в останні два десятиліття, в основному йде по шляху встановлення спільних закономірностей і констант історичного розвитку мов певних типів. Одним з проявів зв'язку типологічного й історичного підходів до вивчення мов стало також застосування даних типології для перевірки реальної можливості мовних станів, реконструйованих за допомогою порівняльно-історичного методу.

Існує, проте, ще один спосіб пов'язання лінгвістичної типології з історизмом, який досі не привернув до себе серйозної уваги, насамперед через недостатню з'ясованість конкретних факторів багатьох структурних змін, простежуваних в історії мови. Йдеться про такий комплексний синхронічно-діахронічний підхід до типології мов, при якому кожна типологічна риса мови чи групи мов розглядалась би не тільки в плані її відношення до інших рис мовної структури, а й у плані генезису, як результат дії певних причин, внутрішніх чи зовнішніх щодо даної мовної структури. Такий підхід сприятиме насамперед глибокому історичному осмисленню типологічних характеристик; разом з тим він стимулюватиме вивчення характеру і взаємодії різних причин мовних змін.

Типологічне дослідження близькоспоріднених мов має свою специфіку, якою воно відрізняється від дослідження мов неспорід-

нених і віддалено споріднених. Зокрема в галузі фонетики близько-споріднених мов об'єктами типологічного дослідження є фонетичні риси, які характеризують структуру певної мови в цілому і не обмежуються окремими, хоч би й дуже великими, групами морфем, які відрізняються даними фонетичними рисами лише від своїх генетичних відповідників у інших споріднених мовах. Так, наприклад, до явищ типологічного плану в українській мові належить протиставлення голосних фонем **и** – **і**, оскільки воно характеризує фонетичну структуру української мови в цілому на відміну від таких слов'янських мов, як, скажімо, всі південнослов'янські мови, де цього протиставлення немає, але не може вважатися типологічною ознакою наявності звукосполучення **оро** в словах типу *борода*, *мороз* і т.д., відмінне від звукосполучення **ра** у відповідних словах південнослов'янських мов, оскільки ця відмінність стосується лише окремої великої групи однокоренових слів слов'янських мов, тимчасом як у загальній фонетичній структурі української мови поза цією групою слів звичайним є звукосполучення **ра** (пор. *брат*, *град*, *грати*), а в південнослов'янських мовах зустрічається і звукосполучення **оро** (пор. болг. *боров* "сосновий", *второстепенен*, *горолом* "бурелом" і т.д.).

Усі можливі фактори історичного розвитку фонетичної будови, які зумовлюють становлення типологічних відмінностей мов у галузі фонетики, як і на інших рівнях мовної системи, поділяються на дві найбільш загальні сфери: фактори внутрішні, іманентні щодо даної окремої мови, пов'язані з її функціонуванням у даному суспільстві, і фактори зовнішні щодо даної окремої мови, зокрема вплив на її структуру з боку іншої мови в процесах міжмовної взаємодії. Роль міжмовної інтерференції, зокрема роль субстрату в процесах історичних змін мовної системи, різними дослідниками оцінюється неоднаково. В історії мовознавства спостерігається як надмірна схильність до пояснення майже всіх історичних змін мови впливами субстрату, схрещеннями і под., так і послідовне заперечення наукової вартості поняття субстрату для пояснення історичних змін мов. Всебічний аналіз мовних факторів показує, що жодна з цих двох крайніх точок зору не може вважатися прийнятою, оскільки майже в кожній мові діють як рушійні фактори іманентного характеру, так і сили інтерференції. Здебільшого обидві групи факторів перебувають в тісній взаємодії, яка значною мірою ускладнює чітке її розрізнення

при поясненні окремих конкретних мовних змін. Але таке розрізнення має принципове значення не тільки для самого мовознавства, а й для висвітлення деяких пов'язаних з мовознавством важливих проблем, зокрема проблеми етногенезу.

Сучасний стан відомостей про фонетичну структуру всієї сукупності територіальних діалектів слов'янських мов не дозволяє проводити типологічні зіставлення фонетичних особливостей усіх слов'янських мов на діалектному рівні. Тому матеріал цієї статті обмежується в основному фактами літературних мов, і лише в поодиноких випадках, де це необхідно, враховуються також відповідні діалектні дані.

Незважаючи на велику генетичну близькість сучасних слов'янських мов, у їх фонетичній структурі виявляють глибокі типологічні розходження. Спільними для фонетичної структури всіх слов'янських мов є лише окремі фонетичні властивості, близькі до універсалій. Оскільки такі властивості мають місце і в переважній більшості інших мов світу, є підстави розглядати їх як результати розвитку за спільними закономірностями, незалежні від впливів одних мов на інші.

1. Найзагальнішою типологічною ознакою в галузі фонетики (точніше просодії), спільною для всіх слов'янських мов, є універсальна ознака поділу в кожній з них більшості слів (крім приголосно-одноморфемних) на склади. Цю ознаку слов'янські мови успадкували через праслов'янську з індоєвропейської, в якій склади сучасного типу розвинулись на основі первісних силабофонем, що склалися з окремих приголосних фонем, які супроводились невизначеними голосними призвуками, позбавленими фонемної якості.

2. Другою просодичною ознакою, спільною для всіх слов'янських мов, є наявність у них різноманітних структурних типів складів – відкритих і закритих, з початковим приголосним і голосним, з різною кількістю приголосних (від одного до чотирьох) на початку і в кінці – і пов'язана з цим у деяких випадках невизначеність меж складів. Ця ознака виникла в перші століття роздільного існування слов'янських мов після розпаду праслов'янської мовної єдності і стала результатом занепаду редукованих голосних, який привів до припинення дії праслов'янського закону відкритості складів і до утворення багаточленних груп приголосних у межах складу.

3. Ще однією спільною типологічною ознакою сучасних слов'янських мов, пов'язаною з поділом на склади, є наявність у них службових слів, які не становлять складу, тобто не містять складотворних звуків (пор. укр. **в, б, ж, з**; рос. **в, к, с** та ін.). Ця ознака виникла одночасно з попередньою внаслідок занепаду редукованих голосних звуків у псл. *кь (n), сь (n), вь (n)* у перші століття після розпаду праслов'янської єдності (XI–XII ст.) і згодом поступово доповнювалась у процесі редукції голосних повного творення в деяких найчастіше вживаних службових словах (напр.: *бы б, же ж*).

4. Близькою до універсалій є наявність в усіх слов'янських мовах двох типів фонологічних одиниць: фонем і супрасегментних одиниць – складових наголосів. Цією властивістю слов'янські мови зближуються з більшістю інших мов світу, але відрізняються від таких мов, як, наприклад, французька, що має тільки фонемі і не знає складових наголосів, які належали б окремим словам. Типологічна ознака наявності окремих фонем і складових наголосів успадкована всіма слов'янськими мовами з праслов'янської. Ця ознака була властива вже індоєвропейській прамові.

Решта типологічних збігів фонетичних властивостей усіх сучасних слов'янських мов виявляється тільки в галузі фонематики.

5. Спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в цій галузі є насамперед поділ загального складу фонем у кожній з них на дві групи – голосні і приголосні. Цю універсальну типологічну ознаку слов'янські мови успадкували через праслов'янську з індоєвропейської, в якій вона стала результатом іманентного перетворення ранньоіндоєвропейської фонологічної системи, що складалася з самих тільки приголосних фонем (силабофоном) – шумних і сонорних.

6. У галузі вокалізму спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою є наявність у них голосних переднього і заднього ряду. Голосними переднього ряду в усіх слов'янських мовах є **і, е**, голосними заднього ряду – **у, о**. Крім цього, в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській мовах голосними переднього ряду є довгі голосні **ī, ē**, голосними заднього ряду – **ū, ō**, в польській голосним переднього ряду – носовий **є**, голосним заднього ряду – носовий **а**, у верхньолужицькій голосним переднього ряду – закритий **é**, голосним заднього ряду – закритий **ó**, в словенській голосним переднього ряду – відкритий **ê**, голосним заднього ряду – відкритий **ô**, в

словацькій голосним переднього ряду – відкритий **ä**. Окреме місце в вокалізмі слов'янських мов займають голосні середнього ряду – **a** в усіх слов'янських мовах (частина дослідників відносить **ā** в окремих слов'янських мовах до заднього ряду), **a** в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській, **ы** (**y**) в російській, українській (з більшим зміщенням уперед), **у** білоруській і польській, **ъ** у болгарській, **э** в словенській.

Протиставлення голосних переднього і заднього ряду властиве переважній більшості мов світу, але не всім. Слов'янські мови успадкували це протиставлення через праслов'янську з індоєвропейської. <...>

7. Такою ж мірою спільними для всіх сучасних слов'янських мов є протиставлення голосних за трьома ступенями піднесення язика. Голосними високого піднесення в усіх слов'янських мовах є голосні **i**, **и**, голосними середнього піднесення – **e**, **o**, голосними низького піднесення – **a**. Крім цього, в чеській, словацькій, сербохорватській і словенській мовах до голосних високого піднесення належать довгі голосні **ī**, **ī̄**, до голосних середнього піднесення – **ē**, **ō**, до голосних низького піднесення – **ā**. <...> Протиставлення голосних за ступенем піднесення язика є універсальною ознакою всіх відомих мов. Слов'янськими мовами воно було успадковане через праслов'янську з індоєвропейської. <...>

8. Ще однією спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в сфері вокалізму є поділ голосних фонем у їх відношенні до різних форм тих самих морфем на сталі (у тому числі й такі, що чергуються між собою)... Ця ознака в слов'янських мовах виникла після розпаду праслов'янської єдності в результаті занепаду редукованих голосних **ъ**, **ь**, які в слабких позиціях зникли, а в сильних замінилися в тих самих морфемах голосними повного творення **e**, **o** та ін. <...>

У галузі консонантизму спільними для всіх слов'янських мов ознаками є протиставлення приголосних звуків за п'ятьма різними якісними категоріями.

9. Однією з таких ознак є протиставлення в усіх слов'янських мовах сонорних і шумних приголосних. Основний склад сонорних в слов'янських мовах зводиться до чотирьох твердих приголосних **г**, **л** (крім верхньолужицької мови), **т**, **п** і двох м'яких **л'** (крім чеської) та **п'**. У східнослов'янських, верхньолужицькій і болгар-

ській мовах до них приєднуються також г', м' і в верхньолужицькій білабіальний ū, який ролі позиційного варіанта білабіального v є також в українській і білоруській, а в ролі варіанта l – в словенській. Варіантом шумного j у більшості слов'янських мов є палатальний сонорний ĭ.

Поділ приголосних на шумні та сонорні властивий переважній більшості мов світу (а можливо, і всім мовам). Слов'янські мови успадкували цю ознаку через праслов'янську з індоєвропейської, в якій чотири сонорних приголосних r, l, m, n за своєю частотою в складі коренів майже вдвоє переважали 16 шумних фонем.

10. Одну з найхарактерніших типологічних ознак слов'янських мов у галузі консонантизму становить власне їм усім, хоч і далеко не однаковою мірою, протиставлення приголосних фонем за твердістю – м'якістю. В інших індоєвропейських мовах таке протиставлення зустрічається рідко, найпоспідовніше воно виявляється в литовській мові. З неіндоєвропейських воно властиве ряду фіно-угорських мов. <...>

11. Спільною для всіх слов'янських мов типологічною ознакою в галузі консонантизму є також поділ наявних у них приголосних фонем за місцем утворення на задньоязикові, середньоязикові, передньоязикові і губні. Цей поділ приголосних, властивий і більшості інших мов світу, був успадкований слов'янськими мовами через праслов'янську з індоєвропейської.

12. Ще однією спільною типологічною ознакою слов'янських мов, яка стосується приголосних звуків, є поділ усіх наявних у них шумних приголосних за участю голосу на глухі і дзвінкі. Цей поділ, також властивий більшості мов світу, був успадкований слов'янськими мовами через праслов'янську з індоєвропейської, в якій він став, напевне, результатом перетворення давнішого поділу шумних на сильні й слабкі.

13. Нарешті, до спільних для всіх слов'янських мов типологічною ознакою у галузі консонантизму належить також поділ шумних приголосних за способом утворення на три групи: проривні, щілинні і передньоязикові африкати – шиплячі і свистячі. Подібний поділ властивий і значній частині інших мов світу. Слов'янські мови успадкували поділ на проривні і щілинні... через праслов'янську з індо-

європейської, африкати виникли частково в праслов'янській мові в результаті двох перехідних палаталізацій задньоязикових. <...>

Кількість типологічних відмінностей між слов'янськими мовами в галузі фонетики набагато перевищує кількість спільних для них типологічних ознак цього структурного рівня. Тут враховуються лише ті відмінності, які на даному етапі дослідження становлять певний науковий інтерес.

1. За просодичними показниками всі сучасні слов'янські мови діляться на дві групи, одна з яких характеризується сталим місцем наголосу відносно початкового чи кінцевого складу слова (всі західнослов'янські мови, крім словінцького говору у Польщі, а також македонська мова), а друга виявляє рухомий наголос (східнослов'янські і південнослов'янські мови, крім македонської, а також словінський говір у Польщі). При цьому всі західнослов'янські мови, крім польської, мають наголос на першому складі; властивий сучасній польській мові наголос на передостанньому, на думку більшості дослідників, розвинувся так само на основі давнішого наголосу на початковому складі. Македонська мова в трискладових і довших словах закріпила наголос у різних говорах на третьому або другому складі від кінця (в окремих македонських говорах зустрічається і деякі інші варіанти усталеного наголосу в межах трьох кінцевих складів слова). Усталення місця наголосу виникло в зазначених слов'янських мовах після розпаду праслов'янської єдності і розселення слов'ян по широкій території Європи. Решта слов'янських мов зберігає з певними видозмінами праслов'янський рухомий наголос. Питання про залежність усталення наголосу в відповідній частині слов'янських мов від внутрішніх факторів чи від дії субстрату остаточно не розв'язане. В усякому разі немає достатніх підстав для категоричного заперечення неодноразово висловлюваної думки про зумовленість усталеного наголосу на першому складі в західнослов'янських мовах германським впливом. У зв'язку з цим не з'ясовані досі причини усталеного наголосу в македонській мові можуть бути зведені до грецького субстрату чи адстрату.

2. Друге протиставлення сучасних слов'янських мов за просодичними показниками склалося між сербохорватськими мовами, а також словінськими говорами Кашубщини, яким властиве розрізнення довгих наголошених складів за окремими типами музичних

інтонацій, і рештою слов'янських мов, які складових музичних інтонацій не знають. Це типологічне протиставлення виникло в процесі розпаду праслов'янської єдності, коли нові слов'янські мови, що виділялися з праслов'янської, за винятком тих, які відокремилися раніше, під впливом сукупності різних факторів втрачали властиві праслов'янській мові інтонаційні розрізнення.

3. У сфері фонематики найзагальніший характер мають кількісні типологічні відмінності між слов'янськими мовами в їх фонемному складі. <...>

4. У безпосередньому генетичному зв'язку з розглянутим загальним типологічним розрізненням слов'янських мов у сфері фонематики перебуває розрізнення між окремими слов'янськими мовами в кількісному співвідношенні голосних і приголосних фонем. У цьому плані розходження між окремими слов'янськими мовами значно перевищує відмінності в загальній кількості фонем. <...> Кількісні співвідношення голосних і приголосних фонем у фонематичному складі різних слов'янських мов не відповідають загальній частотності голосних і приголосних у текстах цих мов. Така невідповідність пояснюється неоднаковою частотністю окремих фонем, які входять до фонематичної системи певної мови. <...>

5. З типологічних відмінностей між окремими слов'янськими мовами в галузі вокалізму на перше місце щодо важливості для загальної фонологічної структури слов'янських мов виділяється відмінність між мовами, які в основному зберегли праслов'янське протиставлення коротких і довгих голосних **a, e, o, i, u** – **ā, ē, ō, ī, ū** (сербохорватська, словенська, чеська і словацька), і мовами, які втратили це розрізнення (українська, білоруська, російська, польська, серболужицька, болгарська, македонська). Як уже відзначалось, вирішальним внутрішнім фактором усунення часокількісних розрізень голосних у слов'янських мовах повинен був стати розвиток у них протиставлень приголосних за твердістю – м'якістю, оскільки одночасна наявність великої кількості і голосних і приголосних фонем у мові неможлива.

6. Характерний прояв типологічних розходжень між окремими слов'янськими мовами в галузі вокалізму становлять відмінності якісної природи голосних у частині тих мов, які мають однаковий їх кількісний склад. Так, з мов, що мають по 6 голосних фонем, українська (а також російська і білоруська, якщо визнавати в них

шестичленну систему вокалізму) виявляє голосні **а, е, і, о, и, у**, тимчасом як болгарська – **а, е, і, о, и, ъ**. <...>

Щодо десятичлених систем вокалізму в чеській і сербохорватській мовах, то вони збігаються також і в якісному відношенні, приблизно відображаючи праслов'янський стан цієї більшої частини його вокалізму.

7. У безпосередньому зв'язку з попередньою відмінністю перебуває відмінність між мовами російською, українською, білоруською, польською, що виявляють різні варіанти голосного (передньо-) середнього ряду середнього піднесення у (р., бр. **ы**, укр. **и**), протиставлюваного голосному **і**, та рештою мов, які не виділяють такого голосного. На думку більшості дослідників, в українській мові цей голосний являє собою окрему фонему, відмінну від фонем **і** (пор. *хитрий* – *хід*, *гиря* – *гірка* при відсутності тут протиставлення **х** – **х'**, **h** – **h'**), в російській і білоруській мовах ці звуки розглядаються здебільшого як варіанти тієї самої фонем **і**, залежні від твердості чи м'якості попередніх приголосних.

8. Істотні відмінності між різними сучасними слов'янськими мовами виявляються в якісному характері властивих їм випадних голосних. За цією ознакою всі слов'янські мови можуть бути поділені на дві основні групи, в одній з яких (українська, білоруська, російська, сербохорватська і македонська мови) випадними є голосні **о** та **е...**, тимчасом як у другій, за незначними винятками, випадним може бути або тільки **е**, або тільки **а**, або **ъ** і **е**, або **а** і **е**. Різноманітність якісного характеру випадних звуків в окремих слов'янських мовах пояснюється їх походженням від праслов'янських голосних **ъ** і **ь**, які на час їх занепаду (позиційного цілковитого зникнення або, в сильній позиції, злиття з якимсь якісно близьким голосним повного творення) відзначалась занадто невиразним якісним характером, що міг бути однаковою мірою зближений з будь-яким відкритим коротким голосним.

9. Кількісно непропорційний характер має типологічне протиставлення польської мови, яка виявляє носові голосні звуки **Q** (**ą**) і **ę**, решті сучасних слов'янських мов, які носових голосних не мають. <...>

10. У галузі консонантизму найбільш загальний характер мають відмінності між окремими слов'янськими мовами в кількості приголосних фонем. <...>

11. За особливостями функціонування сонорних приголосних розрізняються, з одного боку, чеська, словацька, сербохорватська і словенська мови, в яких сонорні *r* і (за винятком словенської мови) *l* можуть виконувати складотворчу функцію, як це було в праслов'янській мові, і, з другого боку, решта слов'янських мов, які втратили цю особливість на різних етапах розвитку після розпаду праслов'янської єдності.

12. Центральним типологічним розрізненням слов'янських мов у галузі консонантизму, від якого залежить ряд інших розрізень, у тому числі й щодо загальної кількості приголосних, є відмінності в кількісному складі м'яких приголосних. <...> Виразне протиставлення в цьому відношенні східнослов'янських, польської і болгарської мов, з одного боку, як мов з відносно великою кількістю м'яких приголосних, решті слов'янських мов, які мають порівняно мало м'яких приголосних, може бути пояснене впливом на північну частину праслов'янських говорів у першій половині I тис. н.е. з боку литовської мови, для якої послідовне протиставлення твердих і м'яких приголосних є особливо характерним. Поширення такого протиставлення на болгарську мову було зумовлене додатковими факторами.

13. Характерне типологічне протиставлення різних слов'янських мов сформувалось на основі наявності чи відсутності в них щільного приголосного *h*. За цією ознакою виділяються, з одного боку, українська, чеська, словацька, верхньолужицька мови, які мають фарингальний приголосний *h* (відповідно *g* в інших слов'янських мовах), а також білоруська мова, південноросійські говори й окремі говори сербохорватської та словенської мов, що мають у цих випадках задньоязиковий щільний приголосний *u*, *i*, з другого боку, російська мова (крім південноросійських говорів), польська, нижньолужицька і всі південнослов'янські (крім окремих сербохорватських і словенських говорів), які у відповідній ролі мають тільки проривний приголосний *g*.

14. З погляду наявності чи відсутності дзвінких африкат сучасні слов'янські мови діляться на дві підгрупи; одна з них, до складу якої входять мови українська, білоруська, польська, словацька, верхньолужицька, болгарська, македонська і сербохорватська, має дзвінку шиплячу африкату *dž* (деякі з мов цієї підгрупи – українська, польська, словацька, болгарська і македонська – мають також

свистячу тверду африкату dz, а частина їх – українська, білоруська, польська, болгарська – м'яку dz' чи – сербохорватська – dž'); друга підгрупа (мови російська, чеська, нижньолужицька, словенська) дзвінких африкат у функції самостійних фонем не має.

15. За ознакою наявності особливої комбінованої приголосної фонемі дрижачо-шиплячої артикуляції ї чеська мова протиставляється всім іншим сучасним слов'янським мовам, які цієї фонемі не мають. <...>

Таким чином, переважна більшість спільних для сучасних слов'янських мов фонетичних ознак виявляється характерною і для багатьох (а деякі з них і для всіх) інших мов світу. Лише три з названих тут 13 спільних фонетичних ознак слов'янських мов – наявність слів, що не становлять складів, наявність випадних голосних і протиставлення твердих і м'яких приголосних фонем – зустрічаються в інших мовах не так часто, як решта 10 ознак. Ці три ознаки, як і більш звичайна для мов світу ознака наявності африкат, розвинулися в слов'янських мовах у кінці праслов'янського періоду і на початковому етапі розвитку окремих слов'янських мов. Решта спільних фонетичних ознак слов'янських мов успадкована ними через праслов'янську з індоєвропейської.

Всі типологічні відмінності між різними слов'янськими мовами в галузі фонетики виникли в результаті неоднакового історичного розвитку окремих слов'янських мов після розпаду праслов'янської єдності: зміни певних успадкованих фонетичних ознак в одній частині мов при збереженні їх незмінними в іншій частині або неоднакових за своїми результатами змін відповідних ознак у кожній слов'янській мові. Більшість цих змін була викликана дією внутрішніх факторів розвитку кожної мови, які лише в кінцевому рахунку могли бути зумовлені в окремих випадках дією субстрату, але частина відповідних змін – дотична щонайменше до чотирьох із відзначених 15 типологічних протиставлень між різними слов'янськими мовами – була викликана безпосереднім впливом субстрату.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Морфонологія

Г.П.Півторак

Чергування звуків

Чергування звуків, альтернація – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфемі слів та їхніх форм, яка полягає у заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення. Чергуватися можуть звуки, що є однією і тією самою фонемою, але по-різному вимовляються залежно від її фонологічної позиції (напр., *дуби, діди*, але *дуп, діт* у південно-західних говорах), і звуки, що становлять різні фонемі в різних морфах тієї самої морфемі: *рука – ручка, писати – пишу, день – дня*. Чергування звуків є додатковим засобом формального (фонематичного) розрізнення слів і словоформ, що доповнює основний засіб – афіксальне словотворення. Чергування звуків є засобом словозміни і творення нових форм, їх вивчають у морфології та словотворі. Чергування звуків виникають у різні періоди розвитку мови. У сучасній українській літературній мові збереглися чергування звуків, що відбивають індоєвропейські кількісні та якісні чергування голосних, особливості праслов'янської фонетичної системи; інші чергування звуків виникли в давньоруській і староукраїнській мовах. Чергування бувають **позиційні й історичні (традиційні)**, за іншими критеріями – **регулярні, малорегулярні й рідкісні**. Найчастішими в українській мові, як і в інших східнослов'янських, є послідовні чергування приголосних перед певними суфіксами й флексіями. Розвинута система чергувань приголосних в українській мові зумовлена рядом фонетичних процесів і явищ, що супроводжували її розвиток, напр., збереженням у ній наслідків другої палаталізації задньоязикових приголосних (*дорога – по дорозі, рука – в руці, кожух – у кожусі*), переходом голосних **о, е > і** у новозакритих складах після занепаду зредукованих **ъ, ь** (*воли – віл, семи – сім, рости – ріс*), своєрідним розвитком сполучень сонорних зі зредукованими **ръ, ль** у позиції між приголосними (*кров – кривавий, глотка – глитати*), переходом **е > о** після шиплячих та **ј** перед наступним твердим приголосним (*пшениця – шино, женити – жонатий, четвертий – чотири*) тощо.

Л.Мовчун

**Фонетичні варіанти у "Словарі української мови"
за редакцією Б.Грінченка**

Як відомо, українській мові властиві фонетичні варіанти, тобто такі звукові різновиди слів, що не порушують принципу тотожності його словотвірної структури, лексичного і граматичного значень. Отже, паралельно можуть функціонувати варіанти, допустимі нормами літературної мови. Їх вживання в кожному конкретному випадку зумовлюється стилістичними і фонетичними причинами. Фонетична варіантність охоплює значну кількість слів, але ми зосередимо увагу на регулярних, тобто повторюваних, систематичних варіантах, як: *у – в – ув – уві – вві, від(од) – віді(оді) – відо(одо), з – зі – зо – із – ізі*. Правильний, доречний їх вибір – одна із складових культури мови. Нерідко учні зовсім не враховують цих нюансів. Отже, вчитель повинен частіше звертати увагу на наявні в мові варіанти і вчити доцільно їх вживати.

Існування варіантів не є постійним – їх кількість змінюється з розвитком мови. Від часу створення засад української літературної мови до нинішнього етапу кількість варіантних одиниць скоротилася, а також змінилася їх функціональна навантаженість: стали суворішими межі їх уживання в різних жанрах і стилях мови.

Українське словникарство відображає історію розвитку фонетичної варіантності слів та її нормалізацію. Важливою віхою в лексикографії був "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка. Ця праця вийшла в 1907–1909 рр. на основі матеріалів, зібраних ще в ХІХст., і мала на меті систематизувати все розмаїття національної мови українців – як літературну, так і народнорозмовну, і навіть діалектну мову (найбільшою мірою використані матеріали південно-східного і південно-західного наріч).

Реєстр словника відповідає меті збирачів та укладачів: в ньому представлена величезна кількість варіантних одиниць, в тому числі й одиничних (деякі слова мають 3–4 форми: *глиг – глід – глод, аєр – айр – гаїр – гав'яр*). Щоб простежити за змінами у кількості варіантів, їх нормативності, за переміщенням основних варіантів на другорядну позицію, порівняймо словник Б.Грінченка з найповнішим сьогодні одинадцятитомним "Словником української мови" (СУМ).

Словник Б.Грінченка переобтяжений розмовними і діалектним варіантами, але тим більше цікавий і цінний підхід укладача до регулярних фонетичних варіантів, які й зараз функціонують у літературній мові. Щодо деяких з них (*у – в* на початку слова, префікс *від-(од-)*) Б.Грінченко виробив свою, цілком наукову концепцію. Так, він, спираючись на закономірність чергування *у – в* на початку слова, всі слова, що починаються на *у – в*, умістив на літеру *У* незалежно від того, яким ілюстративним матеріалом користувався. На літеру *В* подаються і тлумачаться слова з коренями *-влад-*, *-власн-*, *-враг-* та окремі слова: *врата*, *времення*, *втора*. Подаються з посиланням на *У* з коренем *-вдов-* і слово *врем'я*. Всі вони старослов'янського або польського чи чеського походження, і початковий *в* у них етимологічний. Цим пояснюється відсутність відповідників з початковим *у*, хоча Б.Грінченко подає також *удова* (з похідними словами) і навіть, користуючись народнорозмовними джерелами, варіанти *уладіти*, *ураг*, *ураговий*, *урем'я*.

У СУМі підхід до розподілу варіантів на *у – в* інший, в основу покладено семантику слова.

Намагання виробити чіткі й легкі для застосування правила вживання *у – в* призвело до того, що Б.Грінченко не враховував певні важливі моменти:

є слова, які можуть вживатися тільки з *в* або з *у*, оскільки їх семантика безпосередньо залежить від звукового оформлення і не допускає фонетичної варіантності (*удача – вдача*, *управа – вправа*, *уступ – вступ*);

чергування відступає у словах іншомовного походження та у власних назвах (*улан*, *універсал*, *університет*, *унія*, *урбарія*, *Угорщина*);

небажане чергування і в термінах (*угринок – рід гриба*, *укладник – рослина*).

Цим пояснюється наявність у реєстрі "Словаря" штучних слів.

Взагалі, дієслова з префіксами *у-(в-)* можна розподілити на 6 семантичних груп.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану в середину об'єкта

Це досить широка група слів, що мають префікс *у-(в-)*, який утворився від давнього префікса *въ-*, у СУМі такі слова розробляються з

початковою *в*. Б.Грінченко подає їх на *У*, незважаючи на етимологію: *убрести*, *увертати* (*увернути*), *увертатися* (*увернутися*), *упихати* (*упхати*), *уповзати* (*уповзти*), *ускакувати* (*ускочити*), *упихати* (*упхати*), *уповзати* (*уповзти*), *ускакувати* (*ускочити*), *утеребитися*, *утуляти* (*утулити*), *уштрикнути*.

Зустрічаємо і рідковживаний префікс *ув-* перед наступним голосним (*уворотися*).

Ще один варіант префікса *у-(в-)* – *ві* (*ві-*). Він звичайно вживається перед групою з кількох приголосних. Б.Грінченко подає слово, що починається на *ві-*, з посиленням: *увібрати* – *убрати*, *увібратися* – *убратися*, *увігнати* – *угнати*, *увігнатися* – *угнатися*. Розробляючи словникову статтю, обидва варіанти вміщує поруч: *угинати*, *угнути*, *вігнути*.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану на поверхню об'єкта

Спершу ці дієслова мали префікс *у-*, який згодом став чергуватися з *в-*. Отже, вміщення їх у СУМі на літеру *У* із зазначенням варіантів на *в* закономірне. У словнику Б.Грінченка знаходимо: *уборонитися*, *уваннитися*, *укачатися*, *умазуватися* (*умазатися*), *ухвоськати*.

Дієслова з похідними словами, які виражають наслідок, результат дії

Слова цієї семантичної групи мають давній префікс *у-*, який згодом зблизився з *в-*. У СУМі вони тлумачилися на літеру *У*. Серед дієслів, що виражають наслідок, результат дії, є одиниці, омонімічні дієсловам іншої семантичної групи – які позначають дію, спрямовану в середину об'єкта, і тому таке розміщення омонімів у реєстрі досить зручне для користування словником. Б.Грінченко подає такі омоніми як багатозначні слова, тобто оформлює їх в одній словниковій статті:

Убивати, -ваю, -єш, сов. в. убити, уб'ю, -єш, гл. 1) Убивати, убит. 2) Вбивать, вбить (угноїти), вколачивать, вколотить, втыкать, воткнуть. 3) Оббивать, оббить. 4) Утаптывать, утоптать.

Убиватися, -ваюсь, -єшся, сов. в. убиться, б'юсь, -єшся, гл. 1) Убиватися, убиться. 2) Вбиваться, вбиться, вколачиваться, вколотиться, втыкаться, воткнуться, войти...

Таким чином розробляються дієслова *уганяти* (*угнати*), *уганятися* (*угнатися*), *усядженувати* (*усядигнути*), *утікати* (*утекти*).

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, спрямовану на виконання у повній мірі

Префікс *у-(в-)* вказує на те, що дія (процес) виконується у повній мірі або спрямована на повну реалізацію: *увершитися, угасати (угаснути), угасити, угниличувати (угниличити), угноювати (угноїти), узолити, уїсти, укисати (укиснути), укипати (укипіти), улежати, улежуватися (улежатися), ум'якнити, усмажити, усоліти, усолодити, уцолочати*. СУМ подає дієслова цієї групи на літеру *У* з уміщенням у дужках варіантів з префіксом *в-*.

Дієслова з похідними словами, які виражають дію, що відбувається частково.

Префікс *у-(в-)* цієї групи вказує на неповноту, частковість дії. Самі дієслова здебільшого подаються тільки у формі доконаного виду: *удоювати (удоїти), ужати, укосити, уміряти, умолотити, уорати, ускоромадити, уцідити*. У СУМі вони також уміщені на літеру *У* із зазначенням варіанта з *в-*, крім слова *ворати*, у якому відсутність префікса *у-* пояснюється складністю артикуляції.

Дієслова, які виражають спроможність суб'єкта виконати певну дію

Словник Б.Грінченка містить небагато дієслів, що виражають спроможність суб'єкта виконати певну дію. Це такі, як *ужувати, упогонити, устругати*. З них лише *устругати* (з основним варіантом на *у*, але з іншим значенням) є у СУМі.

Усі прислівники "Словарь української мови" також подає з початковим *у*. У передмові до СУМа пояснюється, що прислівники слід шукати на *В* (з варіантом на *у*). Але як і в "Словарі", СУМ подає: *уважливо, угодно, удатно, удвуконь, узавтра, уздовж, уздогін, узимі, узимку, умисне, уміло, умовно, уперто, упомку, уривцем, усилу* (майже половина з позначками "розмовне слово", "діалектне слово").

Кілька прислівників (*удвуконь, умовно, уривцем, уяви*) без варіанта з початковим *в*.

Що стосується займенників *весь, всякий* і складних слів з першою частиною *все-*, то СУМ подає їх на літеру *В* з варіантом на *у* в дужках, хоча "Словарь", який фіксує подібні слова на *У*, не подає жодного прикладу з початковим *усе-*, а СУМ – тільки кілька прикладів (*усезнаючий, усеїдний, усесвіт, усесвітній*).

У результаті знаходимо не підкріплені прикладами реєстрові слова "Словаря": *усевіда, усевладний, усевладник, усевладнецтво*,

усезнайко, усезнання, усеїда, уселюдний, уселюдно, усемогучий, усенародний, усеношина, усецедрий, усецедрість.

Також на літеру *В* Б.Грінченко вміщує чимало слів, для яких основним варіантом є форма з початковим *у*: *угодити, ужеребити, узброювати, уздоровляти, узлитися, упоетизувати, узброювати, уздоровляти, узлитися, упоетизувати, упороситися, усідлати*. Такі слова СУМ подає на *У* без варіанта з початковим *в*, супроводжуючи їх примітками "розмовне слово", "застаріле слово", "діалектне слово". Проте Б.Грінченко наводить приклади і з *в*: *всвітити, всідлати, всмілитися*. До розробки цієї групи слів укладач підійшов непослідовно, лише в не багатьох словникових статтях є посилання: *убезвічити – обезвічити, укотитися – окотитися, упівночі – опівночі*.

Недоліком "Словаря" є і те, що слова, в яких не вживається початковий *у*, все-таки подаються на *У* (*удячний, узаємний, улучний, уплив, упливовий, уражіння, уредний, уступ, ухід, учасний*), хоча треба брати до уваги і більше варіювання норми української мови того періоду. Так, замість сподіваних прикладів на *в* зустрічаємо: *улучний, уручати, уходить*. А слово *удача* подається Б.Грінченком як полісемічне: "Удача, -чі, ж. 1) Характер, натура, свойство. Удачу до чого мати. Иметь к чему способность. 2) Удача, успех". У сучасній літературній мові *удача* і *вдача* розрізняються лексичними значеннями і не мають варіантів.

Згідно з СУМом, не має варіантів і частина слів з префіксами *у-*, *уз-*: *увага, указ, уклін, умова, уповання, управитель, уривок, урядовий, усобник, ушкодження, уява; узбережжя, узбіччя, узвар, узвіз, узлісся*. У словнику ж Б.Грінченка ілюстративний матеріал набагато ширший: *впруг, вряд, всобиця, встанова, втік, вздвір'я*.

Отже, в українській літературній мові на початок ХХ ст. ще не повною мірою відбулося відмежування від народнорозмовних і діалектних варіантів, і цитати, наведені Б.Грінченком у "Словарі", підтверджують відсутність суворих обмежень у вживанні варіантів з початковим *у(в)*, тобто можливість функціонування більшої кількості варіантних одиниць.

Важлива риса "Словаря української мови" – віднесення всіх варіантів з префіксом *від-(од-)* на літеру *В*. Кількість прикладів з обома префіксами приблизно однакова. Поширеність цих префіксів

у говорах різна: для південно-західного наріччя звичайний префікс *від-*, для північного – *од-*, а говори південно-східного діалекту неоднорідні. Що стосується думок сучасників Б.Грінченка щодо нормативності одного з варіантів, то й вони відзначалися неодно-стайністю. Так, І.Нечуй-Левицький категорично виступав проти вживання в літературній мові префікса *від-*. Слід віддати належне інтуїції Б.Грінченка, який правильно визначив свою позицію як лексикограф, зрозумівши тенденції витіснення варіанта *од-* у літературній мові префіксом *від-*. Проте викликає сумнів правомірність уміщення на літеру *В* слів *відвід*, *відвідач*, *відвідини*, *відвідувати*, *відвійок*, *відвітувати*, *відвічальність*, *відвічати*, *відвічний*, які, судячи з прикладів, переважно вживалися з префіксом *од-*, що пояснюється тенденцією до уникнення фонетичної тавтології.

Традиція, закладена Б. Грінченком, продовжується в СУМі. З префіксом *од-* як єдино можливим у цьому словнику фіксуються кілька слів: *одвільжати* і *одвільжений* (діалектні слова), *одзовізм*, *одзовіст*, *одзовістський* (кальки російських політичних термінів), книжне слово *одкровення*.

Рідко норми літературної мови допускають паралельне вживання варіантів *від-(од-)* – *віді-(оді-)*. Таких прикладів "Словарь", на відміну від СУМа, не фіксує. У СУМі знаходимо: *відіпхнути* – *відпхнути* (рідко), *відігравати* – *відгравати*. Найчастіше ж чергування *від-(од-)* – *віді-(оді-)* відбувається одночасно з чергуванням у корені дієслова: при творенні доконаного виду голосний кореня випадає, і кінцевий *і* префікса дозволяє уникнути збігу приго-лосних.

Менш поширений варіант префікса *віді-(оді-)* – *відо-(одо-)*. Б.Грінченко робить посилання на основний варіант з *віді-*. СУМ не відбиває варіантності *віді-(оді-)* – *віді-(одо-)* як поширеного явища, подаючи тільки пари *відомцати* – *відімчати*, *відомщений* – *відімщений*, в яких основними варіантами є слова з *відо-*.

Можлива варіантність *повід-* – *поод-*. У "Словарі" цілком слушно такі слова тлумачаться з варіантом *повід-* (як і в СУМі, адже прикладів з префіксом *поод-*, за підрахунками, в 4,5 рази менше).

Отже, тенденції до витіснення варіанта *од-* на другорядну позицію виявилися вже на початку ХХ ст., хоча на той час він був досить поширеним у літературній мові. Словник Б.Грінченка відбиває хитання в нормі і щодо варіантів *віді-(оді-)* – *відо-(одо-)*.

До регулярних фонетичних варіантів належать варіанти префікса *з – зі – зо – із – ізі*. Цей ряд виник унаслідок зближення двох давніх префіксів *сь-* та *изь-*. Найчастіше зустрічаємо такі паралелі: *зі – зо* (*зібгати – зобгати*), *з – із* (*змолоду – ізмолоду*), *зі – з* (*зісподу – споду*), *рідше зі – ізі* (*зігнути – ізігнути*), *з – зі – зо* (*зігнилий – зогнилий – згнилий*), *з – зо* (*згрішити – зогрішити*), а також *з – із – зо* (*зглянутися – ізглянутися – зоглянутися*).

Б.Грінченко намагається послідовно подавати варіанти *з – зі*. У передмові укладач пояснює: форми з початковим *і* слід шукати на наступний приголосний, а на літеру *І* даються загальні посилення. Отже, припускається теоретичне існування відповідника з початковим *і* до кожного слова з префіксом *з-*. Але на практиці ілюстративний матеріал не підтверджує цієї думки. Наводиться незначна кількість варіантів з *із-*: *ізбавити, ізглядуватися, ізлежати, ізмалювати, ізрадити, ізічення*. До речі, у СУМі саме ці варіанти відсутні. СУМ же подає близько 100 варіантів з *із-* після основних варіантів з *з-*, супроводжуючи приміткою "рідше"; майже всі вони проілюстровані прикладами.

Серед префіксів *зі-* і *зо-* більш уживаний є *зі-*, крім незначних винятків (*зомлілий, зомліти, зоставатися (зостатися), зотлівати (зотліти)*), причому *зі-* не вживається у словах *зомлівати, зомління, зотління, зоставати*. Б.Грінченко подає *зіставатися – зоставатися, зіставляти – зоставляти*, в яких варіанти з *зі-* є основними. Варіантність *зі – зо* у "Словарі" значно ширша, ніж у СУМі: *зібрати – зобрати, зізвати – зозвати, зізволати – зозволати, зізнаватися – зознаватися, зімкнути – зомкнути, зіп'ястися – зоп'ястися, зірвати – зорвати, зіслати – зослати, зітнутися – зотнутися, зітхати – зотхати*.

Варіантність *зі – з* у "Словарі" розробляються найчастіше без посилань. Подібних варіантних пар у СУМі значно більше, оскільки реєстр його повніший, але у словнику Б.Грінченка знаходимо такі варіанти, яких не має у СУМі: *зім'яти – зм'яти, зігріти – згріти*.

Варіант *-ізі-*, який є атрибутом народнорозмовної мови, не зустрічаємо ні в "Словарі", ні в СУМі.

Що стосується варіантних рядів з трьох одиниць, то словник Б.Грінченка майже не засвідчує їх, крім варіантів *зстарити – зістарити – зостарити*. Для порівняння наведемо: *згнити – зігнити – зогнити* (СУМ) – *згнити – зогнити* ("Словарь"), *згнилий – зогнилий*

(СУМ) – *зогнилий* ("Словарь"). Але це свідчить не про відсутність відповідних варіантів в українській мові на початку ХХ ст., а про недостатню повноту зібраного фактичного матеріалу.

Небагато існує варіантів з префіксами *з – зо*: *згришити – зогришити, зглядати – зоглядати*. Трохи більшу кількість подає СУМ. Проте можна зробити висновок, що варіантність *з – зі – зо – із – ізі* також була ширшою на час виходу "Словаря".

Отже, на початку ХХ ст. нова українська літературна мова, як мова, що сформувалася порівняно недавно, що не звільнилася від великої кількості фонетичних варіантів, джерелом яких були розмовна і діалектна мови. "Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка, завданням якого мало б стати, зокрема, відображення норми та її кодифікація, виступав більшою мірою в ролі словника-тезауруса. Наводячи широкий ілюстративний матеріал і намагаючись підходити систематично до опрацювання варіантних одиниць, Б.Грінченко поступово розробляє варіантність *у – в* на початку слова, *від-(од-)* – *віді-(оді-)* – *відо-(одо-)*, *з – із*, проте прагнення до чіткості в оформленні фонетичних варіантів призвело до вміщення у "Словарі" деяких шпугчних слів. Загалом же словник правильно відбив тенденції розвитку багатьох варіантів (*від – од, з – із* та інших).

Л.В.Мовчун

***Регулярна фонетична варіантність слів української мови
з погляду мовознавців ХІХ – поч. ХХ ст.***

До кінця ХVІІІ ст. у сфері поширення отриманих у спадок від попередньої епохи трьох варіантів літературної мови – слов'яно-руської, простої і народнорозмовної – відбулися значні зміни: народнорозмовний варіант стає основою нової літературної мови у Східній Україні, тоді як інші два варіанти занепадають. У західній частині України започаткування нової літературної мови на народнорозмовному ґрунті розпочалося на кілька десятиліть пізніше – з виходом "Русалки Дністрової" (1837 р.).

Водночас із формуванням нової літературної мови розпочинається наукове осмислення місця української серед інших слов'янських мов, а отже, з'являються спроби опису фонетичної і граматичної систем української мови. Погляди освіченої частини східного українства еволюціонували від тверджень про "зникаюче наріччя",

"ні мертва, ні жива мова", "зникаючі залишки южноруського слова" до твердого і вже запізненого для 60-х рр. XIX ст. переконання, що "українська мова годиться не для одних віршів, на їй і тепер можна говорити і писати про все наше... Пора, пора нам додуматися до власної літературної мови".

У Західній Україні теоретичним дослідженням став на заваді авторитет слов'яноруської мови, що спричинило поширення думки про зв'язок української і церковнослов'янської мови і створення спільної для обох мов граматики. Про це свідчать і самі назви: "Грамматика языка славено-русского" І.Могилицького (1823), "Grammatika Slavo-ruthena" М.Лучкая (1830). Остання – спроба синтезу старослов'янської – "матірної мови" і діалектної – "власні чуття і знання". Працю І.Вагилевича "Grammatyka języka maloruskiego w Galikii" (1845) М.Возняк назвав підручником макаронізму. Щоправда, у граматиках вкраплені опис фонетичної системи живої мови, у тому числі зроблений на вузькодіалектному матеріалі. "Треба брати мову з уст простого люду, треба вложити її в якісь постійні правила..." – писав автор праці "Grammatyka języka ryskiego" (1846) Й.Лозинський.

У наукових розвідках першої половини XIX ст. у центрі уваги опинилася одна з характерних рис української літературної мови – варіантність початкових *в* – *у* та *і* – *й* – однаковою мірою властива як для східноукраїнського, так і для західноукраїнського варіанта. І.Вагилевич визначає це явище як загальний вияв української мови, про нього згадують у граматиках Я.Головацький, І.Жуківський, І.Могилицький, Й.Лозинський. Регулярний характер цього виду варіантності поет і фольклорист А.Метлинський пов'язує з необхідністю дотримання співмірності між кількістю голосних і приголосних звуків. Лексикограф і мовознавець П.Білецький-Носенко необхідність такого чергування пояснює характером кінцевого звука попереднього слова – для уникнення зіткнення приголосних або голосних.

До регулярних явищ, на думку мовознавців, належить і вживання протези, якій також приписують евфонізуючу роль. Серед західноукраїнських дослідників встановлення закономірностей уживання протези викликало найбільше розбіжностей. М.Лучкай навіть твердить, що протезу в жодному разі не слід схвалювати, а

І.Могильницький називає слова з протетичними приголосними просторіччям, що не є загальним правилом.

Дослідники зауважують, що "русин жодного слова не починає голосною", "рідко русин в началі слова виговорує чисто, але завжди придає в, г або й". Й.Лозинський визначає позиційні умови вживання протези: *й* перед початковими *а, о, і; в* перед *о, у; г* може виступати замість протетичних *й* та *в*. Я.Головацький подає приклади всіх трьох протетичних перед *а; в, г* перед *о; в, й* перед *у; й* перед *е*, в іншій же праці *й, г* перед *а, є; в*, рідше *г* і *й* перед *о, у*. І.Вагилевич зазначає, що у галицькому наріччі *в* відпадає. Більшість мовознавців Західної України сходилась на тому, що на письмі протезу краще не позначати.

Діапазон варіювання прийменника-префікса *з* у першій половині XIX ст. був досить широким, але пояснення закономірностей уживання варіантів нечисленні. Так, П.Білецький-Носенко зазначає, що "протяжна" вимова цього прийменника сприяє запобіганню скупчення приголосних: замість *з мною* краще говорити *зо мною* та *ізо мною*. У західноукраїнських граматиках відповідно до місцевого матеріалу фіксується варіант *зі*.

У другій половині XIX – на початку XX ст. відмінність і спільність двох варіантів літературної мови продовжує виявлятися на фонетичному рівні. Наукове вивчення фонетичної системи української мови у діахронному розрізі і в плані порівняння з іншими слов'янськими мовами, а також між говірковими різновидами розпочали О.О.Потебня, П.Г.Житецький, К.П.Михальчук. Докладний опис звуків, їх артикуляційно-акустичної основи містить праця В.Науменка "Обзор фонетических особенностей малорусской речи" (1889). Можливість чергування *в – у* автор пояснює тим, що у звука *у* є "Прагнення... вийти за межі голосних і зникнути в ряді приголосних звуків". Аналогічно змальовується і схема переходу *і* в *й*. Є.Тимченко серед голосних знаходить місце для *у* – найнижчого тону і *ї* – найвищого тону. Взаємну заміну початкових *в – у* відзначали у граматиках П.Залозний і Г.Шерстюк. І.Нечуй-Левицький таке чергування визначає як правило української мови. А.Кримський аналізує історію змішування приимеників *в* та *у*.

"Словарь української мови" за редакцією Б.Грінченка (1907–1909) містить детальний опис позицій уживання варіантів прийменника *в – у – ув – уві – ві*. На його думку, *у* має вживатися: 1) між

приголосними звуками; 2) після голосного перед групою приголосних; 3) після групи приголосних перед голосним. Прийменник *в* слід використовувати: 1) між двома голосними; 2) після голосного перед приголосним; 3) після приголосного перед голосним. Варіант *ув* допускається іноді після приголосного, перед голосним; *уві* може вживатися після приголосного перед групою приголосних, а *ві* після голосного перед групою приголосних.

Завдання та умови чергування *в – у* описує О.Огоновський. Заміну *у* на *в* слід робити для усунення гіатусу – після префіксів і на стику слів.

Чергування *і – й* пов'язують із характером попереднього звука. Регулярний характер цього виду варіантності підкреслюють і західноукраїнські граматики. Є.Тимченко причину виникнення паралелей *він і ти – я й ти, як ітиму – не йди* вбачає у відпадінні *і* після придихового *j*: *я й (і) ти*. М.Грунський щодо відтворення варіантів *і – й* на письмі стверджує, що чергування сполучного *і – й* (після голосних звуків) має передаватися, але краще зберігати початковий *і*; з *й* тільки, наприклад, *йорданський*.

Погляди граматистів на протезу розвиваються у кількох напрямках: з одного боку – чітке відмежування ненормативного (діалектного) вживання протетичних приголосних, з другого – рекомендації уникати протези. Мовознавча думка, порівняно з першою половиною XIX ст., перейшла від споглядання явища, притаманного живій мові, до пошуку нормативних меж уживання протези.

Є.Тимченко у своїй граматиці констатує наявність придиху *в, г, й*, все ще перераховуючи в одному ряді випадки нормативного і діалектного вживання протези. В.Науменко чітко розмежує нормативне і позанормативне використання протези, зазначаючи, зокрема, що протеза *й* має вузьке коло поширення і є говірковою рисою. Щодо конкретних слів П.Залозний радить не вживати приставних *в* та *г* у ряді слів: *око, озеро, індик*, і навіть *ухо, огонь*; разом із тим він вважає нормою *вуси, гострий, горіх* тощо. О.Огоновський, навпаки, *вогонь* і *гострий* подає як слова, що можуть мати варіанти. Красномовним свідченням неусталеності норми є думка, що використання протези на письмі – це дрібниці і "коли в них (цих питаннях) не буде на разі згоди, не пошкодить загальному лицю нашої мови".

На терені Східної України у поглядах на варіантність *від – од* було представлено три течії. Мовознавці й літератори у своїй більшості виступали за паралелізм. А.Діброва допускає паралельність обігу обох варіантів і полемізує з тими, хто вважає *од* російським або польським. Категорично проти варіанта *від ...* виступав І.Нечуй-Левицький.

Варіантність *від – од* розглядалася й під кутом зору евфонії, адже в другій половині XIX ст. намітилася тенденція при виборі варіанта зважати на фонетичне оточення. З одного боку, враховувався звук попереднього слова (*від* після голосного), з другого – взагалі сусідство звуків.

Письменник В.Самійленко вважав, що *від* може заступати *од*, але не навпаки. Тільки для уникнення повтору звукосполучення *від* така заміна можлива.

Наявність у мові кількох варіантів прийменника-префікса *з – із, зо, зі* фіксують східноукраїнські і західноукраїнські граматики. І.Нечуй-Левицький і в цьому питанні займав особливу позицію, доводячи, що *зі* – говірковий варіант, замість якого в літературній мові слід послідовно вживати *зо*; *зі* допускається тільки як префікс перед початковим кореневим *й* і може чергуватися з *ізі* після кінцевого приголосного попереднього слова. Вимогами евфонії пояснює варіювання *з – із* В.Науменко.

Таким чином, регулярна фонетична варіантність слів – прийменниково-префіксальних *в – у, від – од, з – із – зі (зо)*, початкових *і – й*, наявності/відсутності протези – з перших етапів формування нової української літературної мови розглядалася як загальна риса обох варіантів української мови. До початку XX ст. конкретизуються загальні правила вживання слів з початковими *в – у* та *і – й*. Гетерогенність варіантів з протетичними приголосними, варіантів *від – од, зі – зо* спричинила суб'єктивність у поглядах, проте до кінця розглянутого періоду поступово окреслюються нормативні межі фонетичної варіантності.

З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики

Протягом багатьох сторіч у фонетичних системах сучасних мов відбувалися складні процеси, що поступово змінювали якість звуків і їх сполучень, а це зумовлювало зміну фонетичної системи в цілому.

Фонетична система української мови сформувалася на основі звукової системи давньоруської мови, яка зберігала фонетичні елементи мови спільнослов'янського періоду. Ці елементи в порівнянні з іншими дають можливість простежити за тими фонетичними процесами, що стали причиною змін і зумовили зникнення одних фонетичних ознак внаслідок закономірного переходу їх в інші. У процесі різних змін утворювалися історичні варіанти звуків. Наприклад, *a* виник з дослов'янських *ā* і *ō*; із спільнослов'янського дифтонга *iē*, позначуваного буквою *ѣ* і утвореного з дослов'янського *ē*; після шиплячих та *j*; із носового *ę*; з етимологічного *o* перед наголошеним складом з *a*. Свої історичні відповідники мають усі голосні й приголосні звуки української мови. Зрозуміло, залежно від походження кожен звук проявляється у тих чи інших фонетичних умовах по-різному, нерідко чергуючись то з одним, то з іншим своїм відповідником. Нижче розглядаємо деякі зміни звуків і звукосполучень у зв'язку з походженням і розвитком голосних та приголосних української мови.

§ 1. Чим пояснюється чергування голосного *o* з *a*?

Голосні *o* та *a* в слов'янських мовах – звуки давні, вони вживалися ще в спільнослов'янській мові, відповідають індоєвропейським *o* та *a*. Але в індоєвропейських мовах *o* та *a* бувають довгими й короткими, в різних граматичних формах слова можуть чергуватися якісно (при збереженні довготи): *ō* – *ǎ*, *ō* – *ā* і кількісно (при однаковій якості): *ō* – *ǒ*, *ā* – *ǎ*. У спільнослов'янській мові *a* міг бути довгим, тому що він утворювався з дослов'янських *ā* і *ō*; голосний *o* був тільки коротким і утворився з дослов'янських *ǒ* і *ǎ*. Часокількісне чергування у зв'язку з цим утратилося; збереглося лише якісне чергування, що виступає в сучасній мові у дієслівних коренях: *ломити* – *ламати*, *кроїти* – *кряти*, *котити* – *катати*. В таких випадках вживання голосного зумовлене значенням дієслова

(тривалість, повторюваність дії). Дієслова з чергуванням *о* – *а* труднощів у вимові й написанні не викликають.

В іншій групі слів вживання *о* чи *а* не послідовне, конкретними правилами вимови і написання не закріплюється. Справді, чому в слові *гарячий* вимовляється і пишеться *а*, коли в твірному слові *горіти* вимовляється і пишеться *о*? Слід зазначити, що це фонетичне явище в лінгвістичній науці повністю не з'ясоване, оскільки в мові ще не проявляється послідовно; найчастіше *о* змінюється на *а* асимілятивно (асиміляція – уподібнення) перед складом з наголошеним *а*: *гарячий*, *каж'ан*, *гар'азд*, *багатий*, *кач'ан*, *халява* (з давньоруської *горячь*, *кожань*, *гораздь*, *богать*, *кочань*, *холява*). Але ж у словах *лоп'ата*, *тов'ар* та інших другий склад містить наголошений звук *а*, проте в першому складі вимовляється й пишеться *о*. Часто вимовляють *а* в словах *манастир*, *салдат*, *паганій*, однак така мова ненормативна. З усього сказаного можна зробити висновки:

1. Давній *о* в українській мові в ряді слів змінюється у вимові перед складом з наголошеним *а* (і в похідних від цих слів утвореннях) на вторинний *а*; ця вимовна зміна закріплена сучасною орфографією: *багатий* – *багатур* – *багатіти* – *багатенько*, *гарячий* – *гаряче* – *гарячкувати*, *качан* – *качани* і т.ін.

2. У словах (їх потрібно запам'ятати): *гончар*, *лоп'ата*, *манастир*, *поганій*, *ропа*, *солдат*, *товар* і *богатур* (у значенні "велетень", "герой" з давньотюркського **bagatur* – сміливий, герой) вимовляється і пишеться *о*. (Значком * позначаємо відновлене за відомими фонетичними законами слово, що пам'ятками не засвідчується, але могло існувати).

§ 2. Що спричиняє чергування кореневого *а* з приголосними *м*, *н* та звукосполученнями *ен*, *ин*, *им*?

Голосний *а* чергується в коренях слов'янських слів з *м*, *н*, звукосполученнями *ен*, *ин*, *им*, наприклад: *початок* – *почин*, *почну*; *жати* – *жну* тощо. Переходити в ці звуки й звукосполучення *а* не може. І ось чому. В дослов'янський період існували дифтонги (двозвуки) типу "голосний переднього (заднього) ряду + носовий приголосний *м* або *н*". У зв'язку з дією закону відкритого складу (кожен склад повинен закінчуватися голосним) у спільнослов'янській мові дифтонги не збереглися, але й не зникли безслідно. У позиції перед голосним дифтонги, наприклад *ен*, *ин*, *ьн*, розпалися: голосний залишився в

давньому складі, роблячи його відкритим, а носовий приголосний почав прикривати наступний склад: *сѣм-ѣн-а → сѣ-ме-на, *ім-ѣн-а → і-ме-на, *плед-мѣн-а → пле-ме-на. Такі звукосполучення збереглися з деякими фонетичними змінами і в інших слов'янських мовах. Якщо ж після дифтонга в слові йшов приголосний звук або дифтонг стояв у кінці слова, то за дією закону відкритого складу він монофтонгізувався (став однозвучком), перейшовши в носовий голосний: дифтонг "голосний переднього ряду (е, ь, і) + носовий (м, н)" змінився в носовий е (граф. ѣ, в старослов'янській графіці я – "юс малий"): *мѣн-та → мѣта; дифтонг "голосний заднього ряду (о, у, ы, а) + носовий приголосний (м, н)" – у носовий о (граф. Ѡ, старослов'ян. ѡ – "юс великий"): *дѡм-бѡ → дѡбѡ, *рѡн-ка → рѡка.

У неслов'янських мовах, де закон відкритого складу не діяв, носові голосні не утворювалися, а дифтонги вживаються досі: з лат. *mentol* – укр. м'ята, нім. *Gans* – укр. гусак, рос. *гусь*; *пентод* – радіолампа з п'ятьма електродами, *пентагон* – п'ятикутник. Носові голосні в слов'янських мовах, крім польської і кашубської, не збереглися: до середини Х ст. ѣ змінився на а, а Ѡ – на у. Правда, в окремих (північноукраїнських) діалектах ненаголошений ѣ перейшов у чистий е: *десеть*, *ходить* (зам. *ходять*), *память*, *колодезь* і под.

Отже, на основі сказаного приходимо до висновку про історичне чергування а, утвореного з ѣ (походить з ѣн, їн, ѣн; ѣм, їм, ѣм), з ин, им (утвореними з ін, ім), ен, ем та н, м (з дифтонгів ѣн, їм). Приклади: у слові *въз-ѣм-ти спочатку відбувся перехід дифтонга (перед приголосним) у монофтонг і перерозподіл морфем: *въ-зѣ-ті, пізніше деназалізація (перехід носового в чистий голосний): възя-ти, укр. *взя-ти* (фонет. *ўзати^е*) з коренем -а-.

З іншого однокореневого слова *въз-ѣм-он у процесі змін (розпад дифтонга ь-м, монофтонгізація дифтонга он – Ѡ та перерозподіл морфем: *въ-зѣ-мѠ, деназалізація Ѡ в у і занепад редукованого) виникло сучасне українське слово *візьму* з коренем -м-.

Подібно утворилися чергування у словах *жати* (із *жѣмті) – *жму* (із *жѣмон) – чергування а – м у корені; *жати* (із *жѣнті) – *жну* (із *жѣнон) – *ужинок* (із *ужінкъ) – чергування а – н – ин у корені та ін.

Чергування а (сучасне закінчення) – ен (суфікс) простежується в некореневих морфемах групи іменників сучасної четвертої

відміни: ім'я – імені – іменем (ім'ям), плем'я – племена – племені та ін. Основотворчий суфікс *-ен-* у словах цього типу ще дослов'янський, раніше виступав і в називному відмінку: **імѣн*, **пледмѣн*, **сѣмѣн*. Вживаючись у кінці слова і закриваючи склад, дифтонг-суфікс *-ен-* через монофтонгізацію в *ε* та деназалізацію змінився на сучасний *a*, що відноситься тепер до закінчення. У позиції перед голосним (у всіх непрямих відмінках) давній суфікс збережений, а це зумовлює чергування *ен – а*.

§ 3. Чому перед *я* (з **ε*) не завжди ставиться апостроф?

Перехід *ε* в *a* в українській мові викликав ствердіння попереднього губного приголосного, а це в свою чергу зумовило появу епентетичного (вставного) *j* після *б, п, в, м*, які раніше пом'якшувалися звуком *ε*. Ця зміна спричинила розщеплення артикуляції м'якого приголосного й утворення артикуляції двох звуків – твердого губного та епентетичного *j*: *п'ять* → *п'ам'* → *пјат'*, *м'ясо* → *м'асо* → *мјасо* і под. Таким чином виникла роздільна вимова губного приголосного і нового *a*, яка в українській графіці передається апострофом: *п'ять, м'ясо, в'язати*.

Коли перед губним стояв ще один приголосний, то він асимілятивно пом'якшувався: *св'єто* → *с'в'єто*. Після переходу *ε* в *a* приголосний *в'* не зміг ствердіти, бо цьому не сприяв м'який *с'*, а отже, розщеплення артикуляції в такій позиції не було, не з'явилася роздільна вимова, а тому й апостроф не ставиться: *с'в'ато* (граф. *свято*). Коли ж перед губним стояв *р*, то зміна відбувалася в повному обсягу, оскільки *р* в українській мові рано ствердів і не заважав ствердінню губного: *вѣрбе* → *вѣрб'я*. Подібна ситуація складалася і тоді, коли перед губним був префіксальний приголосний; у таких випадках приголосний префікса не вимовлявся зліто з пом'якшеним губним і асимілятивно не пом'якшувався ним, бо між префіксальним і губним стояв редукований голосний: *сѣв'єзати* → *зѣзати* (граф. *зв'язати*).

§ 4. Як сформувалося чергування *о* та *е* з *і*? Чергування голосних *о* та *е* з *і* становить одну з характерних рис української фонетики, яка проявляється досить послідовно як при словозміні, так і при словотворенні майже всіх розрядів слів. Воно

пов'язане з історичною зміною, що розпочалася в давньо-руській, а завершилася в староукраїнській мові. Цю зміну зумовив занепад редукованих *ъ* та *ь*.

Причинами зміни виступають такі фонетичні фактори. Етимологічні голосні *o* та *e* були звуками короткими на відміну від довгих *a*, *ы*, *и*, *у*, *іє*. Після занепаду редукованого в наступному складі й новоутвореному закритому складі голосний подовжувався. Наприклад: *столь* → *стѡл*, *семь* → *сѣм'ь*.

Довгі голосні прийняли подовження, і це не вплинуло на їх якість. Наприклад: *сынъ* → *сын* → *син*; *самъ* → *сѣм* → *сам*. Подовжений *o*, очевидно, вимовлявся як два звуки (так, наприклад, у давніх пам'ятках зрідка писалося "воотця"). У групі *ѡo* відбувалися дисимілятивні (*oo* → *ѡo*; звук *у* виникав, бо він артикуляційно найближчий до *o* і вимовлявся як довгий) й асимілятивні процеси (*ѡo* міг змінитися на *уу*, а після стягнення – на монофтонг *у*, вживання якого простежується в деяких північноукраїнських діалектах: *вул*, *вун*, *кунь*. У цих же діалектах у закритому складі на місці етимологічного *o* виступають перехідні дифтонги *ѡo*, *уи*, *ує*, *уі*: *вѡдз*, *вѡез*, *вѡиз*, *вѡіз*; *двѡдр*, *двѡер*, *двѡір* чи монофтонги *у*, *и*: *двур*, *двир*. У тих говірках, на ґрунті яких сформувалася українська літературна мова, в перехідному дифтонзі *уі* відбувалися асиміляція та стягнення, внаслідок чого утворився новий голосний *і*, перед яким приголосний пом'якшувався: *в'із*, *дв'ір*, *в'іл* тощо.

Таким чином, етимологічний *o* в новоутвореному закритому складі подовжився, а подовжений *o* внаслідок асимілятивно-дисимілятивних змін перейшов у монофтонг *і* (в діалектах наявні фонетичні відповідники – дифтонги *ѡo*, *уи*, *ує*, *уі* чи монофтонги *у*, *и*).

А якщо в наступному складі не було слабкого редукованого? У таких випадках давній *o* не змінювався, лишаючись у своїй давній якості навіть тоді, коли утворився закритий склад. Порівняймо слова *старості* і *старістю*, *мудрості* і *мудрістю*. У формах родового відмінка в передостанньому закритому складі вживається давній *o*, бо в наступному складі не було редукованого в слабкій позиції: *старости*, *мудрости*; у формах орудного відмінка йому відповідає звук *і*, що утворився наведеним вище

шляхом із давньоруських форм *старостью, мудростью*. Отже, чергування *o – i* є результатом збереження етимологічного *o* у відкритому складі (зрідка також у закритому складі, якщо в дальшому не було слабкого редукованого) і закономірної зміни його в новоутвореному закритому складі на звук *i*. У північноукраїнських говірках зберігаються перехідні дифтонги та фонетично утворені з них монофтонги.

Такі ж причини й переходу етимологічного *e* в новий *i*. Як свідчать діалектні відповідники давнього *e* й нового *i*, перехід мав два шляхи: або через дифтонг \widehat{ie} , або ж через лабіалізацію $e \rightarrow \ddot{o}$, а потім через стадію дифтонгів $\widehat{y\ddot{o}}$, $\widehat{y\ddot{u}}$, $\widehat{y\ddot{i}}$ (як і при переході *o* в *i*). Шлях переходу давнього подовженого *e* в новоутвореному складі залежав від вимови приголосного, що закривав склад, а вона – від того, який редукований занепадав. Якщо занепадав \ddot{b} , то приголосний був м'яким; м'якість приголосного не сприяла лабіалізації, а тому подовжений *e* зазнав дисиміляційної зміни: $\widehat{ee} - \widehat{ie}$, а дифтонг \widehat{ie} монофтонгізувався в новий український *i*: *кам'ен'ь* → *кам'єн'* → *кам'ієн'* → *кам'ін'*; *п'еч'ь* → *п'єч'* → *п'ієч'* → *п'іч'* і под.

Якщо занепадав \ddot{c} , а отже, приголосний після *e* був твердий, не було перешкод лабіалізації $e \rightarrow \ddot{o}$. Новий \ddot{o} , що був подовженим, перейшов вище описаним шляхом в *i*. Перехідні дифтонги збережені у північних говірках української мови: *н'у̇дс*, *н'у̇йс*, *н'у̇іс* (*ніс*).

§ 5. Чому в словах типу *сон, день, вогонь* в закритих складах виступають *o, e*?

Як уже пояснювалося в § 4, чергуються з *i* кореневі, суфіксальні, префіксальні *o* та *e*, але такі, що є давніми (етимологічними). Крім етимологічних, в українській мові вживаються нові (вторинні, секундарні) голосні *o, e*. Вони утворилися у XII–XIII ст. внаслідок вокалізації (переходу в голосні повного творення) редукованих \ddot{b} , \ddot{c} у сильній позиції. Вторинні (секундарні) *o* та *e* в закритому складі не дифтонгізувалися (завдяки подовженню вони почали вимовлятися, як *o* та *e*), а отже, не переходили в *i*.

Голосні *o* та *e*, що утворилися з колишніх сильних редукованих, ще називають випадними. Ця назва пов'язується з тим,

що при зміні слова *о* чи *е* або зберігається, або зникає (випадає): *сон – сну, сном, сні; день – дні, днями* і под. Випадання відбулося тоді, коли редукований стояв у слабкій позиції, що чергувалася із сильною в іншій формі: *дьнь – дьньмь, сьнь – сьна*.

Крім випадних, не чергуються з *і* так звані вставні *о, е*. Можна визначити дві основні групи таких звуків.

I. Вставні *о, е* в повноголосних сполученнях *оро, оло, ере*, що утворилися в спільносхіднослов'янській мові через невласливість їй складотворчості *р, л*. Складотворчість з'явилася ще в спільнослов'янський період: дослов'янські дифтонги *ор, ол, ер, ел* між приголосними в зв'язку з дією закону відкритого складу розпалися на два компоненти. Голосний разом з попереднім приголосним утворював один склад, а *р, л* самі стали складотворчими: **бо̑л-то → *бо-л-то, *дєр-во → *де-р-во*. Після плавного розвинувся артикуляційно подібний до попереднього короткій голосний, який пізніше вокалізувався: **дєрво → дєрво → дерево, *болто → больто → болото*. Нові *о, е* в повноголоссі не переходять в *і*: *горох, голос, серед* тощо. Виняток становлять звукосполучення *-орі-, -олі-, -єрі-* (з *і* на місці *о, е*):

1) в іменниках жіночого роду родового відмінка множини і похідних утвореннях від них із значенням зменшеності: *борода – борід, борідка; корова – корів, корівка; голова – голів, голівка, голівонька; береза – беріз, берізка; череда – черід, черідка* і под.;

2) в деяких іменниках середнього роду в родовому відмінку множини та в похідних утвореннях від них із значенням зменшеності: *болото – боліт, болітце; ворота – воріт, ворітця; долото – доліт, долітце* поряд із закономірними: *джерело – джерел, джерельце; дерево – дерев, деревце*;

3) в іменниках середнього роду на *-а* (граф. *-я*): *підборіддя, підворіття, роздоріжжя* при закономірних: *лівобережжя, правобережжя*; на *-я*: *безголів'я, поголів'я* при закономірних: *безголося, повноголося*;

4) в дієсловах минулого часу чоловічого роду групи дієслів, а також у похідних від них дієприслівниках: *зберіг – зберігши, стеріг – стерігши, волік – волікши* поряд із закономірними: *боров, колов, молов, полов, поров* і под. II. Вставні *о* та *е*, що

утворилися в давньоруській мові внаслідок занепаду редукованих у кінці слова після звукосполучення "приголосний + сонорний *p, l, m, n*". Якщо перед сонорним стояв *g, k, x*, то між ним і сонорним з'явився вставний *o*: *огнь* → *вогонь*, *вихрь* → *вихор*; після інших приголосних виникав *e* (зрідка *o*): *земль* → *земель*, *сестрь* → *сестер*, *журавль* → *журавель*, *соснь* → *сосен* і *сосон*, *пѣснь* → *пісень*. Про інші випадки порушення чергування, зокрема вживання *o* та *e* в закритих складах, зумовлені наголошенням, словотворенням, морфемною будовою тощо, див. "Довідник з українського правопису" А.А.Бурячка, Л.С.Паламарчука, В.М.Русанівського, Н.І.Тоцької (К., "Радянська школа", 1973, § 13, стор. 13–15).

§ 6. У яких випадках *i* не чергується з *o* та *e*?

Передусім треба зазначити, що український голосний *i*, як правило, новий. Про утворення його з давніх *o* та *e* вже говорилося в § 5.

Крім того, *i* утворився з давньоруського дифтонга *іѣ* (він позначався буквою **ѣ** – "ять", що зумовило назву "і ятевого походження"). Такий *i* вживається в будь-якій позиції: в наголошеному і ненаголошеному, відкритому і закритому складах: *дід* – *діди*, *ліс* – *лісу* – *лісівник*. У російській мові йому відповідає *e*: *дед*, *лес* – *лесничий*. Отже, не чергується з *o* та *e* і "ятевого" походження. Може не чергуватися з *o* чи *e* голосний *i*, що утворився з етимологічних *o*, *e*. Це трапляється тоді, коли у відкритому складі, де повинен бути давній голосний, за аналогією до всіх інших відмінків вживається також *i*.

Приклади:

1. У формах однини та множини слова *вікно* (*вікна*, *вікну*, *вікно*, *вікном*, *вікні*; *вікна*, *вікон*, *вікнам*, *вікна*, *вікнами*, *вікнах*) в корені відкритий склад виступає один раз – *вікон*. Це утворення виникло з давньоруського *окънь*, що пізніше зазнало занепаду слабкого (в кінці слова) і вокалізації сильного редукованого (перед складом із слабким *ъ*), а отже, фонетично могла утворитися форма *окон*. Підстав для переходу початкового давнього *o* в *i* не було, оскільки відсутні необхідні для цього передумови (про що йшлося вище, див. § 4). Тому вважаємо,

що сучасна форма *вікон* утворена фонетично (занепад і вокалізація редукованих) і за аналогією до всіх інших форм слова із закономірним *і* в закритому складі.

2. Слова типу *кінець, кілок, рівень, стілець, візок, верхівець, дзвінок, червінець* мають *і* у відкритому складі в початковій формі. Тут *і* вживається за аналогією до форм називного відмінка множини та всіх непрямих відмінків, у яких виступає закритий склад із закономірним новим *і*.

3. У здрібнених назвах іменників типу *кізонька, ніженька, місточок, дзвіночок* і вживається за аналогією до твірних слів із закономірним *і* у закритих складах (*кізка, ніжка, міст, дзвін*). Не чергується з *о, е* початковий голосний *і*, що вживається на місці давньоруського *і* (граф. *и, і*); *іній, інколи, іноді*, а також новий протетичний: *іржа* (із *ръжа*), *імла* (із *мьгла*).

§ 7. Чому в словах типу *краєчок, кружечок, книжечок* після шиплячих та *ј* вживаються *е* або *о*?

Після шиплячих *ж, ч, ш, дж* та *ј* в українській мові виступають голосні *е* та *о*. Але вживання голосного залежить від характеру наступного приголосного. До уваги ж береться не сучасна, а давньоруська вимова останнього. Інакше кажучи, вживання голосного залежить від фонетико-історичних умов.

У давньоруській мові шиплячі та *ј* були завжди м'якими, тому після них вживались тільки голосні переднього ряду *е, ь, і* (граф. *и*), *ѣ*. Якщо не було цих умов, то шиплячі в корені слова були відсутні. Правда, в цей період уже розпочався процес лабіалізації (перехід *е* в *о, ь* в *ѣ*) після шиплячих, як і після інших приголосних, перед наступним твердим приголосним. Лабіалізація *е* → *ѣ* відбувалася під наголосом, результатів її зазнали всі сучасні східнослов'янські мови: рос. *жёлудь, чёрный, шёлк*; укр. *жолудь, чорний, шовк*; білор. *жолудзь, чорны, шоўк*.

У тих діалектах давньоруської мови, на основі яких сформувалася українська мова, межі лабіалізації розширилися: *е* після шиплячого та *ј* змінювався на *о* перед твердим приголосним незалежно від місця наголосу. Приголосні були твердими тоді, коли після них стояли *а, о, у, ы, ъ*: *пышено* → *пионо*, *четыри* → *чотири*, *ѣго* → *його*. Шиплячі перед новим *о* стверділи. Якщо

після наступного приголосного стояв пом'якшений приголосний, тобто такий, після якого вживався *e*, *ь*, *i* (граф. *и*), **ѣ**, то лабіалізація не відбувалася: *пъшениця* → *пшениця*, *четьверо* → *четверо*.

Внаслідок того, що в одних словах відбулася лабіалізація, а в інших – ні, створилося історичне чергування *e* з *o*, в якому давнішим виступає голосний *e*. Це чергування успадковане сучасною українською мовою і, хоч фонетичні умови змінилися (зник *ь*, а приголосний, що стояв перед ним, міг ствердіти; голосний *e* давній і утворений із сильного *ь* втратив здатність пом'якшувати попередній приголосний; давньоруський *i* перейшов в український *и*, після якого приголосні стверділи), проявляється загалом послідовно: шести (з ш'ес'т'і) – шостий (з ш'естыи), вечеря – вечора і под. У словах *красчок*, *кружечок*, *книжечок* *o* в останньому складі після *ч* закономірний, утворений шляхом лабіалізації нового *e*, що виник з *ь* перед твердим *к* (після нього стояв *ь*): *краючькъ* → *краючек* → *красчок*, *кружечькъ* → *кружечек* → *кружечок*, *кънижьсьчькъ* → *книжечок*. У передостанньому складі після *ж* і *ј* давній *e* зберігається, бо в період зміни наступний приголосний (*ч*) був м'яким (таке пояснення стосується всіх слів із суфіксами *-ечок*, *-ечк*: *лісчка*, *річечка*; *мішечок*, *вічечко*). Закономірна зміна *e* → *o* після шиплячих та *ј* у сучасній українській мові часто порушується з різних причин, найчастіше внаслідок морфологічної аналогії до слів одного граматичного значення, але таких, у яких немає умов для зміни.

1. Голосний *o* виступає на місці закономірного *e* після шиплячих та *ј*:

а) в групі іменників III відміни із суфіксом *-ість* у родовому відмінку типу *свіжості*, *менишості*, *безкрайості* тощо (тут діє аналогія до таких іменників, у яких немає шиплячого або *ј*: *добрості*, *юності*);

б) у групі іменників у формі давального й місцевого відмінків перед закінченням *-і*, що пом'якшує кінцевий приголосний основи (за аналогією до форм інших відмінків, у яких дальший приголосний не пом'якшується): *бджолі*, *щоці*, *(на) чолі*, *(у) пшоні*, *(на) вечорі*, бо: *бджола*, *бджоли*, *бджолою*, *бджолами*, *бджолам* і т.ін.;

в) у групі прикметників, числівників і займенників прикметникового типу жіночого роду в закінченнях родового та орудного відмінків: *гарячої – гарячою, першої – першою, нашої – нашою* (в таких випадках *о* після шиплячого перед постійно м'яким *ї* вживається за аналогією до більшості однотипних слів без шиплячого перед закінченням *-ої, -ою*: *молодої – молодою, другої – другою, такої – такою* і под.); г) в окремих інфінітивах на *-ити* та словах, утворених від них: *вечоріти – вечоріє, чорніти – чорніє, чорнило, чорниці* (за аналогією до однокорених від твірних основ із закономірним *о*: *вечора, чорний*).

2. Голосний *е* замість потрібного фонетичного *о* вживається:

а) у групі дієслів I дієвідміни в інфінітиві, формах 1-ї особи однини й множини, 3-ї особи однини: *жену – женемо – женуть, шептати – шепчу – шепчемо – шепчуть, знаю – знаємо – знають, пишу – пишемо – пишуть* (за аналогією до форм другої особи однини та множини);

б) у пасивних дієприкметниках перед суфіксом *-ен(ий)*: зношений, озброєний (за аналогією до дієприкметників без шиплячого перед суфіксом: *зроблений, варений* і под.) та безособових формах на *-ено* (колишніх дієприкметниках): *збільшено, присвячено як зроблено, варено*; в) у суфіксах *-енк(о), -енн(ий), -езн(ий)*: *Шевченко, Сергієнко; височенний; глибочезний*;

г) словах, запозичених з інших мов після закономірної зміни: *чек, шеф, жест*;

д) в окремих словах (так вони вимовляються традиційно): *кочерга, ковчег, черга, червоний, шепотіти, чепурний* і под.

§ 8. У яких випадках *о* чергується з *и*?

В українській мові є група слів, якій властиве чергування *о* з *и* у звукосполученнях *ри, ли – ро, ло*. Воно є історичним, пов'язаним з історією редукованих після плавних *р* та *л*: якщо в позиції перед плавними редуковані були постійно сильними і вокалізувалися в *о, е*, то в позиції після плавних редуковані могли бути то в сильній, то в слабкій позиції (чергування позицій залежно від наголосу і характеру голосного в наступному складі). Так, у формах *кръвь, рьвь* голосний *ь* після *р* був у сильній позиції (перед складом із слабким *ь*), у формах *кръви, бръва* – у

слабкій (перед складом з голосним повного творення). У сильній позиції, як і після інших приголосних, сильний *ь* вокалізувався: *кров*, *бров* (сучасна аналогічна форма родового відмінка – *брів*). У слабкій позиції відбулася редукція *ь*, а сонорний перед приголосним став складотворчим: *брва*, *крви*. Через невластивість складотворчості діалектам, що лягли в основу української мови, після плавного (діалектно й перед плавним) розвинувся голосний *ы*, що перейшов у *и*. Редукований переднього ряду відповідно або переходив у *е* (*сльзь* → *слез* → *сл'оз* → *сліз*), або занепадав, а після плавного розвивався голосний *і* (граф. *и*), що також перейшов в український *и*. Така зміна відбувалася закономірно, вона засвідчена пам'ятками з XIII–XIV ст. Однак в окремих випадках за аналогією до інших форм відбувається вирівнювання звукового складу кореня; тому замість *о* чи *е* в слові може виступати *и*, чи, навпаки, *о* або *е* виступає на місці сподіваного *и*. Так, з давньоруської форми *бльскъ* повинна б розвинулася форма *блеск*, проте в українській мові вживається слово *блиск* (за аналогією до *блищати* – з *бльщати* → *блщати*). У родовому відмінку слово *кров* повинне було б мати форму *криві*, але за аналогією до називного відмінка вживається *кріві*. За аналогією вживається *и* у словах *чорнобривий*, *чорнобривець* (фонетично повинна бути форма *чорнобровий*, *чорнобривець*, оскільки редукований *ь* був під наголосом; ці форми зустрічаються в діалектах української мови). Очевидно, складне слово утворене тоді, коли вже сформувався засвідчене пам'ятками слово *брива* (*и* в ньому закономірний), корінь якого використаний у новотворі.

§ 9. Що таке протетичні й епентетичні звуки? Яка між ними різниця?

Терміни *протетичний* і *епентетичний* похідні: від назв *протеза* (приєднання – "надставка" – додаткового звука на початку слова для полегшення вимови) та *епентеза* (виникнення під впливом певних фонетичних умов звука, якого немає в первинному звучанні слова). Отже, обидва явища означають виникнення в слові нового звука для полегшення вимови. Відмінність між ними полягає в тому, що ці звуки з'являються в різних фонетичних умовах: протетичні – на початку, а епентетичні – в середині слова.

Тенденція до появи таких звуків у слов'янських мовах виникла дуже давно. Епентетичні та протетичні звуки широко представлені і в сучасній українській літературній мові.

Протетичними в українській мові виступають:

1. Голосний *i*, що розвинувся в українській мові перед початковим *p*, *l*, *m*, якщо після приголосного занепав слабкий редукований: *іржа* (рѣжа), *іржати* (рѣжати), *імла* (мѣгла). В діалектах протетичний *i* виступає ширше: *ірвати*, *ілле*, *ільняний*, *імчати*, *Ільвів*, *Іржшиців* та ін.

2. Приголосні:

а) *j*, що розвинувся ще в спільнослов'янський період перед *a*, *e*: *є*, *яблуко*, *ягня*. У деяких говорах, головним чином північного наріччя, *j* виступає і перед *y* (*јулиця*), *i* (*јіволга*), *o* (*јовраг*);

б) *v*, що вживається перед початковим *y*: *вухо*, *вулиця*, *вузкий*, *вус*, *вухо* та перед *i*, що розвинувся з *o* (*v* з'явився тоді, коли *o* перейшов у дифтонг з першим компонентом *y*: *уѡ*, *уі*, *уи*): *вісь*, *він*, *вітчизна*, *вівця* і под. Якщо переходу *o* в *i* не було, то протетичний *v* не з'являється; в таких умовах він міг виникнути тільки за аналогією (в займенниках *воно*, *вона*, *вони* – як у слові *він*; в іменнику *вогонь*);

в) *z*, що вживається перед голосними *o* та *a*, розвинувся в словах: *гарба*, *гарбуз*, *Ганна*; *гострий*, *горіх*.

Епентетичними звуками виступають:

1. Голосні – так звані вставні *o* та *e* (про них говорилося в § 5), а також вставний *u* у сполученнях *ри*, *ли* (див. § 8).

2. Приголосні:

а) *л'*, що виник на місці *j* у сполученні "губний плюс *j*" ще в спільнослов'янський (в корені слова, наприклад: *блюдо* ← **бјудо*) та спільносхіднослов'янський періоди (на межі кореня і суфікса: *крапля*, *земля*). У сучасній мові найбільш поширеним є вживання епентетичного *л'* у дієслівних формах 1-ї особи однини та 3-ї особи множини: *губиш* – *гублю* – *гублять*, *топиш* – *топлю* – *топлять*, *ловиш* – *ловлю* – *ловлять*, *графиш* – *графлю* – *графлять*;

б) *v* при творенні дієприкметників минулого часу від інфінітивних основ на голосний за допомогою суфікса *-ьш-* (сучасні дієприслівники минулого часу): *сьби+ьши* → *зби(в)ши*, *чита(в)ши*, *полюби(в)ши* і под. У таких випадках на межі твірної основи і суфікса відбувався збіг голосних, не властивий слов'янським мовам;

уникнути цього збігу можна було тільки завдяки появі епентетичного *в* (розвивався звук *в*, а не інший приголосний, бо далі йшов редукований заднього ряду), що роз'єднував голосні. Коли ж твірна основа закінчувалася приголосним, збігу голосних не було, отже, не було й потреби в епентетичному *в*: *нісши, привізши*;

в) *ј*, що з'являється здебільшого в іншомовних словах із сполученнями *іа, уа*: Інді(*ј*)а, філі(*ј*)а, Гену(*ј*)а – граф. *Індія, філія, Генуя*.

§ 10. Чому шиплячі *ж, ч, ш, дж* чергуються з різними звуками?

Шиплячі приголосні у слов'янських мовах нові. Вони утворилися в різних фонетичних умовах на основі різних звуків та звукових комплексів, що й спричиняє чергування їх з історичними відповідниками; при цьому сучасні умови на чергування не впливають.

Шиплячий *ш* творився різними способами;

а) *ш*, утворений із *х* за умовами першої палаталізації. Термін "перша палаталізація" означає перехід задньоязикових у шиплячі перед голосними переднього ряду (*е, ь, і, е, Ъ*) спільнослов'янської мови: *сухъ – сушіті, страхъ – страшьно*. Хоч пізніше голосні переднього ряду змінилися (занепав або вокалізувався *ь*; голосний *е* втратив здатність пом'якшувати попередній приголосний; *е* перейшов в *а*; давньоруський *і* змінився на український *и*), у словах слов'янського походження при словозміні і словотворенні задньоязикових *х* переходить за зразком першої палаталізації у *ш*: *грѣх – грѣшиний* (бо *грѣшьный*), *дух – душити* (бо *душити*);

б) *ш*, що утворився із сполучення *хј* шляхом пом'якшення задньоязикового (*х'ј*), пересування артикуляції *х'* вперед, на місце творення м'якого *ш'* (*ш'ј*), повної прогресивної асиміляції (*ш'ш'*), стягнення (*ш'*) і ствердіння (*ш*). Сполучення *хј* виникало при словотворенні чи формотворенні внаслідок поєднання кінцевого *х* твірної основи і початкового *ј* суфікса: **сух+ја → суш'а → суша*; **сух+јѠ → суш'у → сушу*; *колих+јѠ → колиш'у → колишу*. Таким чином, створилося чергування, подібне до чергування *ш*, описаного в п. "а";

в) *ш*, що виник із сполучення *сј* шляхом пом'якшення передньоязикового (*с'ј*), пересування вимови пом'якшеного *с'* назад, на місце творення м'якого шиплячого (*ш'ј*), повної прогресивної асиміляції

(*ш'ш'*), стягнення подовженого асимілятивно шиплячого (*ш'*) і його ствердіння. Коли ж після *с* не було *ј* (ним починалися іменні й дієслівні суфікси), зубний залишався без зміни. Отже, коли зубний зазнавав зміни, виникало чергування *с – ш*: носити – *ношу* (з **носјѠ*) – *ноша* (з **носја*), писати – *пишу* (з **пісјѠ*); – *пишеш* (з **пісјеші*);

г) *ш*, утворений із звука *с* внаслідок його асиміляції до дальшого шиплячого; збіг звуків "*с + шиплячий*" відбувся тоді, коли після *с* занепав слабкий редукований: *пѣсьчаныи* → *пѣсчаныи* → *пісчаний* → *пішчаний* (граф. *піщаний*). У результаті цієї зміни утворилося чергування *с – ш*;

д) *ш* виступає у звукосполученні *шч*, що чергується із *ст* чи *ск*. Сполучення *шч* виникало тоді, коли після *ст* чи *ск*, яким закінчувався корінь, ішов суфікс, що починався звуком *ј*: **пустјѠ* → *пушчу* (граф. *пущу*), **простјѠ* – *прошчу* (граф. *прощу*), **піскјѠ* → *пишчу* (*пищу*);

е) *ш*, що з іншими приголосними не чергується, є результатом повної прогресивної асиміляції дальшого *ј* у сполученні *ш'ј*, що виникло після занепаду редукованого на межі твірної основи і колишнього словотворчого суфікса: *подъдашьје* → *поддаш'је* → *піддаш'ш'а* (граф. *піддашиша*). Отже, *ш* може чергуватися із *х* (див. п. "а" і п. "б") і *с* (див. п. "в", "г" і "д").

Шиплячий *жс* за походженням також не однаковий, а саме:

а) *жс*, утворений із задньоязикового *з* в таких же умовах першої палаталізації, що й *ш* – п. "а"; однак спочатку виникав злитий шиплячий (африката) *дж'*, який спростився в *жс'*, що пізніше ствердів.

Результатом збереження *з*, що перейшов у фрикативний *з*, у позиції, яка не мала умов для пом'якшення, в одних випадках, і виникнення *жс* – в інших є сучасне чергування *з – жс*, що проявляється при словотворенні й словозміні: **друзьба* → *дружьба* → *дружба*, **другіті* → *дружити*, але *другъ* → *друг*, хоч **друге* → *друже*; **бѣзеть* → *біжать*; **кънигька* → *книжка*;

б) *жс*, що утворився із сполученням *зј* таким же шляхом, що й *ш* – п. "б". **друзјѠ* – *дружу* (у формах 2-ї і 3-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множини шиплячий *жс* утворений за умовами першої палаталізації: *дружиши* – із **другіші* → *дружишь*);

в) *жс*, що виник із сполучення *зј* шляхом, яким утворився *ш* – п. "в": **мазјѠ* → *мажу*, **лазјѠ* – *лажу*;

г) *ж*, що виступає у сполученні *ждж*, утворений із звука *з* у сполученні *здj*: *їжджу* (з **ѣздj*);

д) *ж*, утворений шляхом повної регресивної асиміляції з під впливом дальшого шиплячого: *низче* → *нижче*, порівн.: *ниженько*;

е) *ж*, який утворився на місці *j* у сполученні *ж'j* (див. шлях творення *ш* – п. "е"): *бездорож'є* → *бездоріж'ж'а* (граф. *бездоріжжя*).

Таким чином, шиплячий *ж* чергується із *з* (*ж* – п. "а" і *ж* – п. "б") та з (*ж* – п. "в"), (*ж* – п. "г", *ж* – п. "д").

Шиплячий *дж*, можливо, був перехідним у зміні *з* → *ж'* за умовами першої палаталізації, однак свідчень його вживання немає. У сучасній українській мові вживається африката *дж*, утворена сполученням *dj* (**водj* – *воджу*, *садj* – *саджу*), а тому *дж* чергується із *д*: *водити*, *водиш*, *водять* – *воджу*; *ходить*, *ходиш*, *ходите* – *ходжу*.

Шиплячий *ч* за походженням буває:

а) *ч*, що утворився із *к* за умовами першої палаталізації (див. *ш* – п. "а"): **рукька* → *ручька* → *ручка*, **кетурі* → *четыри* → *чотири*; **покеті* → **почеті* → *почати*, **крикеть* – **крічеть* → *кричать*, **крікѣті* → *крічѣті* → *кричати*, **молокънь* → *молочьни* → *молочний*;

б) *ч*, що виник із сполучення *kj* таким же шляхом, що й звук *ш* – п. "б": *плакj* → *плачу* (від *плакати*), **мокj* → *мочу*;

в) *ч*, що утворився на місці сполучення *tj* внаслідок пом'якшення й асимілятивних (*t'j* → *t't*) та дисимілятивних (*t't* → *'ш'* → *ч'*) змін і дальшого ствердіння шиплячого: **сѣтjа* → *сѣча* → *свіча*, **хотj* → *хочу*, *платj* → *плачу* (від *платити*);

г) *ч*, утворений на місці *j* у сполученні *ч'j* (із *ч'j*) – про шлях його творення див. *ш*. – п. "е": *ночьj* → *ніччю*, *печьj* → *піччю*, *ключьj* → *ключчя* і под.

Таким чином, шиплячий *ч* в українській мові чергується із *к* (*ч* – п. "а", *ч* – п. "б") і т (*ч* – п. "в").

Крім пояснених випадків, шиплячі можуть чергуватися із приголосними *з'*, *ц'*, *с'*, але це чергування є результатом інших змін тих звуків, з яких утворилися *ж*, *ч*, *ш*, *дж*, і з історією шиплячих не пов'язане (про це йтиметься в наступних параграфах).

§ 11. Чим зумовлена зміна приголосних *к* та *ц'* на *ч* перед суфіксом *-н-*?

Перед сучасним суфіксом *-н-* (а він утворений з давнішого *-ьн-*, який починався редукованим переднього ряду, що зумовлював, як уже говорилося в § 10, зміну задньоязикових у шиплячі за умови першої палаталізації) давній *к* міг переходити в *ч*: **рукънь* → *ручьньш* → *ручний*, **пъшеникънь* → *пъшеничьньш* → *пшеничний*, **сърдькънь* → *сърдьчьньш* → *сердечний* і под. Отже, шиплячий *ч* у словах на *-чний* утворювався з *к* за умовами першої палаталізації.

Приголосний *ц'*, оскільки він також утворився з *к*, але в інших умовах (див. § 12), теж чергується з *ч*, але не переходить у нього: *рука* – *руці* – *ручка*, *хлопець* (з **хлопкъь*) – *хлопці* – *хлопче*.

У новому звукосполученні *чн* шиплячий *ч* є закономірним. Тільки в окремих словах української мови в результаті вимовної дисиміляції *ч* перейшов у *ш*. Цей усномовний процес закріплюється орфографічно: *рушник* (*рушниця*), *мірошник*, *соняшник*, *дворушник*, *сердешний* (в значенні "бідолашний"), *торішний*, *вранішний*. В інших словах вимовляється і пишеться *чн*.

§ 12. Чому приголосний *ц'* в одних випадках чергується з *к*, а в інших – ні?

Приголосний *ц'*, як і шиплячі, в східнослов'янських мовах, як правило, новий. За умовами так званої другої палаталізації (перехід задньоязикових *г*, *к*, *х* у *дз'*, *ц'*, *с'*, перед *ѣ* та *і* з дифтонгів *ѡі*, *ѡі*) у спільнослов'янській мові він утворився з *к*; такий *ц'* виступає і в сучасній українській мові перед *і* "ятевого походження", а перед іншими голосними зберігається *к*, що створює чергування *к* – *ц'* при словозміні *ріка* – *рікою*, але *ріці*; *бік* – *боки*, але (в) *боці*, і под. При словотворенні прикметників від іменникової твірної основи на *к* за допомогою суфікса *-ськ(ий)* відбувається асимілятивне пом'якшення *к* і перехід його, як і за умовами другої палаталізації, в *ц'*, що веде після уподібнення в групі *ц'с' → ц'ц'* і стягнення *ц'ц' → ц'* до чергування *кс' – ц'*: *Кременчук+ськ(ий)* – *кремечуцький*, *юнак* – *юнацький*.

Крім зміни *к → ц'* перед голосним *і* "ятевого походження" в українській мові вживається також *ц'* в інших фонетичних умовах, зокрема після голосних *и*, *е* та приголосних в іменникових

суфіксах *-иц(я)*, *-ець*, *-ц(я)* чи *-ць*, що є історичними відповідниками давньоруських *-иц(я)*, *-ьц(ь)*, *-ьц(я)*. Особливістю *ц'* у таких фонетичних умовах є те, що вживається він у кінці слова (*к'інец'*) та перед будь-яким голосним (*вівця*, *вівці*, *вівцею*; *пшениця*, *пшениці*, *пшеницею*, *пшеницю*; *кінець*, *кінцем*, *кінці*, *кінцями* і под.). З цього можна робити висновок, що на появу м'якого *ц'* не впливав наступний звук, а отже, звук *ц'* з'являвся під впливом попереднього (доведено, що *ц'* з'являвся на місці задньоязикового *к*, що стояв після *і*, *ь*, *є*, та *р*); у цих же умовах звук *г* переходив у *з'* (через $\widehat{дз}$), а задньоязиковий *х* у звук *с'* (перехід задньоязикових у *з'*, *ц'*, *с'* в описаних умовах називають третьою палаталізацією).

Звук *ц'*, що утворився з *к* за умовами третьої палаталізації, виступає в усіх відмінкових формах іменника, із звуком *к* безпосередньо не чергується, але чергується з шиплячим *ч*, що утворився із *к* за умовами першої палаталізації. Чергування *ц'* – *ч*, таким чином, опосередковане: *кінець* (←**конькъ*) – *кіничий* (←**конькънь*).

§ 13. Чи слова *мести* – *мела* – *мету* – *мів* однокореневі?

Так, однокореневі. У наведеному ряді найдавнішим виступає корінь – звуковий комплекс *мет-*. У похідних формах створювалися фонетичні умови, в яких він не міг зберігати свій звуковий склад і змінювався. Так, в інфінітивній формі утворювався збіг кінцевого кореня *т* і суфіксального *т*, що не відповідало тенденції до висхідної звучності в межах складу. В умовах дії закону відкритого складу в групі *тт* відбулася дисимілятивна зміна, внаслідок якої утворилося звукосполучення *ст*, в якому *с* – звук новий, що може чергуватися з давнішим *т* перед голосним: *метеш*, *метуть* – *мести* (так само: *плету*, *плетеш*, *плетуть* – *плести*; якщо корінь закінчувався приголосним *д*, то у групі *дт* асимілятивно утворилося звукосполучення *тт*, що закономірно перейшло в *ст*, – у таких випадках спостерігається чергування *д* – *с*: *бреду*, *бредеш*, *бредуть* – *брести*).

У слові *мела* корінь *ме-*, що утворений з давнішого **мет+л-а* (де *л* – дієприкметниковий суфікс минулого часу). У зв'язку з дією закону відкритого складу звукосполучення *тл* спростилося, що спричинило модифікацію кореня з втраченим (спрощеним) *т*.

У слові *мів* (з **метль*), крім уже поясненого спрощення, відбувся перехід *е* → *і* в новоутвореному закритому складі (див. § 4), а це зумовило нову модифікацію кореня (*мі-*).

§ 14. Подовження приголосних в українській мові

У сучасній українській літературній мові часто зустрічаються випадки вимови довгих приголосних звуків, що передаються на письмі двома однаковими буквами (у зв'язку з цим у шкільній практиці використовується термін "подвоєні звуки", що стосується більше подвоєння букв). Довгий звук є реалізацією двох однакових фонем.

Розрізняються морфологічні й фонетичні передумови утворення довгих приголосних звуків.

Морфологічним шляхом утворення довгого приголосного є збіг однакових приголосних, що відносяться до різних морфем або частин складного слова: *оббити, заввишки, беззвучно, піддашок; денний, годинник, законний; розрісся, пасся; міськком* (міський комітет), *деффак* (дефектологічний факультет).

Фонетично довгі звуки утворювалися двома шляхами:

а) фонетичним збігом однакових приголосних після занепаду редукованих між ними. Так, у слові *с̄сати* у корені (*с̄с-*, порівн.: *соска* із *с̄с̄ька*) редукований виступав у слабкій позиції (*с̄сати*, а в слові *с̄с̄ька* в першому складі він був сильним) і занепав, що привело до фонетичного збігу (сс) у корені (але: *соска* з коренем *сос-*). У такому випадку подовження приголосного прирівнюється до подовження при словотворенні;

б) повною прогресивною асиміляцією наступного *ј* попереднім м'яким приголосним. Ця зміна пов'язана із занепадом редукованого *ь* (перед *ј* вживався також редукований *и*) в слабкій позиції і утворенням між голосними звукосполученням "м'який приголосний плюс *ј*". Як уже побічно говорилося (див. § 10: *ш* – п. "б", *ш* – п. "в", *ш* – п. "е"), ще в спільнослов'янській мові створилася модель зміни у групах "приголосний плюс *ј*". У названих фонетичних умовах староукраїнської мови (такі умови створювалися в іменниках з основотворчими суфіксами *ј̄а, ј̄о* (граф. *ѣ*) в називному відмінку однини, а також в іменниках і-основ в орудному відмінку однини: *судь̄ја* (граф. *судья, судья*); **жить̄јо* (граф. *житиѣ, житье*); *ночь̄ју* (граф. *ночью, ночьюю*) і под.) у нових звукосполученнях відбувалася певна прогресивна асиміляція: *судь̄ја* → *суд̄ ја* → *суд̄ ђ'а*; *знаниѣ* → *знан̄ ђе* → *знан̄ н'е* (з наступною аналогічно до іменників середнього роду на *-я* чи форми знахідного відмінка цього ж іменника заміною кінцевого *-е* голосним *а*); *ночью* (*ночью*) →

ноч'ю → ніч'ю. В деяких діалектах української мови в іменниках середнього роду відбувалося стягнення подовженого приголосного: *зілля, знання, життя* чи *ключе, зіле* та ін.

Таким же шляхом утворилося подовження в похідних формах дієслова *лити*: **льїѣ* → *л'ю* → *л'ю*, *льють* → *л'ют'* → *л'ют'* і под.

В іменниках жіночого роду колишніх й-основ типу *старость, молодость, мудрость* в орудному відмінку однини були умови для прогресивної асиміляції і така зміна відбувалася: *мудростию* (*мудростью*) → *мудрос'т'ю* → *мудрос'т'ю*, однак результат фонетичної зміни не зберігся: сполучення звуків *с'т'т'* спростилося шляхом стягнення подовженого *т'* (під впливом уже наявного збігу приголосних): *мудрос'т'т'ю* → *мудріс'т'ю* (граф. *мудрістю*).

Умови для фонетичного подовження мали всі приголосні звуки, крім задньоязикових, які не мали вживатися перед голосними переднього ряду. Але не подовжилися губні та *р*: *любов'ю* (фон. *л'убов'ю*) з давньоруськ. *любовию*; *матір'ю* (фон. *мат'ір'ю*) з *матерью*. Причина цього в тому, що губні приголосні та *р* стверділи раніше, ніж відбувалося уподібнювальне пом'якшення приголосного.

§ 15. Чому у дієсловах минулого часу чоловічого роду суфіксальний *в*, а в дієсловах жіночого та середнього роду *-л*?

Передусім необхідно пригадати, що сучасні дієслова минулого часу (*читав, писала, гралось, бігали*) за походженням є усіченими формами давнього перфекта. Перфект був складеною формою, що включала дієприкметник минулого часу (він утворювався від інфінітивної основи за допомогою суфікса *-л* та родових закінчень), що вказував на рід, число та минулий час, і допоміжне дієслово *бути* в особових формах теперішнього часу, які вказували на особу й число: *читаль юсьмь, писала юсть* і под. з часом допоміжне дієслово втратилося (утворився усічений перфект), а форма перфекта почала збігатися з формою дієприкметника минулого часу, який у нечленній формі самостійно перестав уживатися. Оскільки сучасне дієслово минулого часу за походженням збігається з іменною формою дієслова, воно зберігає в однині форми чоловічого, жіночого та середнього роду.

Утворення сучасних форм минулого часу супроводжувалося фонетичними змінами:

а) у формі чоловічого роду занепав кінцевий редукований: *читаль* → *читал*; після цього суфіксальний *л* вживався в кінці слова, що спричинило задньопіднебінну артикуляцію звука *л*, таку, при якій утворювався нескладотворчий *ѣ* (графічно *в*): *читал* → *читаѣ* (граф. *читав*). Проте хоч занепад редукованого *і* мав визначальне значення (якщо не було редукованого, *л* зберігався: *читала*, *читало*), пояснити перехід звука *л* в короткий *ѣ* тільки зміною артикуляції кінцевого *л* після занепаду редукованого не можна. Якби після занепаду редукованого звук *л* обов'язково змінювався на *ѣ*, то зміна охопила б й інші слова з кінцевим *л*: *орел* (орьль), *віл* (воль), *поділ* (подоль) і под., чого не сталося. Тому слід думати, що перехід *л* → *ѣ* повинен був підтримуватись якоюсь побічною зміною в системі дієприкметників. Вважається, що такою зміною була поява епентетичного *в* у дієприкметниках минулого часу (див. § 9), що утворився від основи інфінітива за допомогою суфікса *-ьш-*: чита(в)ьши, зна(в)ьши, хотѣ(в)ьши;

б) якщо твірна основа закінчувалася приголосним *д* чи *т*, то після творення дієприкметника минулого часу за допомогою суфікса *-л* виник збіг приголосних *дл*, *тл*, не властивий східнослов'янським мовам; у таких випадках спростився кінцевий твірної основи *д* або *т*: *ведль* → *вель* → *вєл* → *віѣ*; **брєдль* → *брєль* → *брєл* → *бріѣ*; **плєтль* → *плєль* → *плєл* → *пліѣ* (граф. *вів*, *брів*, *плів*); звуки *д* і *т* спростилися і в формах жіночого та середнього роду: *брєла*, *вєла*, *плєла*; *брєло*, *вєло*; *плєло*;

в) якщо твірна основа закінчувалася приголосним, крім *д* чи *т*, то в дієприкметнику чоловічого роду утворювався збіг "приголосний + *л*"; такі сполучення не збереглися, і після занепаду слабкого *ь* втратився суфіксальний *л*: *несль* → *несл* → *нес* → *ніс*, *вєзль* → *вєзл* → *вєз* → *віз*. У формах жіночого і середнього роду не було занепаду редукованого, збіг приголосних зберігається: *несла*, *вєзла*; *несло*, *вєзло*.

Таким чином, у формах жіночого і середнього роду та в множині зберігається дієприкметникова форма із суфіксом *л*, що у формі чоловічого роду перейшов у нескладотворчий *ѣ* (граф. *в*).

§ 16. Спрощення у сполученнях приголосних

Явище "спрощення приголосних" часто розуміють дуже звужено й широку фонетичну зміну ототожнюють з одним явищем: втратою приголосного у групах, що створилися після занепаду редукованих (*ждн, здн, стн, стл* тощо). Тим часом спрощення в групах приголосних здійснюється у кількох фонетичних виявах.

Розглянемо найголовніші типи спрощення. Моделі їх формувалися на різних мовно-історичних етапах, а зміни за такими моделями відбуваються і в наш час, поширюючись навіть на новотвори.

I. Спрощення, зумовлені дією закону відкритого складу, що утворилися у спільнослов'янській мові:

а) втрата кореневого *б, п, г, д* перед суфіксальним сонорним *н* у дієслівних формах: **кыдати – *кыдноті → кинути; *гыбнѡті → гибнути;*

б) спрощення на межі префікса *об-* з коренем: якщо корінь починався задньоязиковим, то втрачався кінцевий префікса *б* (він був звучнішим наступного приголосного): **обкроніті → окропити*. Якщо корінь починався приголосним *в*, то втрачався кореневий звук: **обвѣртаті → обертати* (також: *оберт, обернути, обернений, обертання, обертовий* та ін.).

II. Спрощення в сполученні *дм*, що завершилося ще в спільнослов'янській період, бо його знають усі слов'янські мови. В результаті спрощення *д* та збереження його в тих випадках, коли після нього міг стояти голосний, створилося чергування *д* з фонемним нулем: *ідають, дадуть* (з **ѣдѣть, *дадѡть*) – їм, дам (з **ѣдмь, *дадмь*), *плем'я* (з **пледмен*).

III. Спрощення, зумовлені дією закону відкритого складу, що виникли після розпаду спільнослов'янської мови (їх нема в західнослов'янських мовах): ідеться про спрощення в групах *дл, тл*, яке відбувалося, однак, не шляхом утрати приголосного, а внаслідок заміни близько об'єднаної артикуляції двох звуків вимовою одного плавного *л*: *мило, сало, горло, плела* (з **мыдло, *садло, *гордло, *плетла*). В результаті названої зміни створилося чергування *д, т* в дієсловах теперішнього часу (після них ішов голосний) – фонемний нуль у дієсловах минулого часу (*д* і *т* стояли перед суфіксальним *л*): *веду – вела, крадуть – крали, бредуть – брели, мету – мела* і под.

Не відбувається заміна *дл* і *тл* плавним *л* у групах, що утворилися в давньоруській мові після занепаду слабкого редукованого між *д* (*т*) і *л*: *сідло*, *світло* (бо *сѣдъло*, *свѣтъло*).

IV. Спрощення, зумовлене занепадом редукованих у давньоруській мові. Занепад редукованих спричинив утворення нових груп приголосних, часом таких, які раніше спрощувалися чи взагалі не існували, а отже, були незвичні з артикуляційного погляду. Це викликало ряд фонетичних змін (уподібнення, розподібнення, появу нових приголосних і спрощення).

Спрощення, спричинене утворенням звукосполучень після занепаду редукованих, можна поділити на дві групи:

а) в середині слова *здѣн* → *здн* → *зн*: *праздѣнично* → *празднично* → *празнично*; *ждѣн* → *ждн* → *жн*: *тиждѣневый* → *тиждневый* → *тижневий*; *слѣн* → *слн* → *сн*: *масльный* → *маслный* → *масний*; *сѣхъ* → *сѣх* → *сх*: *сѣхливый* → *сѣхливий*; *стѣн* → *стн* → *сн*: *пристрастный* → *пристрастний*; *властный* → *властний* → *власний* (також: *областный*), *чѣстный* → *честный* → *чесний*; *стѣцъ* → *стѣц* → *стѣ*: *мѣстѣце* → *мѣстѣце* → *місце*; *стѣклъ* → *стѣкл* → *стѣкл*: *стѣкло* → *стѣкло* → *скло*; *рдѣцъ* → *рдѣц*: *сѣрдѣце* → *сердце* → *серце*; *лнѣцъ* → *лнѣц* → *лнѣц*: *сѣлнѣце* → *солнце* → *сонце*; *рнѣчъ* → *рнѣч*: *гѣрнѣчарь* → *горнѣчар* → *гонѣчар*.

Спрощення цього типу не охоплює слів, утворених від запозичених основ (правда, усномовно спрощення може бути, але графічно воно не закріплюється: *студентський*, *контрастний*, *баластний*); також деяких українських слів, що мають неспрошені групи і зберігають морфемний зв'язок з твірними основами: *шістнадцять*, *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*;

б) в сполученнях "приголосний (крім *д*, *т*) плюс *л*". Звукосполучення з другим компонентом *л* були в дієприкметникових формах (сучасні дієслова минулого часу) чоловічого роду, з'явилися внаслідок утворення форм від інфінітивної основи на приголосний за допомогою суфікса *л*. У формах чоловічого роду в кінці слова вживався *ь* (в жіночому роді *-а*, в середньому *-о*).

Якщо перед *л* стояв *д* або *т*, то він спростився до втрати редукованого (див. част. III цього ж параграфа). Після занепаду *ь* у групах *зл*, *сл*, *гл*, *кл*, *рл* плавний *л* втратився. Перед кінцевим *а*, *о* чи

сучасним *и* (в множині) давні словосполучення збереглися; ці зміни сформували сучасне чергування *л* із фонемним нулем: *ніс* (*несль* → *несл* → *ніс*) – *несла*, *міг* (*могль* → *могл* → *міг*) – *могла*; *пік* (*пекль*) – *пекла*, *помер* (*помьрль*) – *померла*, *пас* (*пасль*) – *пасла* і под.

Поліна Вовк

Звукова будова слова

*(На матеріалі "Словника мови Шевченка",
Орфоенічного словника, словника-довідника
"Українська літературна вимова і наголос")*

Зерном словника є слово. Українська мова є флективною і, як усі флективні мови, фонемною: найменшими релевантними одиницями звукової будови українського слова є фонемі.

Ми поділяємо погляди на фонему батька наукової фонології Я.Бодуена де Куртене (1881), які протягом ХХ ст. розвивали представники трьох шкіл: Щербівської, Московської (МФШ), Празької (Щербівської та Празької – на ґрунті теорії опозицій, Московської – також і в аспекті теорії позицій). Параметри визначення фонемі ми подали в публікації "Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем" (1997 р.). Проте для подальших досліджень у галузі фонології та звукової будови слова корисно розвинути **теорію позицій фонем** і пов'язану з нею **теорію фонемних ознак**.

Загальноприйнятим є позначення позицій аналізованої фонемі щодо меж складу й слова, місця наголосу і можливостей утворення фонемосполучень із попередніми та наступними фонемами, тобто опис фонетичних позицій фонем. Московська школа звертає увагу на позиції перцептивно сильні й слабкі та сигніфікативно сильні й слабкі, себто характеризує сприйняття фонемного складу слова слухачем. Морфонологія показує позиції фонемі в певних категоріях морфем певних частин мови.

Підкреслюємо доцільність позначати позиції фонем як кореневі, афіксальні, флективні з погляду знакової сили фонем, залежно від їхньої частоти в тексті, від синтагматики мови. Під текстом розуміємо всі минулі, сучасні й прогнозовані (на даному етапі розвитку живої мови) висловлювання: не статистику конкретного різновиду мови, а весь масив текстів, обмежений періодом розвитку й простором, де функціонує мова і виявляються її історично сформовані й актуальні закономірності. Наприклад, з погляду

знакової сили позицій **флексивне а** у слові "мапа" (показник граматичних категорій частини мови, роду, числа й відмінка) значно переважає **кореневе а**, оскільки це корінь малопродуктивний.

Позиції передують опозиціям і в процесі формування фонем. Спочатку – закріплення за потенційно фонемною одиницею певної морфологічної позиції, потім – поява змісторозрізнявальної опозиції. Проте не всі мінімальні пари мають однакову імовірність текстуального змісторозрізнення. Мінімальні пари (*шум – дум, шито – жито*) – зручний доказ фонемності парно протиставлюваних одиниць для фонологів, а чи є вони обов'язковими для встановлення реальної фонемності звукових мовних одиниць? Адже лексично й граматично наведені приклади – різні і навряд чи виконуватимуть функцію змісторозрізнення в одному природному контексті. З погляду теорії позицій доказом є пари *рух – дух, шити – жити* (однакові граматичні категорії) або *дим – зим* (словосполучення). За граматичною спільністю слід визнати фонемами і десять м'яких подовжених приголосних української мови: **т':**, **д':**, **с':**, **з':**, **ш':**, **ж':**, **н':**, **л':**, **ч':** та **ц':**. Фонемність перших дев'яти приголосних доводить спільність граматичних категорій слів – прикладів, позиція приголосних в іменниках середнього роду: *життя, знаряддя, узлісся, пониззя, піддашшя, подружжя, знання, рілля, обличчя*. Десятий м'який подовжений з'являється в орудному відмінку однини: *міццю* (аналогія що посилює позиції іншої м'якої африкати: *ніччю, піччю, річчю, січчю*; щілинних **с'** та **з'**: *віссю, маззю*; сонантів: *тінню, сіллю*). Отже, м'які подовжені приголосні системно функціонують у двох морфонологічних позиціях із погляду теорії позицій уже здобули фонемний статус.

Фонемну опозицію формують різні фонемні в однакових позиціях (доцільно враховувати позиції і фонетичні, і граматичні). Є сенс докладніше розглянути типи позицій із функціонального погляду. Зазвичай традиційно розрізняють позиції диференціації фонем, тобто опозиційні позиції (наприклад, початковокореневу: *сум – шум*, кінцевокореневу: *дол – Дон*, флексивну: *гора – гори, земля – землі*, протиставлення кореневої й афіксальної: *слива – злива*, двох афіксальних: *зібрати – дібрати* тощо).

МФШ і пражці, виходячи зі складу фонем у морфемі в перцептивно й сигніфікативно сильних позиціях, протиставляють їм позиції нейтралізації фонем (наприклад, російських кінцевослівних

глухих і дзвінких: *pod – pot*). Пропонуємо також експліцитно виділяти позиції функціонального абсолюту (наприклад, перед **и** в українській мові можливі тільки тверді приголосні), функціональної домінанти (перед **е** можливі і тверді, і м'які приголосні: *ide, lls*, але домінують тверді) та відповідні позиції заборони (для м'яких приголосних перед **и**) і функціональної обмеженості (м'яких перед **е**). На відміну від синтагматичних абсолютів і заборон, преференцій та обмеженості існують позиції відносної свободи виявлення ознаки, у надрах яких і постають позиції диференціації. До позиції відносної свободи ознаковиявлення можна віднести функціонування твердих і м'яких приголосних перед **у** в сучасній українській мові: "Люблю рідну країну". З принципового існування позиційних абсолютів і заборон випливає, що не всі парадигмоопозиції рівною мірою реалізуються в синтагмоопозиціях. Щодо членів парадигмоопозицій це відомо і відбито в наукових термінах "маркований – немаркований члени опозиції".

З теорією позицій та опозицій органічно пов'язана теорія ознак. Диференційні ознаки визнають усі школи, інтегральні – передусім московська школа. Ще 1971 р. ми запропонували розрізняти п'ять груп ознак: диференційні, інтегральні, загальні, групові та окремі, що об'єднуються у дві макрогрупи, – внутрішньомовно диференційні (перші два типи ознак) і внутрішньомовно недиференційні (інші три типи). Внутрішньомовно недиференційні ознаки (наприклад, загальна ознака видиховості, властива всім українським фонемам) можуть бути міжмовно диференційними (щодо мов, які мають фонем двох типів: і такі, що вимовляються під час видихання, наприклад, голосні, і такі, що вимовляються під час вдихання, наприклад, специфічна африката, що нагадує звук прицмокування, у назві мухи *цеце*). Як доповнення теорії ознак доцільно виділяти парадигмоознаки і синтагмоознаки. Твердість українських приголосних фонем перед голосним **и** і м'якість перед голосним **і**, преферентність твердих перед **е**, відносна свобода ознаковиявлення перед **у**, **о**, **а** є взаємними синтагмоознаками сполучуваних приголосних і голосних фонем. Інакше кажучи, парадигмоознаки виявляються з опозицій фонем, а синтагмоознаки з фонемних позицій.

Описуючи кожен голосний та приголосний української мови в академічному курсі фонетики й фонології чи, коротко, у вступній статті до словника – одномовного або двомовного чи кількамовного

з титульною мовою українською, – слід подавати його парадигмо- та синтагмоознаки. Наприклад: українська голосна фонема **і** має три ДО: 2 парадигмо-ДО (4-й ступінь підняття та лабіовеларність) та 1 синтагмо-ДО (сполучуваність із м'якими приголосними).

Крім найменших релевантних одиниць звукової будови слова – фонем, українська мова має ще 10 звукових одиниць: складему (одиницю типології складу), нофему (одиницю типу позиції), акцентему (одиницю словесного наголосу); морфонему, морфоскладему, морфакцентему (співвідношення трьох первинних одиниць із морфемою); темпорему (середню одиницю тривалості звучання українського слова в нейтральному стилі вимовляння); ритмему й римему, а також паузему як гаранта виділимості слова з мовленнєвого потоку. У мовленні на слово проєктується і частина інтонеми. Словникове слово має усього ≤ 11 релевантних одиниць звукової будови.

Наводимо формулу слова. Слово є знаком, має зміст і форму.

ПОВНОЗНАЧНЕ УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИКОВЕ СЛОВО

Зміст Лексичне значення + Граматичне значення + Конотація

= ↓ ↓

Форма внутрішня форма + граматична форма

звукова форма слова $\leq (11 \text{ одиниць})$

У звуковій формі слова виявляються процеси, які відбуваються у звуковій структурі мови в цілому, у тому числі в структурі першого рівня, рівня найменших релевантних звукових одиниць, тобто у фонологічній структурі.

Розвиток фонологічної структури мови зумовлений її асиметрією, і передусім немоноцентризмом.

Голосні формують частотний, синтагматичний центр фонологічної структури, а приголосні – її інформативний, парадигматичний центр.

Найчисленнішими (і тому внутрішньоцентровими) опозиціями фонологічної структури сучасної української мови є твердість – м'якість та дзвінкість – глухість. Постає питання: чи залишається співвідношення членів опозицій на сучасному етапі розвитку

української мови стабільним? А якщо фонологічна структура розвивається, то в який бік?

Щоб розв'язати цю проблему, спробували зіставити "Словник мови Шевченка" (1964 р.) із двома сучасними словниками вимови ХХ ст.: словником "Українська літературна вимова і наголос" (1973 р.) і "Орфоепічним словником" (1984 р.).

Виходимо з гіпотези, що "Словник мови Шевченка" повною мірою відбиває його вимову, бо усталеної української орфографії на той час не було. Словники української літературної вимови ХХ ст. ранжуємо за роками випуску. Для порівняння зі "Словника мови Шевченка" відібрані були іменники й дієслова з префіксами і префіксоїдами: *в-, з-, с-, без-, воз-, роз-, від-, од-, об-, все-, вся-, всю-*. Робочий словник показує розвиток асимілятивних процесів. Асиміляція за глухістю в однофонежному префіксі (*з-/с-*) ілюстрована ще "Словником мови Шевченка": *звістка – стиха*. У ХХ ст. вона послідовно фіксується в "Орфоепічному словнику" у складеному префіксі (*роз→/рос-*): *розтрата* [рострата], *розтавати* [роставати] тощо. Це процес живий, не закінчений: префікс *без-* не асимілюється (*безталанний, безсмертний*). Чому? Може, тому, що префікс *без-* зберігає паралелізм із прийменником. Так чи інакше, опозиція глухості – дзвінкості розвивається в бік посилення немаркованого члена опозиції. Навпаки, твердість – м'якість розвивається в бік посилення маркованого члена опозиції. Асимілюється до наступного, м'якого, попередній приголосний: *снів – зцілюща вода, роззвітати, роззняти, свідок, сніданок*. Проте таких прикладів мало. В основному корпус українських приголосних і на морфемній межі зберігає співвідносність вимови і написання.

Асиміляція за активним органом презентована уподібненням щільного приголосного 1-ої групи *з, с* до щільного приголосного або африкати 2-ої групи *ш, ж, ч*: *розжсвертіся* [ж:], *розчиняти* [шч], *зшити* [ш:], *зжати* [ж:].

Парадигматичний центр фонологічної структури української мови, створений опозиціями передньоязикових приголосних, твердих і м'яких, глухих і дзвінких, виявляється динамічнішим, ніж контраст голосних та сонантів, що формують синтагматичний центр, і шумних приголосних із синтагматичної периферії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

Склад. Наголос. Інтенація

Н.Г.Плевако

До питання про складоподіл, морфологічну будову слова і правила переносу

Складним у шкільному курсі є питання про складоподіл. Це пояснюється тим, що досі немає єдності в поглядах на принципи фонетичного складоподілу. Одні мовознавці вважають, що складоподіл тісно пов'язаний з природою складу, складотворенням, що виділена з мовного потоку фонетична одиниця – склад – не залежить від наголосу, стилю мовлення, будови слова тощо. Інші ж, навпаки, дотримуються такої думки, що складоподіл перебуває в залежності від членування слова на морфеми та частини для переносу слів з рядка в рядок. Саме різнобій у поглядах науковців на ці питання негативно позначається на вивченні складоподілу в школі. Спостереження показують, що не тільки учні, а й учителі нерідко ототожнюють принципи складоподілу з правилами переносу та морфологічною будовою слів.

Складоподілом, або межею складу, вважається кінець одного складу і початок іншого. Встановлення складоподілу неоднакове в різних мовах. Та й у межах однієї мови він залежить від різних поглядів на природу складу, складотворення, при якому враховуються фізіологічні й акустичні властивості звуків.

Як зазначають деякі лінгвісти, в основі складоподілу лежать окремі ритмічні тенденції і вимовні навички, безпосередньо пов'язані з лексикою і фонематичною будовою певної мови і зумовлені її історичним розвитком.

Багато вчених вважають, що при складоподілі потрібно враховувати характер сполучуваності звуків: слабке сполучення приголосних спричиняється до утворення складоподілу між ними. Слід нагадати з цього приводу думку про те, що склад як монолітне утворення із звуків, які тяжуть один до одного, і складоподіл повинен пройти в пункті мінімального злиття.

Однією з характерних рис складоподілу української мови є тенденція притягати приголосні до наступного голосного. Тому й

межа між складами проходить не в середині групи приголосних, а переважно перед нею.

Ця тенденція має своє історичне коріння. Вона пов'язана з тим, що в давньоруській мові діяв закон відкритого складу, за яким у всіх без винятку складах кінцеву позицію займав голосний як найбільш звучний. Цьому сприяла наявність у ній редукованих *ь і ь*. Із занепадом їх у слабких позиціях багато складів стало закритими. Проте й до цього часу відкритих складів в українській мові набагато більше, ніж закритих.

Якщо взяти до уваги будову складу за законом висхідної звучності (а його прихильників багато в мовознавстві), згідно з якими звуки в межах складу розташовуються від найменш звучного (шумного) до найбільш звучного (голосного), то з фонетичного погляду складоподіл завжди проходить у місці найбільшого спаду звучності.

На основі акустичних ознак звуків можна встановити такі основні принципи складоподілу:

а) при наявності збігу приголосних в середині слова сполука "шумний + шумний" (тобто два глухі чи два дзвінки приголосні звуки) відходить до наступного складу: *мі-сто, по-спі-шай, кі-шка, за-жда-ли-ся, при-ї-зди-ти;*

б) сполука шумного й сонорного теж відходить до наступного складу: *ку-плю, до-брій, сві-тлий, бі-дний, при-зна-ти;*

в) у словах з довгими приголосними межа складу проходить перед ними, щоб не розривати один довгий звук, переданий на письмі двома буквами: *жи-ття, ні-чю, зна-ння, про-лє;*

г) сполуки з двох сонорних приголосних складоподіл мають в середині цих сполук: *на-тер-ла, по-мір-но, нор-ма, віль-но;*

д) звуки *в, й* у будь-якому сполученні залишаються в українській мові завжди при попередньому складі, закриваючи його: *пов-ний, нав-па-ки, бій-ка, зай-чик;*

е) якщо в сполуках приголосних першим є сонорний звук, а другим – шумний, то межа складу проходить між цими звуками: *вер-хи, кар-та, паль-цем, синь-ка, тем-ни, су-тін-ки;*

є) в українській мові закритим буде й у разі наявності в середині слів сполуки "дзвінкий + глухий", бо дзвінкий у позиції перед глухим не оглушується за правилами української орфоєпії, тому віднесення цих звуків до попереднього складу дає змогу

вимовляти їх дзвінко: *книж-ка, гряд-ка, низ-ка, губ-ка, їж-те, вузь-кий, гриб-ки*.

Таким чином, фонетичний складоподіл членує мовний ланцюг чи окремі слова на фонетичні склади різних типів, що функціонують у мові як найменша вимовна одиниця.

Дехто з мовознавців, як зазначалося, вважає, що поділ на склади певною мірою пов'язаний з морфологічним членуванням слів, особливо на межі кореня і префікса, кореня і суфікса. Тому межа складу, на їхню думку, незалежно від характеру звуків на стику морфем встановлюється між ними. Такий погляд панує в усіх шкільних і вузівських підручниках з мови, навіть у спеціальних словниках (наприклад, у словах *розмахнутися, розбудити, підгорнути, передумова, підростати* тощо межа складу проходить після префіксів *роз-, перед-, під-*, оскільки не допускається при складоподілі руйнування значущих одиниць мови – морфем. А в словах *робітничий, принесла, дочка* під впливом морфологічного чинника складоподіл на межі кореня і суфікса встановлюється так: *робіт-ничий, принес-ла, доч-ка*. Такий поділ слів на склади суперечить принципам фонетичного складоподілу, який ураховує певні властивості звуків і за яким правильним буде такий поділ слів на склади: *ро-зма-хну-ти-ся, ро-збу-ди-ти, пе-ре-ду-мо-ва, пі-дро-ста-ти; ро-бі-тни-чий, при-не-сла, доч-ка*.

У мові надзвичайно багато випадків, коли фонетичний складоподіл руйнує морфему, якщо беруться до уваги акустичні (фізіологічні) властивості звуків, що збігаються на стику морфем. Так, наприклад, у словах *зай-ме-нник, нав-ча-ння, пом-чав-ся, прой-ня-ло* тощо кореневі звуки *й, в, м* при складоподілі відходять до попереднього складу як більш звучні, ніж наступні, руйнуючи звукову оболонку коренів. А в словах *кру-че-ни-ки, ма-ле-сень-кі, скоше-на, зго-рів, го-ди-на, ду-ма-ти* в процесі фонетичного складоподілу вільно розпадаються корені, суфікси, закінчення. Отже, складоподіл виділяє таку фонетичну одиницю (склад), у якій звуки становлять нерозривну фонетичну єдність і яка не залежить від морфологічної будови.

Кожна мовна одиниця (фонетична – склад, морфологічна – префікс, корінь, закінчення) має свої особливості в будові; склади в українській мові закінчуються здебільшого на голосний і не можуть

складатися із самих лише приголосних. Морфеми ж в основному закінчуються на приголосні (префікси – *без-, роз-, під-, від-*, суфікси – *ник-, ниць-, -ик, -иць-, -ицик, -чик-, -ість, -изн-, -альн-, -ісінк-*; корені – *роб, єдн, кос, мов* та ін.) або складаються з одного приголосного (префікси з *(с), в*; суфікси *н, в, к, л*).

Отже, членування слова на склади і його морфологічну будову не можна досліджувати в одній площині, не можна шукати безпосередньої і точної відповідності між цими процесами, настільки різними за своєю природою і характером.

Звичайно, в мові набереться певна кількість слів, у яких морфологічна будова збагатиться із складоподілом: *при-клав, їж-те, баб-ка, будь-те, по-леж-те* та ін.

При переносі слів з рядка в рядок норму становить такий склад, який зручніше сприймається оком. Правила переносу визначає орфографія. Тому склади, що беруться для переносу слів з рядка в рядок, узвичаєно називати орфографічними. При поділі слів на частини для переносу враховуються морфеми, з яких складається слово, особливості графіки в інтересах зручності читання тексту. Орфографічний склад не збігається з фонетичним, який виділяється на основі фізіолого-акустичних ознак звуків. Л.А.Булаховський підкреслює, що не можна плутати складоподіл з правилами переносу.

Орфографічні правила переносу послідовніше враховують морфологічну будову слова, що засвідчено в § 30 (пункти 6, 7, 8, 9, 10) "Українського правопису" (1960, стор. 64–65). Тут зазначено, що не можна розривати односкладові префікси, відривати приголосні від кореня і відносити до префікса, розривати односкладові частини складноскорочених слів, аббревіатури.

У мові є слова, в яких фонетичний і орфографічний склади однакові: *за-ше-по-ті-ли, су-тінь, ви-водь-те, ком-бат, тяж-ки-ми, при-ча-їв-шись* тощо. Засвідчено й випадки подвійного переносу окремих слів з рядка в рядок. Так, перенос слів *ми-ска, се-стра, ли-сток, пта-шка, ка-штан, гу-ска, Дніп-ро, Оле-ксандра*, який відбиває принцип фонетичного складоподілу, можливий поряд з переносом *мис-ка, сес-тра (сест-ра), лис-ток, пташ-ка, каш-тан, гус-ка, Дніп-ро, Олек-сандра*.

Таким чином, складоподіл, морфологічна будова слова і правила переносу в основному не збігаються, вони нерідко далекі одне від одного. Складоподіл – це межа між двома сусідніми фонетичними

складами; правила переносу – правила, встановлювані орфографією для переносу слів з рядка в рядок; морфемі – значущі частини слова. Для прикладу наведемо зразки поділу слів на різні мовні одиниці залежно від аспекту вивчення.

Слова	Складоподіл	Морфологічна будова	Правила переносу
розірветься	ро-з'ір-ве-ц'а	розі-рв-еть-ся	ро-зі-рветь-ся
речення	ре-че-н'а	реч-енн-я	ре-чен-ня ре-че-ння
сповільнений	спо-в'іл'-не-ниј	спо-віль-н-ен-ий	спо-віль-не-ний
перетворюється	пе-ре-тво-р'у-је-ц'а	пере-твор-ює-ть-ся	пе-ре-тво-рю-сть-ся
співвідносність	сп'іў-в'і-дно-с'н'іст'	с-пів-від-нос-н'ість	спів-від-нос-ність
об'єднання	о-б'є-дна-н'а	об'-єдн-анн-я	об'-єд-нан-ня об'-єд-на-ння
вирвались	вир-ва-лис'	ви-рв-а-л-и-сь	ви-рва-лись
столітній	сто-л'і-тн'її	ст(о)-літ-н-ій	сто-літ-ній
поздоровлення	по-здо-роў-ле-н'а	по-здоровл-енн-я	по-здо-ров-лен-ня, по-здо-ров-ле-ння

Зіставляючи результати різного мовного членування слів, бачимо, що кожна мовна одиниця має свої особливості. Вчителям треба подбати, щоб ці особливості не випускати з поля зору в навчальній роботі.

А.Й.Багмут

Такт

Такт (нім. *Takt*, від лат. *tactus* – дотик) – 1. Ритмічна група, одиниця сегментації мовленнєвого тексту, пов'язана з ритмом. Такт містить наголошений склад з одним чи кількома ненаголошеними складами, рідше – тільки наголошений склад. Кількість ненаголошених складів такту в прозовому тексті здебільшого не перевищує 7; найбільш частотними є такти з 2–4 складами. В ускладненому такті, крім наголошеного складу, може з'являтися склад з побічним (другорядним, послабленим) наголосом. Практично кількість тактів

у синтагмі дорівнює кількості повнозначних слів. У віршовому тексті розмір вірша визначає кількість ненаголошених складів у такті.

2. Елемент інтонаційної структури, який характеризує тональні зміни на першому наголошеному складі фрази або синтагми. Розглядається в ряду таких тональних характеристик: передтакт – тон на ненаголошених чи слабонаголошених складах, що передують такту. Такт – тон на першому наголошеному складі; шкала – тональні зміни, які охоплюють основну частину синтагми між першим наголошеним складом і ядром; ядро – тон на головному наголошеному складі синтагми; термінальний тон – тональні зміни, які реалізуються на останньому наголошеному та кінцевих складах. Залежність між тональним рівнем предтакту і такту визначає низький чи високий тональний початок інтонаційного контуру; високий початок властивий емоційно насиченому висловленню.

В.Г.Скляренко

Акцентологія

Акцентологія (від лат. *accentus* – наголос і грец. *λόγος* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає акцентні (просодичні) засоби мови. Термін уперше вжив російський учений Р.Брандт. Залежно від аспектів вивчення розрізняють: **описову** акцентологію – досліджує фонетичні, фонологічні і граматичні властивості просодичних засобів; **теоретичну** акцентологію – вивчає системні відношення просодичних засобів, їхні мовні функції; **історичну** акцентологію – досліджує історію наголосу в окремій мові; **порівняльно-історичну** акцентологію – вивчає історичні зміни наголосу в групі споріднених мов. Ще в XIX ст. О.Потебня передбачав, що вчення про наголос становитиме окрему галузь лінгвістичної науки. У своїй праці "Наголос" (опубл. 1973 р.) він висунув морфологічний принцип опису наголосу. Описуючи переважно російський наголос, О.Потебня подав також значний матеріал про наголошення в українській, сербохорватській і болгарській мовах. Першою друкованою працею з порівняльної акцентології слов'янських мов став "Нарис слов'янської акцентології" Р.Брандта (1880).

У розвитку слов'янської акцентології можна виділити два етапи. Перший, який звичайно називають класичною (або традиційною) акцентологією, характеризується побудовою слов'янської

акцентологічної концепції, фонетичної у своїй основі. Видатні представники класичної акцентології – Л.Булаховський, Т.Лер-Сплавінський, Я.Розвадовський, Н.Ван-Вейк, О.Белич та ін. Серед законів слов'янської акцентології центральне місце займає закон де Соссюра–Фортунатова, відкритий швейцарським і російським мовознавцями незалежно один від одного. За цим законом наголос з циркумфлексованого або короткісного складу переміщувався на наступний склад, якщо цей останній був акутованим, напр.: *bôrda *bordá, *görã *gorá, але *věrã, *vŷdrã.

Другий етап у розвитку слов'янської акцентології починається від часу виходу книги норвезького вченого Х.Станга "Slavonic accentuation" ("Слов'янська акцентуація", 1957), у якій запропоновано нову слов'янську акцентологічну концепцію, морфологічну у своїй основі. Вона ґрунтується на протиставленні трьох акцентологічних парадигм – баритонованої, окситонованої та рухомої. У розвиток цієї концепції, крім Х.Станга, істотний внесок зробили В.Дибо, В.Ілліч-Світич, В.Колесов та ін. У нових дослідженнях з акцентології заперечується дія на слов'янському ґрунті більшості законів класичної акцентології, у т.ч. закону де Соссюра – Фортунатова. Рухома акцентна парадигма розглядається не як результат дії названого закону, а як рефлекс старої (індоєвропейської) морфологічної рухомості.

Основи української акцентології були закладені Л. Булаховським, який досліджував наголос у різних аспектах. Йому належить опис акцентологічної системи сучасної української літературної мови: "Український літературний наголос (характеристика норми)" (1943, 1947). Вчений розглянув широке коло питань історичної акцентології української мови. Значний внесок у дослідження історії акцентології українського наголосу зробила З.Веселовська, яка продовжила розпочате І.Огієнком вивчення наголосу давніх українських пам'яток. Питання історичної акцентології досліджують В.Скляренко, В.Задорожний, І.Гальчук. Досягнення описової акцентології української мови й теоретичної акцентології пов'язані з працями В.Винницького, А.Білоштана, М.Наконечного, Т.Бровченко та ін.

В.М.Винницький

Коренева акцентуація суфіксальних прикметників

Прикметники з погляду акцентуації становлять своєрідний морфологічний клас, оскільки переважна більшість із них – це похідні утворення, що виникли як від інших частин мови, так і від самих прикметників. У цілісній системі наголошування прикметників існують певні закономірності, простежуються відповідні тенденції. Характерною особливістю їх акцентуації є те, що вони з основному мають сталий, нерухомий наголос у всіх відмінкових формах однини й множини.

Наголошування суфіксальних прикметників значною мірою залежить від наголосу твірного слова (основи) і від типу словотворчого афікса (суфікса). Проте переважна більшість прикметників з одним і тим самим суфіксом уживається з різним акцентуванням. Суфіксальні прикметники поділяються на чотири акцентних типи: акцентний тип К – нерухомий кореневий наголос у відмінкових формах однини і множини: *сильний, сильного* і т.д.; *сильні, сильних* і т.д.; акцентний тип С – нерухомий суфіксальний наголос у словоформах однини й множини: *дубовий, дубового* і т.д.; *дубові, дубових* і т.д.; акцентний тип Ф – нерухомий флексійний наголос у формах однини й множини: *палкий, палкого* і т.д.; *палкі, палких* і т.д.; акцентний тип СФ – суфіксальний наголос у відмінкових формах однини чоловічого роду і флексійний – у формах жіночого і середнього роду і в множині: *вдовий, вдовийного* і т.д.; *вдовина, вдовині* і т.д.; *вдовині, вдовиних* і т.д.

Досить поширеним у сучасній українській літературній мові є акцентний тип К, оскільки з кореневим наголосом функціонує значна частина прикметників, що мають різні суфікси. Причому прикметників, які з певними суфіксами вживаються з акцентованим коренем, майже не існує. Тому до цього типу зараховуються лексеми, які з відповідними суфіксами частіше виступають з наголосом на корені й рідше мають інше акцентування. Лише відносні прикметники на **-зький**, зберігаючи, як правило, наголос твірних іменникових основ, завжди бувають з наголошеним коренем: *во-роне́зький, калу́зький, норве́зький, пра́зький*, а також *генуе́зький*.

Мають в основному однаковий наголос з твірними іменниковими основами й відносні прикметникові утворення на **-цький**: *га-лицький, дрогобицький, лу́жицький*, але *гірни́цький, ремісни́цький*.

Давня коренева акцентуація властива прикметникам з суфіксом **-ав(-яв-)**, зокрема тим утворенням, що зберігають відповідне наголошування іменників жіночого роду I і II відмін (на акутових за походженням складах кореня – *тїнявий, слинявий, тємрявий, тїнявий* або твірних дієслівних основ – *миришавий, плїснявий, хирявий*, але *хирлявий*).

До акцентного типу К належить невелика група прикметників на **-аний (-яний)**, але з цим суфіксом вони найрідше мають кореневе наголошування. З таким акцентуванням функціонують прикметники, які в цілому зберігають давній акутовий наголос на корені твірних іменникових основ. Тут виділяються прикметники, утворені від іменників усіх трьох родів: чоловічого (*морбязний, очеретяний*), двоскладових жіночого роду I відміни і деяких трискладових з наголосом на другому складі кореня (*буряний, глиняний, нитяний, солб'яний*), двоскладових іменників середнього роду з речовинним значенням і деяких повноголосних форм (*житяний, масяний; болотяний, веретяний*). Наведені прикметники ще в праслов'янській мові характеризувалися акутовою інтонацією кореня [Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 371–385; Дыбо В. А. Славянская акцентология: Опыт реконструкции системы акцентуац. парадигм в праслав. – М., 1981. – С. 131]. В українських пам'ятках вони також засвідчені переважно з кореневим наголосом: *вбвняная* (Гал., 148), *солбмяный* (Сл. Лекс., 508), *глиняный* (Л. Зиз., 28; Бер., 115 – двічі; Сл. Лекс., 439, 507), *глиняная* (Бер., 182) і *глиняная* (Сл. Лекс., 505).

У дожовтневих (та й сучасних) акцентологічних дослідженнях, поетичному мовленні XIX–XX ст. розглядувані прикметники відзначені з накореневим акцентуванням: "Сингич-агач кайзак вспом'яне, Тихенько спуститься з гори і згине в *глиняній* пустині" (Т.Шевченко) (Тут і далі приклади взято з поетичних творів кінця XVIII–XX ст., наголос у яких визначається ритмічною будовою. Якщо наголос стоїть у тексті, то такі слова позначені зірочкою *).

У небагатьох прикметниках кореневий наголос, який виступає в сучасній українській літературній мові, не є первісним. Наприклад, у слові *водяний* давнішим вважається флексійне наголошування, а акцентні варіанти *вбдяний* – *водяний* з диференціацією значення відомі вже в XVI–XVII ст. Вони збереглися й досі:

вб́дяний (водянистий; багатководний) і *водяни́й* (водний; такий, що живе у воді або приводиться в рух силою води). Наголос *вб́дяний* виник, мабуть, під впливом паралельного *вб́дяний*.

Лексеми *гб́ряний* і *зб́ряний* своїм значенням і наголосом пов'язані не з *горá*, *зоря́*, а з *гб́ри*, *зб́рі* їх кореневому наголошенню, крім цього, сприяв наголос нечленних форм (пор. прислівники *гб́ряно*, *зб́ряно*). На ґрунті різних говорів української мови становлення наголосу цих прикметників проходило неоднаково: у південно-східних говірках стабілізувалося кореневе наголошення, а в південно-західних – наголос припадає на флексію: *зб́ряний* (Левч., 47; Ум. Сп., 296; Грінч., II, 180), *зоряни́й* (Желех., I, 314). Нормалізація кореневого наголосу зазначених лексем відбувалася, як свідчить поетична практика, в середині ХХ ст.

Рецесивний наголос в українській мові існує і в прикметнику *рб́сяний*, первісним у якому є флексійне акцентування. У пам'ятках він засвідчений з наголошеним суфіксом: *рося́ний* (Сл. Лекс., 502). Вторинний наголос на корені поширився, очевидно, під впливом наголошування нечленної форми (пор. прислівник *рб́сяно*). Однак ще протягом ХІХ ст. аналізований прикметник не відзначений з наголошеним коренем, а виступає з ваганням наголосу: на флексії і на суфіксі. І лише на початку ХХ ст. він представлений з кореневим наголосом: *рося́ний* (Левч., 141; Ум. Сп., 895), *росяни́й* (Желех., II, 840), *рб́сяний* (Грінч., IV, 83). У сучасних працях і поетичному мовленні ця лексема послідовно поширена з кореневою акцентуацією.

У деяких прикметниках на **-аний** відбулася зміна кореневого наголосу, і зараз вони вживаються з подвійним наголошенням: *бавб́вняний* і *бавовня́ний*, *капу́стяний* і *капустя́ний*, *картб́пляний* і *картопля́ний*, *пові́тряний* і *повітря́ний*. В українській мові ХІХ – початку ХХ ст. ці слова ще функціонують з кореневим акцентуванням, яке відповідає наголошуванню твірної основи, а зміщення наголосу в них відбулося в першій чверті ХХ ст. Л.А.Булаховський припускав варіантну акцентуацію в розглядуваних лексемах.

У прикметнику *вб́вняний* давнім є кореневий наголос, але з сердини ХІХ ст. він почав функціонувати і з наголошеним суфіксом. У середині ХХ ст. ця лексема вживається з ваганням наголосу, зараз частіше виступає варіант з наголошеним коренем, який вважається рекомендованим, а суфіксальне наголошування – допустиме.

В українській мові акцентний тип К широко репрезентований прикметниками з суфіксом **-н(ий)**, оскільки вони найчастіше вживаються саме кореневим наголосом. Таку акцентуацію зберігають утворення з односкладовою основою, що походять від іменників, у яких первісно корінь мав акутовий наголошений голосний або циркумфлексивний чи короткісний (якщо мотивуюче слово – іменник – належало до типу з кінцевим наголосом). У прикметникових формах, що виникли від іменникових коренів із зредукованими голосними, наголос також виступає на корені. Зберігають кореневе наголошування і деякі прикметники, що постали від повноголосних форм іменників з акутовим наголосом кореня.

У сучасній українській літературній мові кореневу акцентуацію мають прикметники на **-ний**, утворені від одно-, дво- й багатоскладових іменників чоловічого роду (*арештний, анонімний, вічний, денний, експертний, кінний, партёрний, рідний, сонний*), жіночого (*бідний, водний, вірний, жалисний, книжний, мідний, пробний, радісний*), середнього (*болотний, в'їшний, очний, селищний, срібний*). Здебільшого зберігають кореневий наголос і прикметники, які постали від множинних іменників (*ворітний, макаронний, санный*, але *іменинний*, а також *дверний, сінний*) і деякі віддієслівні утворення (*каламутний, чутний, чуйний*).

В українських пам'ятках і поезії XVI–XVIII ст. розглядувані прикметники засвідчені переважно з акцентованим коренем: *в'їшний* (Сл. Лекс., 433, 539), *грешный* (Величк., 77), *грѣшных* (Зін. Прип., 200, 303), *сильний* (Бер., 14, 113, 160; Зін. Прип., 236; Поезія XVI–XVII, 253, 275), *сильним* (Зін. Прип., 236), *сильна* (Поезія XVI–XVII, 124), *трубный* (Сл. Лекс., 519), *чуйный* (Бер., 199), але *водный* (Бер., 167, Сл. Лекс., 434, 533, 538) і *водная; честный* (Бер., 199), *честному* (Поезія XVI–XVII, 349) і *честное* (Кл. Остр., 103; Сл. Лекс., 461); *санный* (Сл. Лекс., 503).

Пізніше на ґрунті говорів української мови в більшості з них закріплюється кореневе наголошування, але деякі прикметники (*винний, гришний, грізний, дивний, кінний, очний, рідний, срібний, трубний, хибний, цінний, чесний, чуйний, шкірний*) у південно-східних говірках уживаються з подвійним наголосом (частіше з кореневим і рідше з флексійним), а в південно-західних – вони отримали в основному флексійну акцентуацію. І лише в наш час згадані лексеми

функціонують з накореневим акцентуванням, хоч поодинокі в поезії ХХ ст. ще відзначені з флексійним наголосом. Свідченням цього є акцентуація прикметника *грізний*, який у дожовтневих лексикографічних працях і поезії поширений з варіантним акцентуванням: *грізний* і *грізний* (Біл.-Нос., 106), *грізний* (Левч., 29; Ум., Сп., 182), *грізний* (Грінч., I, 327); *грізний* (М.Старицький, А.Кримський), *грізний* (П.Грабовський, Леся Українка), *грізний* (І.Франко, О.Маковей): "Тут же стогнуть *грізні* хвилі", "Перед з'явиськом тучі *грізної*..." (М.Старицький). Ще шеститомний "Українсько-російський словник" (I, 363) реєструє *грізний*, а пізніше джерела подають тільки *грізний*. У поетичній практиці ХХ ст. ця лексема вживається з постійним наголосом: *грізний* і рідше *грізний* (П.Тичина, М.Бажан, А.Малишко, М.Терещенко), *грізний* (М.Рильський, В.Сосюра, П.Воронько): "І *грізна* поплила лавина" (М.Рильський), "Завзяте в роботі, *грізне** в час боїв" (М.Бажан). З погляду сучасної норми літературним вважається кореневе наголошування прикметника *грізний*, а флексійний наголос став архаїчним.

У сучасній українській літературній мові усталився кореневий (парокситонований) наголос у прикметнику *корисний*, який у пам'ятках виступає саме з таким наголошуванням: *корисне* (Бер., 202). Дожовтневі джерела фіксують потрійне акцентування: *корисний* (Левч., 112), *корисний* (Желех., I, 366), *корисний* (Ум., Сп., 711; Грінч., II, 283). Поети того часу вживають варіантний наголос, але частіше буває наголошений другий склад кореня: *корисний* (С.Руданський, П.Грабовський, Леся Українка), *корисний* (І.Франко): "Щоб *корисним* стати люду..." (П.Грабовський), "А те лиш *корисне*, що випрацюєш сам" (І.Франко).

Л.А.Булаховський, подаючи потрійне наголошення слова *корисний*, підкреслював залежність його наголосу від мотивуючого іменника *користь*. Від першого варіанта фонетично утворено *корисний* з перенесенням наголосу з короткого складу, за яким був склад з циркумфлексовою інтонацією, на флексію, від другого – *корисний*. Наголошення *корисний* аналогічного походження і відбиває безпосередній вплив слова *користь*.

У сучасних лексикографічних працях і в поетів ХХ ст. (П.Тичина, М.Рильський, М.Зеров, М.Бажай, П.Усенко, С.Олійник) відзначений наголос *корисний*: "...Що мені *корисні* можуть бути" (М.Бажан).

Протягом останнього часу нормалізація наголосу відбулася і в прикметнику *сніжний*, який у пам'ятках наводиться з акцентованим коренем: *сні́жнѣй* (Сл. Лекс., 510). Словники кінця XIX – початку XX ст. (Желех., II, 891; Грінч., IV, 162) фіксують флексійне наголошування, а в українській класичній поезії використовується подвійний наголос: *сніжний* (М.Старицький), *сніжнѣй* (І.Франко), *сніжний* і рідко *сніжнѣй* (Леся Українка): "У *сніжні* ночі сполохи не сяють", "Може, і в *сніжнѣх* пустелях..." (Леся Українка).

Л.А.Булаховський вважав флексійне наголошування лексеми *сніжнѣй* фонетичним, а варіант *сніжний* – загадковим щодо української та російської мов. Переважна більшість сучасних лексикографічних праць реєструє *сніжний* і рідше *сніжнѣй* (УРС, V, 398; Погр., 533; Орф., 708; РУС, III, 325; СУМ, IX, 426) і лише один словник цілком виправдано засвідчує *сніжний* (УЛВН, 613). У поетичній практиці XX ст. (П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, М.Зеров, М.Бажан, Л.Первомайський, А.Малишко, І.Муратов, М.Нагнибіда, П.Воронько, В.Бичко, Л.Дмитерко, Д.Павличко) послідовно поширений саме такий наголос: "На *сніжних* вершинах Кавказу..." (А.Малишко).

Отже, давнім в українській мові є кореневе наголошування прикметника *сніжний*, потім на ґрунті різних говорів він виступав з варіантним акцентуванням. Хоч переважна більшість сучасних словників зберігає флексійну акцентуацію даної лексеми, з літературного погляду нормативним слід вважати кореневий її наголос (він постійно вживається українськими поетами), а флексійне наголошування – застаріле.

Здавна в українській мові з ваганням наголосу вживається прикметник *жальбнѣй*: *жальбнѣй* (Левч., 38; Грінч., I, 472), *жальбнѣй* (Желех., I, 217). У поетичному мовленні XIX ст. здебільшого функціонує флексійна акцентуація: *жальбнѣй* (М.Старицький, І.Манжура, П.Грабовський, Леся Українка), *жальбний* і *жальбнѣй* (І.Франко), *жальбний* (О.Маковей): "Голосом вражаєш *жальбнѣм*" (П.Грабовський), "Несеш *жальбний* згук" (І.Франко).

Л.А.Булаховський засвідчував *жальбнѣй* і *жальбний* і допускав при цьому фонетичне кореневе наголошування. Сучасні словники і поети XX ст. надають перевагу кореневій акцентуації: *жальбний* (П.Тичина, Л.Первомайський, А.Малишко, М.Нагнибіда,

Л.Дмитерко), *жалібний*, *жалібний*, *жа́лібний* (М.Зеров), *жалібний* (В.Мисик), *жа́лібний* і *жалібний* (Н.Забіла): "Бриніли *жа́лібні* пісні" (Л.Дмитерко), "І промовив слова *жалібні*" (В.Мисик).

Отже, з погляду сучасної норми є підстави вважати рекомендованим кореневий наголос прикметника *жалібний* і допустимим флексійний.

Частина прикметників на **-ний** функціонує з кореневим акцентуванням, але їх наголос не відповідає акцентуації твірних іменникових основ. Такі прикметникові утворення походять в основному від іменників чоловічого роду (*голо́дний*, *дотéпний*, *коз'я́рний*, *опі́рний*, *со́ро́мний*, *холо́дний*) і рідше середнього (*моло́чний*, *озерний*, *ребéрний*).

О.Белич вважав наголошування прикметників *голо́дний*, *холо́дний* давнім, але Л.А.Булаховський справедливо не погоджувався з таким тлумаченням. В усякому разі в українських пам'ятках названі лексеми трапляються з наголосом, який відповідає акцентуації твірних іменників, напр.: *го́лодна* (Зін. Прип., 192).

Коренева акцентна характеристика властива більшості прикметників з суфіксом **-ов(ий)**, оскільки вони, зберігаючи наголошування твірних іменникових основ, мають кореневий наголос. Така акцентуаційна відповідність є відбиттям їх колишніх фонетичних особливостей.

У праслов'янській мові кореневим наголошуванням характеризувалися прикметникові утворення, що виникли від іменників з первісною акутовою інтонацією. У давній українській мові прикметники розглядуваного типу значно частіше, ніж тепер, зберігали наголос мотивуючого слова: *алеба́стровий* (Бер., 174), *берéзовий* (Зін. Прип., 278), *мали́новий* (Ст. Лекс., 466), *ореховое* (там же, 539), але *бо́бковий*, *бо́бковое* (Бер., 218) і *бо́бкового* (там же, 182).

У сучасній українській літературній мові з кореневим акцентуванням найчастіше функціонують прикметники на **-овий**, які походять від іменників чоловічого роду. До них, зокрема, належать ті, що утворилися від односкладових слів з нерухомим наголосом на корені (*бло́ковий*, *бу́ковий*, *ге́рбовий*, *гі́псовий*), двоскладових, які мають наголос на першому або другому складі кореня (*а́грусовий*, *і́рисовий*, *мі́нусовий*, *асфа́льтовий*, *горо́ховий*), трискладових з акцентованим першим (рідко), другим або третім

складом кореня (*м'я́тниківий, барві́нковий, барито́новий*), поодиноких чотирискладових, у яких наголос падає на третій склад кореня (*візеру́нковий, капелю́шковий, понеді́лковий*).

Існують прикметники з акцентованим коренем, які зберігають наголошування мотивуючих іменників жіночого роду, що мають нерухомий наголос. Тут найбільше виділяється утворень, що виникли від двоскладових слів з кореневим наголосом (*ба́зовий, брóнзовий, ра́совий*), трискладових іменників з акцентованим першим (у поодиноких випадках) або другим складом кореня (*го́йдалковий, берéзовий, весéлковий, сопíлковий, шерéнговий*), деяких чотирискладових іменників (*коломи́йковий, сморо́диновий*).

Накореневу акцентуацію має порівняно небагато прикметників аналізованого типу, які походять від іменників середнього роду (*го́рловий, зе́рнятковий, сопра́новий*).

У ряді прикметників з суфіксом **-ов(ий)** відбулося зміщення кореневого наголосу, і зараз вони виступають з ваганням у наголошуванні. Відповідні утворення постали від одно-, дво- та трискладових іменників чоловічого роду (*ке́дровий і кедрóвий, бе́рестовий і берестóвий, га́лстукový і галстукóвий, заго́новий і загонóвий, ко́рковий і коркóвий, ко́роповий і коропóвий, кре́дитовий і кредитóвий; бавoвникoвий і бавовникóвий, напéрстковий і наперсткóвий*), дво- і трискладових іменників жіночого роду (*бри́твовий і бритвóвий, на́фтовий і нафтóвий, сли́вовий і сливóвий*).

У названих прикметниках первинною є коренева акцентуація, яка відповідає наголосові мотивуючих слів (основ). Однак акцентний зсув почався у них давно, і протягом історичного розвитку все частіше закріплюється суфіксальне наголошення. Наприклад, лексема *кедрóвий* у пам'ятках наводиться вже з наголошеним суфіксом: *кедрóвий* (Сл. Лекс., 457). Такий наголос переважає в дореволюційних джерелах (Желех., I, 340; Грінч., II, 234) і поетичному мовленні: *кедрóвий* і рідко *ке́дровий* (Т.Шевченко, Л.Глібов), *кедрóвий* (А.Метлинський, С.Руданський, Ю.Федькович, І.Франко, О.Маковей, А.Кримський): "Плете волокни, озуває, І у *кедрóвих* стін нових Про батькове ослия питає", "Бере дівча, бере ягницю Будує *кедрóві* світлиці" (Т.Шевченко). Про переважання суфіксальної акцентуації в розглядуваному прикметнику йдеться в акцентологічних дослідженнях нашої доби. Хоч сучасні лексикографічні

праці й рекомендують *кедровий* і *кедрóвий*, але в поетичній практиці ХХ ст. (М.Рильський, А.Малишко, П.Воронько, Л.Дмитерко) відзначений здебільшого суфіксальний наголос: "Скраєчку сів на *кедрóвий* стіл" (А.Малишко).

Давній кореневий наголос мотивуючих основ зберігають деякі відносні прикметники з суфіксом **-ев(-єв-)**, які походять від одно-, дво-, три- і чотирискладових іменників чоловічого роду, найчастіше назв металів (*нікелевий, радієвий*, а також *марганцевий* і *марганцєвий*; *ансамблевий, карáкулевий, фєрзевий*); жіночого роду (*емáлевий, зáмшевий, мáрлевий*), а також *сонцєвий* і *сонцєвий*.

До кореневого акцентного типу належать присвійні прикметники з суфіксом **-ин**, які мають кореневе наголошування мотивуючих іменників жіночого роду 1-ї відміни: *бáбин, доньчин, жінчин, мáтерин, нєньчин, тítчин; Мелáцин, Ольжин*.

З кореневим акцентуванням функціонує переважна більшість присвійних прикметників з суфіксом **-ів(-їв)**, які походять від іменників чоловічого роду, що мають нерухомий наголос на корені у формах однини (у множині вони мають або кореневе, або флексійне наголошування). Такі прикметники виникли від одно-, двота багатоскладових іменників (*змійв, князів, кумів, свєкрів, тигрів; Гриців, Костів; бондарів, ведмедів, лікарів, товаришів, приятелів*), а також *отамáнів*.

У деяких випадках кореневе наголошування мотивуючих іменників зберігають прикметники на **-ів-ськ(ий)**: *бáнківський, бáтьківський, гомєрівський, з'їздівський, іскрівський*.

Таким чином, з кореневим акцентуванням уживаються прикметники, що мають різні суфікси: **-зьк-, -цьк-, -ав(-яв-), -ан(-ян-), -н-, -ов-, -ів(-їв)**. Тільки з поодинокими суфіксами (**-зьк-, -цьк-**) прикметникові утворення вживаються лише з кореневим наголосом, з усіма іншими суфіксами вони виступають з накореневим (суфіксальним, флексійним, суфіксально-флексійним) акцентуванням. У переважній більшості випадків кореневе наголошування суфіксальних прикметників є первісним і відповідає акцентуації мотивуючих слів (основ). Лише в деяких прикметниках відбулося зміщення наголосу в межах кореня у порівнянні з мотивуючими іменниками чоловічого роду або наявна рецесія наголосу на корінь щодо мотивуючих іменників жіночого та середнього родів. У знач-

ній частині прикметників відбулася зміна кореневого наголосу, і зараз вони функціонують з варіантним (кореневим і суфіксальним або кореневим і флексійним) акцентуванням, що не суперечить сучасній акцентуаційній нормі.

Умовні скорочення

- Бер. – Лексикон словеноруський Памви Беринди / надруковано з вид. 1627 р. фотомех. способом: підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. – К., 1961. – 271 с.
- Біл.-Нос. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 421 с.
- Величк. – Величковський І. Твори. – К., 1972. – 191 с.
- Волк. – Волкович І. Розмышлянье..., 1631 // Резанов В. Драма українська. – К., 1926. – С. 91–127.
- Гал. – Галятовський І. Ключ разумѣнія. – К., 1659 (стародрук).
- Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.
- Желех. – Желєхівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1–2.
- Зін. Прип. – Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. – К., 1971. – 391 с.
- Кл. Остр. – Незвісний твір Клирика Острозького. – Острог, 1599 // Памятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. 5. – С. 201–229.
- Левч. – Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – Киев, 1974. – 188 с.
- Орф. – Орфографічний словник української мови. – К., 1978. – 856 с.
- Орфоеп. – Орфоепічний словник / Укл. М. І. Погрібний. – К., 1984. – 629 с.
- Погр. – Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. – К., 1964. – 639 с.
- Поезія XVI–XVII ст. – Українська поезія (кінець XVI – початок XVII ст.) / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – К., 1978. – 431 с.
- Сл. Лекс. – Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973. – 540 с.
- СУМ – Словник української мови : В 11 т. – К., 1970–1980.
- УЛВН – Українська літературна вимова і наголос : Словник-довідник. – К., 1973. – 724 с.
- УРС – Українсько-російський словник. – К., 1953–1963. – Т. 1–6.

Віра Бондаренко

До питання про подвійний наголос в українському слові

Розширення функціонування українського мовлення в сучасному розвиненому інформаційному суспільстві якнайбільше актуалізувало потребу знання і дотримання мовних, і насамперед усномовних, норм. "... вміти правильно говорити... ще не заслуга, а не вміти – вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина" [Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972. – С. 112] – з цією думкою Марка Туллія Цицерона важко не погодитися й нині.

Дотримання вимовних (орфоепічних) норм, як відомо, не лише забезпечує взаєморозуміння між усіма членами соціуму, а й свідчить про культуру мовця, його соціальний статус (освіченість/неосвіченість тощо), зрештою, засвідчує повагу до співрозмовника.

Питаннями української орфоепії як науки, що вивчає норми вимови звуків, звукосполучень у потоці мовлення, наголошування й інтонації, займалися такі дослідники, як П.Горецький (існує думка, що саме він уперше в українській лінгвістиці вжив термін орфоепія (ортоєпія)), О.Курило, О.Синявський, І.Огієнко, О.Масюкевич, В.Ващенко, В.Самійленко, П.Тимошенко, М.Наконечний, М.Жовтобрюх, Н.Тоцька, М.Погрібний, Н.Плющ та ін. Окремі проблеми наголошення, або акцентуації, висвітлювалися також у працях Л.Булаховського, З.Веселовської, Т.Бровченко, В.Винницького, С.Головащука та ін.

І хоча система українських вимовних норм у цілому сформувалася вже в другій половині ХІХ ст., процес її нормалізації триває й досі. Насамперед це стосується сфери акцентуації, а саме унормування наголошення слів та їх форм, що вживаються з подвійними (паралельними, дублетними, варіативними) наголосами.

Подвійний наголос, який навіть у навчальній літературі (посібниках, підручниках) іноді плутають із побічним наголосом, полягає в паралельному й рівноправному наголошенні ряду слів, як, напр., *апо́стрóф* і *апо́строф*, *ба́жаний* і *бажа́ний*, *куци́тися* і *куцита́тися*, *пе́рвісний* і *перві́сний*, *я́трити* і *ятри́ти* тощо. Такий наголос не розрізняє ні лексичні (як у словах *áтлас* – *атла́с*, *óрган* – *орга́н*, *ви́щати* – *вищати́*), ні граматичні (як у словах *рі́ки* – *рікі́*, *пі́знаю* –

пізнаю) значення слів, проте іноді може бути ідентифікатором певного стилю: слова *висо́ко*, *глибо́ко* тощо зустрічаються переважно в поезії. Разом із тим у деяких словах із подвійним наголошенням намітилася тенденція до розрізнення граматичних значень: наголос *волошкóвий* посилює якісну ознаку, а *волошкoвий* – відносну тощо. Часто вибір одного з варіантів при подвійному наголошенні зумовлений насамперед ритмікою тексту.

Варіативне наголошення слів відоме багатьом мовам світу і є закономірним об'єктивним результатом розвитку акцентологічної системи мови.

Мовознавці по-різному ставляться до явища варіативного наголошення. Так, у своїй праці "Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному" Іван Огієнко розрізняв архаїчні й живі подвійні наголоси (*зéмний, ца́рський, у́ста, ну́трó, мо́рський, плóді, рáзoм, кíнци, хва́ла* і т.ін.), зазначаючи, що такі наголоси варто плекати, а не викидати з мови [Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному: Мовні нариси. – Вінніпег: Наша Культура, 1958. – С. 21–22]. Ознакою багатства української мови вважає наявність подвійного наголосу, зокрема в особових займенниках *мене, себе, тебе* (за наявності перед ними прийменників), й сучасний дослідник О.Різниченко [Різниченко О. Спадщина тисячоліть. Чим українська мова багатша за інші? // <http://www.ukrlife.orgmainprosvitar13.htm>]. Водночас М.Погрібний зауважував, що дублетні наголоси "лише обтяжують, а то й зневиразнюють наголосову систему" [Погрібний М. І. Передмова // Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К., 1984. – С. 16], тому зайві дублетні форми поступово усуватимуться з літературної мови.

Питання подвійного наголошення є актуальним і відкритим до сьогодні – зокрема, не виписані чіткі критерії, за якими можна визначити, який варіант наголошення більше відповідає нормі, або ж спрогнозувати, який наголос залишиться в мові, а який зникне. Склад групи слів з варіативним наголошенням може змінюватись: звужуватись чи, навпаки, розширюватись, – зокрема, за рахунок нових запозичень (напр., *дíкурс і дiскúрс*), – але загалом явище подвійного наголошення, на нашу думку, не може зовсім зникнути. Адже корпус таких слів є своєрідним "запасником" варіантів, де

"відстоюється" норма: одні варіанти наголошення зникають як застарілі, інші набувають самостійних значень, ще інші дозволяють обирати варіант наголошення, орієнтуючись на загальну ритміку речення чи тексту.

Метою нашого дослідження було проаналізувати функціонування в сучасній українській літературній мові слів з подвійним (варіативним) наголошенням, порівнюючи дані двох орфоепічних словників української мови та зіставляючи ці дані з результатами анкетування, проведеного серед студентів-філологів та викладачів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Джерельною базою дослідження послуговували "Орфоепічний словник" [Орфоепічний словник / Укл. Погрібний М. І. – К.: Радянська школа, 1984], укладений М.Погрібним (1984 р. видання) та "Орфоепічний словник української мови" [Орфоепічний словник української мови: В 2 т. – К.: Довіра, 2001 (т. I); 2003 (т. II)] у 2-х томах, укладений М.Пещак, В.Русанівським, Н.Сологуб, В.Чумаком, Г.Ярун (Т. I – 2001 р., Т. II – 2003 р.) – далі Словник 1 і Словник 2. Матеріал для подальшого аналізу становлять 536 слів із подвійним (варіативним) наголошенням, дібрані зі Словника 1 методом суцільної вибірки, з подальшим зіставленням їх з даними Словника 2.

Слова з варіативним наголошенням було запропоновано для аналізу двом групам носіїв української мови – студентам-філологам українського відділення I та II курсів, які представляли різні регіони України, а також викладачам Інституту філології. У завдання анкетованих входило позначити в кожній парі наголосів по одному, більш прийнятному, на їхню думку, варіанту. Опрацювання результатів анкет становило перший етап дослідження.

Другим етапом дослідження було порівняння даних Словника 1 і Словника 2, різниця між виходом яких становить 20 років, а також даних анкетування для виявлення динаміки функціонування слів із подвійним наголошенням та фіксації її в словнику.

Результати **першого етапу** дослідження показали, що дані Словника 1 щодо вживання того чи іншого варіанту наголошення (напр., *ба́жаний* і *бажаній* – першим завжди подається наголос рекомендований) здебільшого збігаються з вибором сучасних носіїв

мови. Лише у 171 парі слів із 536, або близько 32%, рекомендації Словника 1 щодо вживання того чи іншого наголосу не збігаються з вибором реальних носіїв мови. В решті аналізованих пар слів мовці або підтвердили рекомендації Словника 1 щодо вибору варіанту наголошення (282 пари слів, або близько 53%), або ж анкетовані не віддали виразної переваги тому чи іншому варіанту наголошення (83 пари слів, або близько 16%).

Виходячи з порівняння даних Словника 1 з даними анкет, було виявлено також цікаву тенденцію слововживання. Так, у групі слів, де був зафіксований збіг рекомендацій Словника 1 з реальним вибором мовців, серед варіантів *безвихідь* і *бѣзвихідь*, *беззахисний* і *беззахісний*, *боляче* і *болячѣ*, *видимий* і *видімий*, *вихованець* і *віхованець*, *вихованка* і *віхованка*, *володар* і *володѣр*, *вугілля* і *вугілля*, *доброзичливий* і *доброзичлівий*, *драбінчастий* і *драбинчѣстий*, *жадібний* і *жадібний*, *жалібний* і *жалібний*, *жижки* і *жижкі*, *затишок* і *рідше затишок* (прим. Словника 1. – В.Б.), *колоддя* і *колодѣя*, *користувач* і *корістувач*, *лицарство* і *лицѣрство*, *мандрівник* і *мандрівник*, *мандрівниця* і *мандрівниця*, *небіж* і *небіж*, *пестити* і *пестіти*, *позивачка* і *позівачка*, *покидьок* і *покідьок*, *сприйняття* і *сприйняття*, *срібло* і *сріблѣ*, *танець* і *танѣць* усі анкетовані обрали саме перші слова у парах, наголос у яких, згідно з даними Словника 1, є рекомендованим, бажаним. Варіанти наголошення, подані Словником 1 на другому місці як допустимі, факультативні, не обрав жоден із опитуваних. Це свідчить якщо й не про повне вилучення таких варіантів наголошення з ужитку (з розширенням кількості анкетованих результати опитування можуть дещо змінитися), то, принаймні, підтверджує і ще більш увиразнює статус таких варіантів як периферійних.

Натомість у групі незбігів рекомендацій Словника 1 і реального вибору мовців опинилися слова *Анастасія* й *Анастасія*, *апострóf* і *апѣстроф*, *Вероніка* й *Вероніка*, *вітчизняний* і *вітчизняний*, *гулянка* й *гулянка*, *гусятинка* й *гусятинка*, *докір* і *дѣкір*, *злѣба* і *злѣба*, *комбайнер* і *комбайнѣр*, *кремезний* і *кремѣзний* (першого варіанту наголошення тут не обрав жоден мовець!), *межигір'я* й *межигір'я*, *надвечір* і *надвѣчір*, *нарівні* і *нарівні*, *огрядний* і *огрядний*, *первоцвіт* і *первоцвіт*, *пологовий* і *полѣговий*, *по-простому* і *по-простѣму*, *простолідин* і *простолідин*, *прудний* і *пружний*,

сьорба́ти й *сьорба́ти*, *темно́та* й *темно́та*, *чорно́зем* і *чорнозе́м* тощо, де мовці здебільшого обирали другий варіант наголошення. Іноді такий вибір анкетованих ішов урозріз із спостереженням Словника 1 щодо частотності вживання того чи іншого наголосу: у парах слів "*затиши́ній* і рідше *зати́шиний*", "*санкі* і рідше *са́нки*", "*со́сна* і рідше *сосна́*" сучасні мовці всупереч даним Словника 1 переважно обирають другий варіант. Цікаво, що в парі "*затиши́ній* і рідше *зати́шиний*" троє мовців – двоє студентів й один викладач – запропонували власний варіант наголошення: *за́тишиний*.

Так само власні варіанти наголошення, не зафіксовані Словником 1, мовці пропонували ще до ряду слів. Так, четверо студентів й один викладач дописали в анкеті до пари *заплі́сняві́лий* і *заплі́сняві́лий* варіант *заплі́сняві́лий*; двоє студентів й один викладач дали варіанти *за́тишиний*, *на́рівні* (словникові пари *затиши́ній* і *зати́шиний*; *на́рівні* і *на́рівні*); по одному студенту й викладачу поставили наголоси *ка́ртковий*, *ка́хляний*, *кра́пковий* (у Словнику 1 *картко́вий* і *картко́вий*; *кахля́ний* і *кахля́ний*; *крапко́вий* і *крапко́вий*). Найбільша кількість опитуваних подали власний варіант наголошення слова *ко́лорово́т*, відсутній у Словнику 1 (*ко́лорово́т* і *ко́лорово́т*). Варіанти *заплі́сняві́лий*, *ко́лорово́т* і *на́рівні*, запропоновані анкетованими, ми схильні розглядати як такі, що виникли під впливом російської мови (пор.: рос. *заплесневевший*, *ко́лорово́т*, *наравне́*); варіанти *за́тишиний*, *ка́ртковий*, *ка́хляний*, *кра́пковий* – зумовлені відповідним місцем наголосу у твірних словах (*за́тишок*, *ка́ртка*, *ка́хля*, *кра́пка*). Проте такі акцентуаційні моделі не відповідають нормам української літературної мови.

Зрідка дані в групах студентів і викладачів розходилися: так, переважна більшість анкетованих студентів обрали варіант *загальнолю́дський*, тоді як більшість викладачів віддали перевагу наголошенню *загальнолю́дський*; так само у групі студентів обрали варіант *доповідáч*, *зачатко́вий*, *капу́стище*, *крама́рський*, *льо́нище*, *накла́д*, *притя́ма*, у групі викладачів – *доповідáч*, *зачатко́вий*, *капу́стище*, *крама́рський*, *льо́нище*, *на́клад*, *притя́ма* тощо.

Стосовно деяких слів думки анкетованих розділилися майже порівну: майже однакова кількість осіб обирала як перший, так і другий варіанти наголошення. Такі слова ми схильні вважати ядром групи лексем з варіативним наголошенням. До них належать

*бавóвникóвий, відпові́сті, відсі́к, до́вбáло, до́га́дка, до́питний, допо́-
мі́жний, допризо́вний, до́чиста* (нічого не залишаючи), *дрі́тну́ти,
за́ворот, за́гну́тий, запові́сті, кля́сті, кля́стися, крі́пкий, ма́бу́ть,
мандрі́вець, на́трóс, нафтоочи́сний, недóмі́рок, огля́дач, óгрі́х, озéрце,
паровідвíдний, пéрві́сний, плі́сня́вити, по́м'я́тий, порто́вий, по́сестра,
поси́нити, прикі́лок, при́стінок, прокля́сті, про́сві́ток, пта́шник
(приміщення), *розі́п'я́тий, розпо́вісті, ру́сінка, серпа́нко́вий,
скуба́ти, ті́льце, убрáння, уло́говина, хі́рїти, христия́нин,
чере́шне́вий, шкóда* (жаль), *шту́рхну́ти, ялі́нко́вий* та деякі інші.*

Слід зауважити, що як у студентів, так і у викладачів виникли певні труднощі з розумінням ряду слів – таких, як *аку́товий, блéшня, ва́льок, ва́льці, виба́чний, ви́шник, ві́всі́це, голі́нко́вий, гра́-
ба́р, дебарка́де́р, діо́птрі́я, зя́бле́вий, карма́зін, ко́рши́ак, на́зі́мок,
обу́шок, омша́ник, па́чóси, по́та́ш, по́та́шний, прі́тьма́, Сома́лі* тощо – здебільшого це терміни, рідковживані або застарілі слова. Анкетовані їх часто не позначали взагалі або ставили біля таких пар знак питання (?).

На **другому етапі** дослідження було проведено порівняння даних Словника 1 і Словника 2, яке показало, що у 54-х словах із подвійним наголошенням із 536, наведених Словником 1, уже закріпився, згідно з даними Словника 2, лише один нормативний наголос. Наголос у цих 54-х словах здебільшого збігається з рекомендаціями Словника 1, за винятком варіантів *гу́сятина, допризо́вний, загальнолю́дський, зі́м'я́тий, злоді́йка, підбі́йка, підши́вка, післяполо́говий, по́підві́конню, усмі́шка*, які у Словнику 1 подані на другому місці як факультативні після рекомендованих *гу́сятина, допризо́вний, загальнолю́дський, зі́м'я́тий, злоді́йка, підбі́йка, підши́вка, післяполо́говий, по́підві́конню, усмі́шка*. Зауважимо, що наголоси, зафіксовані Словником 2 як єдино можливі, в основному збігаються також і з вибором мовців, які позначили такі варіанти як більш уживані, за винятком слів *га́лсту́ковий, допризо́вний, загальнолю́дський, зі́м'я́тий, капу́стище, капу́стяний, коно́плище, прокля́сті, убрáний*, де мовці не визначилися чітко з вибором, та слів *за́сік, злоді́йка, плóскінний, по́логóвий, по́підві́конню, су́точкі, чорно́зем*, де зафіксований Словником 2 варіант наголошення суперечить реальному вибору мовців (*засі́к, злоді́йка, плóскінний, по́логóвий, по́підві́конню, су́точки, черно́зём*).

Деякі слова з паралельним наголошенням зі Словника 1 взагалі не потрапили до Словника 2: *Анастасія, Вероніка, возз'єднання, запашино, зерно* (збірн.), *їдма, їсти, кріпкий, Марко, наголо, назавбат, нахраном, перегнутий, по-простому, Прокіп, просторо, розвій, чутно*. А варіанти зі Словника 1 *пляшковий* Словник 2 пропонує як *пляшковий*.

Як показало дослідження, іноді слова з паралельними наголошеннями починають функціонувати як самостійні одиниці. Так, у Словнику 1 слова *клінець, натяжка, малиновий, підкладка* мають два паралельні наголоси без указівки на зміну значення, а в Словнику 2 зміна наголосу вже диференціює лексичні значення: *клінець* – ділянка землі, *клінець* – кілок, вішалка; *натяжка* – перебільшення, *натяжка* – натягання; *малиновий* – від малина, *малиновий* – колір, дзвін; *підкладка* – підшивка, *підкладка* – вставка тощо.

Подекуди Словник 2 уточнює вживання тих слів із паралельним наголошенням, щодо яких у Словнику 1 не було коментарів: так, паралельно наголошується *коліворот* (інструмент, пристрій), але тільки *коліворот* (вир.); *купина* (горбик на болоті), але *купина* (від купа), *купина* (рослина) та ін.

Деякі варіанти у Словнику 2 подані дещо суперечливо: при єдино можливому наголосі *дніпровий* поруч дається паралельна вимова *дністрівий*; так само *допризівний*, але тут же – *допризівник*; *злодійка* – але *злодій*; лише *лімáрський, потерпіти* – хоча *лімáрство, потерпíлий; чорно́зем* – хоча *чорнозёмний* тощо.

Таким чином, результати, одержані нами внаслідок дослідження явища подвійного наголошення на сучасному етапі розвитку мови, дають підстави для таких висновків: живе мовлення підтримує тенденцію до закріплення за кожним словом по одному наголосу, водночас зберігаючи велику групу слів з повноправним акцентним варіюванням. Певні суперечності між наголосами, рекомендованими словником і вживаними реальними мовцями, можна пояснити як дією аналогії, так і впливом російської мови та іншими чинниками. Поступове скорочення кількості дублетних форм у процесі розвитку мови фіксує і словник, при цьому деякі варіанти наголошення зникають з мовлення зовсім, а деякі набувають самостійного статусу і поповнюють у такий спосіб корпус омонімії.

У перспективі вивчення явища акцентного варіювання передбачає з'ясування причин, які його зумовлюють, укладання прогнозів щодо функціонування у мові слів з варіативним наголошенням, дослідження причин відхилення від літературної норми, обґрунтування рекомендацій щодо вимови запозичених слів, вивчення паралельного наголошення в професійній та діалектній лексиці тощо.

Василь Задорожний

Наголошення в полісемічному слові

Кожне слово має свою просодичну історію. Однак його акцентні характеристики виявляють певні акцентуальні процеси, що відбуваються в якійсь конкретній частині акцентної системи мови. Слово – центральна частина мови – є складною багаторівневою структурою, тому аналіз його залежить від того, до якого мовного рівня воно належить. Просодичний рівень організації слова вищий щодо фонетичного: він підпорядковує фонетичні явища лексики рівневі граматичних категорій. Таким чином, рівнева структура мовних явищ дає можливість передбачити характеристики вищого рівня, якщо адекватно аналізуються мовні одиниці нижчого, підрядного рівня.

У мові слово функціонує двояко. Як член речення, воно є одиницею синтагматичного рівня мови. І водночас кожне слово належить до певного абстрактного морфологічного класу, в якому воно реалізується в системі парадигм і, власне, через свою парадигматичність набуває статусу мовної одиниці. Особливості парадигматичної реалізації слова визначають і специфіку його функціонування на синтагматичному рівні. Єдність слова на парадигматичному й синтагматичному рівнях мови забезпечує наголошення. Наголошення – ознака слова (не фонемі), отже, з усіх засобів фонологічної структури слова воно є найголовніше, бо підпорядковує собі решту засобів, забезпечує єдність компонентів слова [Федянина Н. Ударение в современном русском языке. – М., 1976. – С. 8], виступаючи для нього в ролі своєрідної моделі.

Таким чином, наголошення за певних умов може набувати статусу семантичної диференціації полісемічного слова, окремі значення якого розійшлися у своєму розвитку настільки, що з'явля-

ються підстави говорити про появу в мові двох окремих омографічних лексем.

З цього погляду привертає до себе увагу слово *ста́рець*, для якого сучасна лексикографія зазначає кілька значень: 1. "Чоловік, який досяг похилого віку, старості (часом з відтінком поваги)"; 2. "Літній монах, поважна духовна особа; пустельник, самотник"; 3. "Те саме, що жебрак"; 4. перев. мн., розм. "Дуже бідні, убогі, незаможні люди" [СУМ, IX, 653]. Лексикографічні джерела подають таку акцентну характеристику цього слова: *ста́рця*, *старцем*, мн. *ста́рці*, *ста́рців*, (старики) і *старці*, *старців*, (жебраки) [ОС 77, 723]; *ста́рець*, *ста́рця*, *старцем*, кл. *старче*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (старики) і *старці*, *ста́рців* (жебраки) [ОС 94, 723; ОС 99, 828]. Таким чином, слово *старець* виступає тут як єдине багатозначне слово із двома відмінними акцентними парадигмами, причому у значенні "стара поважна людина" воно є кореневонаголошеним в обох числових парадигмах, а в значенні "жебрак" кореневому наголошенню форм однини протиставляє кінцеве наголошення множинних форм. Саме тому інше лексикографічне джерело трактує це явище як омонімічне (омографічне), подаючи дві словникові статті: *ста́рець*, *ста́рця*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (літня поважна людина) і *ста́рець*, *ста́рця*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (жебрак) [УЛВН, 626], що, очевидно, точніше відповідає реальному мовному статусу цих слів у сучасній мові. Ще більше підстав для семантичного роздвоєння цих слів і оформлення їх як окремих словникових статей дає такий запис: *ста́рець*, *ста́рця*, *старцем*, кл. *старче*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (духовна особа похилого віку; дід) і *ста́рець*, *ста́рця*, *старцем*, кл. *ста́рцю*, мн. *ста́рці*, *ста́рців* (жебрак похилого віку) [Погр., 542], де два слова відрізняються одне від одного не тільки характером акцентуації, а й різним оформленням відмінкової парадигми, зокрема кл. в.: *старче* і *ста́рцю*. Уперше ці дві форми кл. в. наводить лексикографічне джерело початку ХХ ст., але, щоправда, як дві паралельні в одній парадигмі, без смислорозрізнавальної функції: *ста́рець*, *ста́рця*, *старцеві*, *старцем*, *старче!* і *ста́рцю!* *ста́рці*, *ста́рців* [Голоск., 381]. Однак, як свідчить характер акцентуації його в цьому джерелі, актуальним для нього є лише значення "жебрак", у чому воно не відступає від традицій української лексикографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що фіксувала для цього

слова саме таке значення: *ста́рець* "нищий, слепец, бродячий за милостинею" [Б. – Н., 339]; *ста́рець*, "нищий" [Грінч., IV, 197]. Якщо ж припустити, що форми кл. в. і тут виконують смислорозрізнявальну роль, то з погляду тодішньої акцентної норми звичним було наголошення з акцентним протиставленням числових парадигм. Видається, проте, що це джерело відбило суму акцентологічних і морфологічних проблем, які склалися в лексемі *ста́рець* на той час. Значення "жебрак" для слова *ста́рець* насамперед фіксували джерела, зорієнтовані на живомовну народну стихію, однак давні значення цього слова, що на той час сприймалися як належні до високого книжного стилю, теж не були обійдені українською лексикографією, напр., *старець* дидь, старець; чернець [Тимч., II, 191]. Багатозначність слова старець із значенням "старий чоловік" і "жебрак" була відзначена і в тодішній граматичній літературі [Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. – Відень, 1914. – С. 57].

Власне, з розвитком у слові *старець* полярних значень, що виникли, з одного боку, у книжній традиції, а з другого – у живомовній стихії, пов'язана його нестандартна акцентна поведінка.

Утворившись у праслов'янську епоху від іменної основи **stárъ* з висхідно-спадною акцентуацією кореня, слово **stárъсь* закономірно отримало кореневе наголошення в усій своїй парадигмі. Виникнувши на позначення вікового поняття, слово *старець* увібрало в себе й соціальні характеристики, пов'язані з функціями людини певного віку. Старий – це перший в роді, той, який у разі потреби стає першим. Так формувалася категорія старшинства. У давньоруській мові зменшувальний суфікс виражав не пестливе значення, а соціальний статус особи. Так, ще у давні часи з'являється соціальна категорія старців, суспільна роль яких забезпечила слову *старець* розвиток тих значень, що належать до стилістично високих. Уже перші писемні фіксації вказують на доволі розгалужену систему значень *старьць*: 1) стара людина; 2) старійшина, старший, перший, головний за становищем; 3) предок [Стсл. сл., 623]. Тут же фіксується його переносне значення – почесна назва монаха [Стсл. сл., 623]. Ті самі значення притаманні слову *старьць* і на східнослов'янському мовному ґрунті: стара людина; старійшина, предок, монах [Срезн., III, 500–501]. Словники книжної української мови зафіксу-

вали форми *старець* і *старець* теж у кількох значеннях: 1) старі поважні люди, що виступають як свідки на суді, переважно у справах про визначення земельної власності; 2) у Литовсько-руській державі волосні урядові особи, які збирали данину грішми і натурою, накладали на людей інші податі й повинності; 3) монах [ССУМ, II, 380–381].

Слово *старець* як лексему на позначення людини старого віку успадкувала й українська мова, проте інші його позначення у зв'язку з особливостями розвитку нової української мови в XIX ст. відійшли на мовну периферію; у живомовній традиції воно в основному пов'язувалось із семою "старість", "старий" тощо. Така його історія сприяла розвитку нового, стилістично відмінного значення "жебрак" з тенденцією до стилістично зниженого його вживання. Колишнє кореневаголошене в усій парадигмі слово *старець*, розвинувши в собі інше, багато в чому протилежне до первісного, значення, потрапило і в іншу систему акцентних відношень, для якої було характерне протиставлення наголошення числових субпарадигм.

Суфікс **-ець** (давн. -ьць) здавна був продуктивним засобом при утворенні назв осіб за дією. Утворювалися назви діячів за родом діяльності (*жсрьць, тисць, швьць*), за становищем (*кормильць, отць, пвьць*), за зовнішніми чи внутрішніми ознаками (*борць, льстьць, мьртвьць, старць, юньць*) тощо. Цей суфікс продуктивний і в сучасній українській мові, маючи при цьому тотожні словотвірні значення [Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 39–40]. У назвах неживих предметів він виражає відтінок здрібності або ніжності (*папірець, топірець, вітрець, тютюнець*), хоч ці відтінки можуть і зникати напр.: *стілець, ремінець* тощо. За нашими підрахунками, у "Словнику української мови" 1128 слів із суфіксом **-ець**. Багато з них пізнього і ненародного творення. З акцентологічного погляду характерною особливістю цих утворень є нерухомість їхнього наголошення, що розглядається за двома акцентними схемами: кореневаголошене (*мовець, палець, сітець, фланець, шорець* тощо) і кінцеваголошені (*живець, зубець, кравець, ловець, різець, стилець, стрілець* тощо). Вплив наз. в. одн. на інші форми парадигми в цих іменниках відзначив ще Л.Булаховській.

Переконливим доказом нерухомості наголосу в словах із суфіксом **-ець** є випадки подвійного наголошення деяких із них, що збереглися в усій відмінковій парадигмі, напр.: *загінець, загініңя, загініңем* [ОС 94, 226], *клінець, клініңя, клініңем*, [ОС 94, 310], *чёрвєць, чёрвця, чёрвцем*, [ОС 94, 834], а також: *клінець, клініңя, клініңем*, мн. *клиніңі, клиніңів і клиніңь, клініңя, клініңем*, мн. *клініңі, клініңів* [Погр., 273]. Ці приклади засвідчують і живий у сучасній мові процес акцентних змін, для якого характерним є відтягнення наголосу на суфікс у вихідній формі, що спричинює кінцеве наголошення замість давнього кореневого і у формах непрямих відмінків.

У ряді утворень на **-ець** у сучасній українській мові наголошення використовується в ролі смислорозрізнавального чинника: *ка́порєць* (південний сланкий чагарник) і *капорєць* (дитячий або жіночий головний убір від *ка́пор*); *ла́нець* (старець) і *ланєць* (ланцюг); *ромáнець* (зневажл. до *ромáн*) і *Романєць* (пести. до *Ромáн*); *рябець* (те саме, що шуліка) і *рябєць* (те саме, що рябчик); *хлібець* (невелика хлібина) і *хлібєць* (зменш.-пестл. до *хліб*) та ін. [СУМ].

За умови тотожності наголошення вихідних форм омонімічних слів воно закономірно дублюється й у парадигмах: *ласка́вець* (ласкавий) і *ласкавєць* (благодійник); *плавєць* (той, хто пливе) і *плавєць* (орган риби); *сирєць* (зменш.-пестл. до *сир*) і *сирєць* (сировина); *топірєць* (зменш. до *топір*) і *топірєць* (північний морський птах); *ясенєць* (зменш.-пестл. до *ясен*) і *ясенєць* (перший тонкий льодок на річці, ставку і т.ін.); *ячмінець* (зменш.-пестл. до *ячмінь* (рослина)) і *ячмінець* (зменш.-пестл. до *ячмінь* (захворвання)) [СУМ].

Єдиним винятком із цієї акцентної закономірності, характерної для утворень на **-ець**, у сучасній мові є слово *за́єць*, що в давньоруській акцентній системі належало до кореневаголошеної акцентної парадигми [Зализняк А. От праславянской акцентуации к русской. – М., 1985. – С. 132], а тому повинно було б зберігати кореневе наголошення в усій парадигмі, натомість у сучасній мові воно виявляє акцентне протиставлення відмінкових форм однини і множини: *за́єць, за́йця, за́йцем*, мн. *зайці, зайціів*, [ОС 94, 230]. Однак слово *заєць* у сучасній його формі є наслідком аналогічного впливу за зразком інших утворень на **-ець**; у давньоруській мові воно вживалось з суфіксальним голосним [а]: [зајаць]. Таке його слухове оформлення відоме багатьом говорам сучасної мови:

[zájaц'] – [zájaц'í] без акцентного протиставлення форм однини і множини. Очевидно, наголошення цього слова, суфікс **-ець** якого сприймався невиразно, підлягло досить сильній тенденції в українській мові акцентно протиставляти парадигми однини і множини. Особливо виразно вона виявляється, як відзначає Л.Булаховський, у суфіксальних утвореннях, напр.: *пáрубок – парубкі, Хоméнко – Хоменкі, підбрéхач – підбрехачі, споживáч – споживачі, робітні́к – робітників*; згодом поширилась навіть на іншомовні слова: *áвтор – авторі, профéсор – професорі*, тощо [Булаховський Л. Вибр. праці: У 5 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 364].

Протиставлення числової парадигми за наголошенням, що виникло, очевидно, за аналогією до фонетично зумовленого давнього акцентного протиставлення типу *дуб – дубі, ліс – лісі*, виявилось дуже активним у сучасній мові, напр.: *баи́тан – баитані, бік – бокі, ві́тер – вітрі, врожа́й – врожайі, знак – знакі, зять – зяті, капта́н – каптані, ко́мір – комірі, ко́мин – комині, корова́й – короваї, кряж – кряжі, паркáн – паркані, рік – роки, скарб – скарбі, смак – смакі, смі́х – сміхі, спи́с – списі, став – ставі, сти́г – стогі, торг – торгі, час – часі, ши́нок – шинкі, шля́х – шляхі, ячмі́нь – ячмені* та багато ін. Динаміку цих акцентних змін можна уявити з таких зіставлень: *кісні́к, кісника́, кісні́ки, кісників* [Голоск., 171] і *кісник, кісника́, мн. кісники, кісників* [Погр., 272]; *ко́рон, коро́па, ко́ропи, коро́пів* [Голоск., 183] і *ко́рон, коро́па, мн. коропі, коропів* [Погр., 288] тощо. Ця живомовна тенденція продовжує діяти в сучасній мові й щодо іншомовних слів, це видно хоч би з таких зіставлень: *блінда́ж, блінда́жі* [Голоск., 28], але *блінда́ж, мн. бліндажі* [Погр., 53]; *міра́ж, міражі* [Голоск., 214; Погр., 336], але *міра́ж, мн. міражі і міражі* [ОС 94, 375]; *паж, пажі*, але *паж мн. пажі* [Погр., 397; ОС 94, 479]; *приз, при́зи* [Голоск., 317], але *приз, мн. призі* [УЛВН, 501; Погр., 459; ОС 94, 594]; *то́м, то́ми* [Голоск., 398], але *то́м, мн. томі* [УЛВН, 652; Погр., 564; ОС 94, 758]; *шанта́ж, шанта́жі* [Голоск., 439], але *шанта́ж, мн. шантажі* [Погр., 613]; *шта́б, шта́би* [Голоск., 444], але *шта́б, штабі* [УЛВН, 716; Погр., 622; ОС 94, 854] та ін. Щодо перенесення наголошення на закінчення у множинній парадигмі слова *зайці*, то додатковим чинником тут могла бути його семантична близькість зі словами *вовкі, голубі, коропі, окуні, півні, соболі, соколі* тощо з

таким самим акцентним перенесенням, що належали до частково вживаної лексики.

Найважче пояснити кінцеве наголошення у множинних формах слова *старці*. О.Потебня його тільки констатує як факт, що прийшов на зміну давньому *ста́рці*. Було б цілком закономірним, якби слово *старець* у вихідній формі розвинуло суфіксальне наголошення – *старéць*, нормативність якого в літературній мові заперечував І.Огієнко [Сл. м. сл., 98]. Цілком можливо, що форма однини *старéць*, яка не набула літературного статусу, спричинила появу кінцевого наголошення у множинній парадигмі – *ста́рці*. Про можливість таких змін свідчить те, що в українській мові більшість утворень з коренем *стар-* мають нове (некореневе) наголошення: *старі́й*, *старі́к*, *старі́йшина* тощо. За свідченням художньої літератури XIX ст., форма однини *старець* зберігала в собі й давні значення, натомість множина *старці* вживалася лише із значення "жебрак", що могло вплинути і на спосіб наголошення в різних числових субпарадигмах. Очевидно, не тільки семантична віддаленість значень трактованого як ще єдиного полісемічного слова *ста́рець*, а й явна анонімність його акцентної характеристики змусили пуристично налаштувати мовознавця І.Огієнка трактувати його у значенні "жебрак" як рідковживане порівняно зі словами *прошак* і *торбій* [Сл. м. сл., 33, 86, 98], що явно суперечить мовній практиці. Акцентна нестандартність слова *старець*, що виявилась на початку XX ст., зумовлена розширенням полісемічного слова на два омоніми (омографи) з різним характером наголошення. Саме внаслідок цього з'явилися дві окремі лексеми: кореневонаголошене в усій парадигмі слово *ста́рець* із основним значенням "літня поважна людина" з похідним від нього і слово *ста́рець* – із значенням "жебрак", що має мішану акцентну парадигму (кореневонаголошену в однині і кінцевонаголошену в множині), яка склалася внаслідок живомовних акцентних процесів. Очевидно, у слові *старець* із значенням "жебрак", що виникло лексико-семантичним способом, значення суфікса зазнало певної нівеляції, що особливо є можливим у невокалічному його варіанті у формі множини (-цї), тому воно підлягало тенденції до акцентного протиставлення форм однини і множини. Додатковою причиною розвитку в ньому нового наголосу була поява в ньому й морфологічних відмінностей.

Характерною особливістю іменників української мови на **-ець** є те, що вони, на думку Л.Булаховського, найдовше зберегли ознаки м'якої відміни, маючи закінчення **-е** у кл. відмінку. Однак слово *старець* розвиває ще паралельну форму кл. в. *ста́рцю*, що набуває при цьому статусу морфологічного чинника на користь потрахування слова *ста́рець* із значенням "жебрак" як окремої лексеми. Форма *старче* стає в один ряд із формами *Творче* (при звертанні до Бога), *Світодавче*, *богоборче*, *Сіне* (Божий) тощо, тоді як форма *ста́рцю* є паралельною до форми *творицю́*, *митцю́*, *продавцю́*, *борцю́*, *сіну* та ін.

Таким чином, сучасна українська мова, відбиваючи особливості свого історичного розвитку, має у лексиконі два омографічні слова, які виникли внаслідок семантичного розщеплення колись єдиного полісемічного. Провідним чинником у цьому процесі було наголошення, що визначило просодичні параметри існування кожного з них.

Умовні скорочення

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. Німчук. – К., 1966.

Голоск. – Голоскевич Г. Правописний словник (Перше видання 1930). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1994.

Грінч. – Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907–1909.

ОС 77 – Орфографічний словник української мови. – К., 1977.

ОС 94 – Орфографічний словник української мови. – К., 1994.

ОС 99 – Орфографічний словник української мови. – К., 1999.

Погр. – Орфоепічний словник / Укл. А. Погрібний. – К., 1984.

Сл. м. сл. – Огієнко І. Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних // Огієнко І. Рідне писання. – Жовква, 1934. – Ч. II.

Срезн. – Срезневський І. Матеріали для словаря древнерусского языка по письменным пам'ятникам: 3 т. – СПб., 1895.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – К., 1977–1978.

Ст.сл. – Старословянський словарь (по рукописам X–XI веков). – М., 1994.

СУМ – Словник української мови: У 11 т. – К., 1970 – 1980.

Тимч. – Тимченко Є. Русско-малороссийский словарь: В 2 т. – К., 1897–1899.

УЛВН – Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник. – К., 1973.

М.Г.Стельмахович

Інтонаційні барви усної мови

Нині увага вчителів-словесників скерована на розвиток мови учнів. Така життєва вимога нашого часу – і потребу в цьому відчуває кожен з нас. Але ми нерідко під цим розуміємо тільки розвиток писемної мови, забуваючи, що треба розвивати й усну мову школярів.

Усна мова має свої особливості. Розвиваючи її, ми не можемо обмежитися тільки збагаченням словника учнів і прищепленням їм навичок практичної стилістики. Звичайно, і вмільний добір слів, і правильна побудова речень є сильною зброєю впливу на слухача, але ж багато залежить ще й від того, як ці слова й речення сказані. Позбавмо мову виразної інтонації, і вона стане нечленороздільною, малозрозумілою, а то й зовсім незрозумілою. Приглушене, мляве звучання, флегматичний тон, бубоніння, гугнявість або зайва крикливість чи велика поспішність і "ковтання" закінчень неабияк утруднюють спілкування. Не випадково, високо оцінюючи роль усної мови ("живе слово дорожче, ніж мертва літера"), народна мудрість різко негативно ставиться до будь-яких її вад. *"Нарядилася, як пава, а кричить, як тава"*, *"меле, як порожній млин"*, *"заторохтіла Солоха, наче діжка з горохом"*, *"говорить, наче три дні не їв"* – каже народ про тих, хто, розмовляючи, кричить, поспішає або надто розтягує слова.

На жаль, методика розвитку усної мови школярів майже не розроблена. У лінгвістиці питання про барви усної мови, зокрема української, теж належить до найменш досліджених. Який інтонаційний рисунок речень простих, складних і складнопідрядних? Як пов'язати розвиток усної мови з викладанням граматики? Як домогтися, щоб учні відчували барви живого слова, вміль користуватися ними? Звичайно, говорячи про барви усної мови, ми не маємо на увазі всю їхню різноманітність, бо виражальні можливості усної мови величезні й середня загальноосвітня школа не спроможна їх усіх охопити. Але це не означає, що ми не повинні прищеплювати нашим дітям навичок правильного інтонування й дикції. Що ж таке інтонація усної мови?

В інтонацію входить цілий комплекс явищ: висота, сила, темп і тембр голосу, а також паузи. У живій розмовній мові голос міняється мимовільно, залежно від змісту висловлювання, переживань і намірів мовця, а також граматичної структури фрази. Отже, внутрішній зміст висловлювання і його зовнішня інтонаційна форма перебувають в органічній нерозривній єдності.

Інтонація робить мову активною, дійовою. Вона є одним із джерел розширення виражальних засобів мови. Роль її в усному мовленні надзвичайно різноманітна. Інтонація виконує граматично організуючу, синтагматичну, предикативну й модально-диференціюючу функції. Тобто за її допомогою вказуємо на зв'язок між частинами речення, розчленовуємо речення на синтагми, які утворюються внаслідок групування менш значних слів біля важливішого слова, визначаємо рівень акцентування всіх слів у реченні залежно від їхнього смислового навантаження, оформляємо різні типи речень (розповідні, питальні, окличні, спонукальні) і вставні слова та речення. Але чи не найбільшу роль інтонація відіграє в передачі емоційно-вольового стану людини. Через зміну інтенсивності голосу, його висоти, швидкості, тембру, наголосів виражаються найрізноманітніші емоції: радість, задоволення, здивування, гнів, побоювання, вагання, страх, ніжність тощо, – і людський голосовий апарат виявляє в цьому величезні можливості.

Важливим елементом інтонації є тембр, тобто характерне забарвлення голосу. Кожній людині властивий свій постійний тембр, який зумовлюється індивідуальними особливостями її мовного апарату. Не даремно часто кажуть: "*Я його (її) пізнав по голосу*". Разом з тим тембр може змінюватися, залежно від мети висловлювання, різних емоцій і т.п. Щоб переконатись у цьому, простежмо за таким висловом: "*Надворі дуже тепло*". Коли вимовимо його стверджувальною інтонацією розповідного речення, то слухач зрозуміє зміст вислову так, як його виражає склад слів та синтаксичний зв'язок між ними. А скажімо цей вислів іронічно – зміст речення стане протилежний.

Різноманітні відтінки в межах основного тембру людини залежать від багатьох обставин – від того, з ким розмовляє вона, про що говорить, за яких обставин, в якому стані тощо. А.С.Макаренко писав, що, звертаючись до своїх вихованців зі словами "іди сюди", він їх вимовляв на 15–20 ладів. Оцих 15–20 відтінків "іди сюди" в

основному створюються інтонацією емоцій, у формуванні якої значну роль відіграє тембр голосу. Завдяки його гнучкості людина може передати словами найменші нюанси думок і почуттів.

Певного забарвлення усній мові надає і темп мовлення. Він залежить від різних причин: звички мовця (деякі люди говорять у помірному темпі, інші занадто швидко, а ще інші, навпаки, повільно), психофізичного стану людини (рознервована чимось людина говорить завжди швидше), обставин (диктування для запису і мова коментатора під час радіопередачі про футбольний матч), виду мови (наприклад, монологічна мова протікає в повільнішому темпі, ніж діалогічна), конструкції речень (вставні слова, поширені прикладки, уточнюючі члени вимовляємо зниженим тоном і в прискореному темпі) тощо. Темп визначається також кількістю й тривалістю пауз, які є одним із важливих допоміжних інтонаційних засобів.

Паузи бувають кількох видів: логічні, емоційні (або психологічні), фізіологічні й випадкові. Їм на письмі відповідають різні розділові знаки, але тільки частково.

Зокрема, логічні паузи робимо для відокремлення висловлювань із закінченим змістом. На письмі їх позначаємо крапкою, знаками питання й оклику, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, тире, дужками. Кома теж показує логічні паузи, але не завжди; бувають випадки, коли на її місці не робимо паузи (наприклад, кома при вигуківі, звертанні, що стоять в середині або в кінці речення тощо). І навпаки, паузу усної мови іноді на письмі не позначаємо комою, наприклад: *Взяв якое заступ і лопату // та й пішов собі у поле / криницю копати* (Т.Шевченко). Логічні паузи відіграють смислорозрізнявальну і граматично організуючу роль. Щоб переконатися в цьому, речення *Ліс зустрів мене як друга горлиць теплим воркуванням...* (М.Рильський) прочитаємо перший раз із паузою після слова *друга* (як і треба його читати), а другим – після *горлиць*. Від перестановки паузи змінився не тільки зміст сказаного (щоправда, у другому випадку він став дещо дивний), а й синтаксичні зв'язки між словами. Слово *горлиць*, що було додатком до *воркуванням*, стало означенням до іменника *друга*.

Роль інтонації в усній мові важко переоцінити. Ось чому ми повинні привчати дітей стежити за інтонацією нашої мови, вміти бачити всі її виражальні можливості, користуватись ними. Адже

інтонація є музикою звукової мови, яка багато про що говорить. Бо навіть, не вловивши значення слів, ми за інтонацією можемо здогадатися про почуття й настрої нашого співрозмовника.

Якщо ж учень не володіє інтонаційними засобами, то в нього кульгає не тільки усна, а й письмова мова. Те, що наші вихованці роблять ще багато пунктуаційних і стилістичних помилок (особливо неправильна або незграбна побудова речень), – це передусім наслідок нашої неуваги до живого слова, його звучання.

Іноді можна почути: навіщо, мовляв, учити школярів говорити, коли вони й без того говорять та інтонаційно оформляють речення? На перший погляд справді так: дитина, яка чимось тішиться, неодмінно виразить це у своїй мові відповідною інтонацією, так як і сум, страх, переживання, невпевненість, наказ, прохання, запитання і т.д. Але ж не треба забувати, що тут вона має справу із ситуаційною (діалогічною) мовою, а завдання школи – озброїти її вмінням користуватися монологічною мовою з усіма її барвами: говорити плавно, добре володіти голосом, знаходити відповідний тон розповіді, контролювати себе в процесі мовлення тощо.

Як показують спостереження, усна мова школярів далека від інтонаційної досконалості. Учні часто не вміють інтонаційно пов'язувати окремі речення в суцільний текст, не відзначають межі окремих речень, роблять паузи, які не відповідають логіко-смісловому поділу фрази на частини. Ритмомелодика мови в них нерідко руйнується через повторення окремих слів, словосполучень і вживання одноманітних синтаксичних конструкцій та слів-паразитів, розтягування звуків ("та-а-к", "и-и-и", "гм-гм" та ін.), відсутність логічної послідовності у викладі ("перескакування"), порушення плавності ("рубання словами") тощо.

Уміння користуватися барвами усної мови приходять не саме собою, а через цілу систему тренувальних вправ, які сприяють вихованню мовного чуття. Школяр мусить навчитися не тільки знаходити слова, на які падають логічні й синтагматичні наголоси, а й визначати акцентні значення інших слів, розбиратись у змінах темпу вимови речення і його окремих частин, визначати місця пауз і, нарешті, вловлювати мелодію цілого речення. Щоб це вміння прийшло, треба спочатку привчити дітей слухати мову інших – своїх товаришів, артистів, диктора радіо і передусім учителя, мова якого повинна бути зразковою не лише щодо точності слововжи-

вання, а й щодо інтонації. Важливо, щоб учень умів прислухатися також до самого себе. Для вироблення самоконтролю у великій пригоді стає магнітофон. Записавши мову того чи іншого школяра, ми пропонуємо послухати себе самого, так би мовити, збоку. Це розвиває чуття мови у дітей.

Велику користь для розвитку усної мови учнів дають зустрічі з майстрами слова, відвідування театру, кіно, перегляд телепередач. Доцільно, щоб школярі якомога частіше вели розповіді на життєві теми, близькі їхньому серцю, передавали враження від екскурсії, туристського походу, праці, спорту, книги, кіно, художньої картини, природи, незабутніх подій і зустрічей тощо. Добрим чинником розвитку інтонаційної виразності мови дітей є життєва ситуація – виступи на шкільних зборах, ранках, лінійках, заняттях гуртків, політінформаціях тощо. Роботу над дикцією слід починати з вироблення правильної артикуляції кожного звука зокрема. Вдячний матеріал для цього дає вивчення фонетики в 4 класі за новою програмою і далі її повторення та поглиблення під час опрацювання інших тем. На будь-якому уроці ми повинні дбати про те, щоб тон розповіді учня відповідав змістові і підкреслював основну думку, щоб його мова була інтонаційно виразною. У розвитку усної мови багато важить повна розгорнута відповідь.

Для розвитку мовного чуття й інтонаційних навичок учнів, крім того, слід практикувати різні усні вправи під час опрацювання окремих тем з фонетики, морфології та синтаксису. Наприклад, вивчаючи числівник, можна загадати дітям прочитати вголос такий текст, дотримуючись правильної інтонації:

Тридцять два мільйони вбитих солдатів. Двадцять п'ять мільйонів цивільних, які загинули від бомбувань. Двадцять шість мільйонів, що загинули в концентраційних таборах. Двадцять п'ять мільйонів і п'ятсот тисяч покалічених війною. П'ятнадцять мільйонів бездомних. Один мільйон дітей, які залишилися без батьків. Тридцять мільйонів зруйнованих жител. Ось втрати людства у минулій війні, розв'язаній німецьким фашизмом (Н.Рибак).

Під час вивчення типів речень, а також будь-якої теми треба домагатися, щоб учні інтонаційно правильно читали, звертаючи увагу на розділові знаки, речення на зразок:

1. *Василько повернувся додому.* 2. *Василько повернувся додому стомлений, але веселий.* 3. *Василько повернувся додому...* 4. *Василько повернувся додому!* 5. *Василько повернувся додому?*

На закріплення відомостей, наприклад, про окличні речення, варто запропонувати учням усну вправу; прочитати речення, сказати, що вони виражають (заклик, прохання, пораду, наказ, захоплення чи радість):

1. *Живи, життя безсмертне!* (М.Бажан). 2. *Люди, я любив вас! Будьте пильні!* (Юліус Фучик). 3. *Скільки мужніх героїв зростила наша дружна сім'я!* (М.Нагнибіда). 4. *Не порушуйте правил безпеки при користуванні електрикою!* 5. *Добровольці, вперед!* 6. *Туман! Гляньте, туман над рікою* (О.Донченко). 7. *Засни, засни, мій синочку, мала дитино* (Народна пісня).

Доцільно практикувати складання речень з різним інтонаційним забарвленням, які б виражали радість, обурення, захоплення тощо. Коли учень ілюструє правило, то слід стежити не лише за тим, чи приклад підкріплює теоретичний матеріал і чи нема стилістичних помилок, а й за правильною інтонацією.

Робота над розвитком усної мови учнів широка й багатогранна. Вона вимагає багато зусиль, і ми повинні їх докласти, щоб мова наших вихованців була дзвінка добром звуків, ясна думками та сильна змістом.

П.Дудик

Наголошування слів і культура мовлення

Правильне наголошування слів – одна з ознак мовленнєвої культури людини. Той, хто помиляється в наголошуванні слів, демонструє свою мовленнєву некомпетентність, неграмотність, неосвіченість.

Щоб уберегтися від недолугостей, неправильностей у наголошуванні слів, потрібно зважити насамперед на норми й правила рідної мови.

У нашій мові є слова, що сформувалися тільки з одного голосного звука (і, а – сполучники, о, а, у, і, е – вигуки) або одного приголосного (з, к – прийменники, й – сполучник, б – частка, с...с, ш...ш – вигуки).

Іноді один голосний звук утворює окремий склад слова. Склад – це фонетична (звукова, вимовна) одиниця слова, що складається з голосного, до якого можуть долучитися один або кілька приголосних.

За кількістю складів розрізняють слова односкладові (в українській мові їх лише три-чотири відсотки), двоскладові, трискладові та ін.

Отже, голосний звук – це або весь склад слова, або його частина, яка доповнюється одним (найчастіше), двома або трьома приголосними: *мо-ло-дість* [мо́-ло-д'іс'т']. У кількаскладових словах один склад вимовляється наголошено (наголошений склад), решта складів – ненаголошені. У складних словах, утворених із двох і більше простих слів чи їхніх основ, може бути один головний наголос (позначається знаком ´) і один або два побічних наголоси (позначається знаком `).

В українській мові наголос динамічний (силовий), бо наголошений голосний у словах вимовляється з більшою силою, інтенсивністю, тривалістю, ніж ненаголошений склад (склади). У нашій мові наголос у словах буває постійний, стійкий, фіксований (бері́за – бері́зи – бері́зі – бері́зу – бері́зою – на (в) бері́зі – бері́з – бері́зам – бері́зами – бері́зах; думати – думаю – думаємо – думали – думай) і вільний, рухомий, різномісний (житло́, житла́ – одина, але жу́тла, жу́тел – множина, бра́та, бра́тові, бра́том – одина, але браті́у, браті́в – множина; два, три, чотири бра́ти, але п'ять, шість браті́в; пишú – пі́шеш – писа́ли тощо).

Завдяки наголосу розрізняється лексичне значення слів-омографів: замо́к і за́мок, мука́ і му́ка, жи́ла (іменник) і жи́ла (дієслово), ма́ла (дієслово) і ма́ла (прикметник).

В українській, російській і білоруській мовах динамічний наголос вільний. Є мови, в яких такий наголос постійний. Наприклад, у чеській, угорській, фінській, естонській, латиській, шведській, норвезькій, датській, голландській мовах наголошується перший склад, у польській мові – передостанній, у французькій, вірменській, узбецькій – останній. Також переважно на другому від кінця складі наголос в італійській, іспанській і румунській мовах. В англійській мові наголос здебільшого на першому складі; у німецькій мові наголошується переважно корінь у словах. У таких мовах, як китайська, корейська, японська, наголос особливий, не динамічний, а музичний, тонічний, мелодійний. Він характеризується не силою наголошуваності, а зміною висоти тону, від чого залежить лексичне значення слова.

Багато людей, які не мають належної освіти і спеціальних знань, упевнені, що кожне слово, почуте по радіо чи телебаченню, –

бездоганне, нормативне, літературне, що саме з таким значенням і в такій формі потрібно його вживати, саме так наголошувати. Проте навіть під час однієї передачі часто можна почути те саме слово з різними наголосами, скажімо чітання, завдання, випадок, показник, сільськогосподарський.

Освічених осіб, передусім тих, хто добре знає українську мову, постійно послуговується нею, це, звичайно, засмучує або й дратує, бо мовленнєва неосвіченість дикторів – і в столиці, і в обласних та районних центрах – негативно позначається на культурі мовлення широкого загалу, особливо молоді. Які ж причини цього прикрого явища? На нашу думку, численні труднощі мовців спричинені тим, що у словах української мови може наголошуватися будь-який склад – і перший, і другий, і третій, і п'ятий (снігонавантажувач), і восьмий (протибактеріологічний).

В "Орфографічному словнику російської мови" за ред. С.Ожегова та А.Шапіра (М., 1957) – 110 тисяч слів. З них тільки в п'яти словах допускається подвійне наголошування: "анáпéст", "недóпúтый", "óблúтый", "пóчáтый", "прóсып". Нині в російській мові майже усталилися ці слова з одним наголосом: "анапéст", "недопúтый", "облúтый", "почáтый", "прóсып". А як же в нас? "Словник іншомовних слів" за ред. О.Мельничука (К., 1974) та 11-томний "Словник української мови" (1970, т. 1, с. 42) фіксують слово анáпéст з двома наголосами; "Словник-довідник..." С.Головащука (К., 1989) і "Літературознавчий словник" (К., 1997) подають це слово з одним наголосом: анапéст. Є багато й інших слів, що допускають подвійне наголошування, а отже, ускладнюють опанування українською мовою і для українців, і для людей інших національностей.

Чому ж так склалося? Російська літературна мова впродовж століть вільно розвивалась як мова державна і тому ще в дорадянський час стала в повному сенсі цього слова літературною (були унормовані фонетична система, лексичний склад мови, фразеологічна будова, граматична система).

Умови, в яких розвивалась українська мова, усім нам добре відомі. І це не могло на ній не позначитися. Ми знаємо, є мови більш розвинені і менш розвинені (про це свідчить обсяг словників, наявність термінів, багатозначних висловів тощо). Та немає мов кращих і гірших, бо наймилішою для кожного є його рідна мова.

У сучасній українській літературній мові 38 фонем (6 голосних і 32 приголосних), а в гавайській мові лише 11 звуків (6 голосних і 5 приголосних), та від того вона не є гіршою за інші.

В академічному "Словнику української мови" понад 134 тисячі слів, що свідчать, безперечно, про багатство нашої мови. Проте він, на відміну від академічних словників російської мови, закріплює подвійне наголошування багатьох слів, зокрема, алфáвіт, áмфóра, апóстрóф, атрáмéнт (чорнило); наводимо лише деякі з таких слів із початковою літерою-звуком **Б**, які в академічному та інших словниках наголошуються по-різному: бавóвникóвий, бавовноочíсний, багатоцилíндрóвий, бáжаний, бáйдúже, басóвий, бáтьківщина (країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами); однак тільки бáтьківщина (спадщина від батьків), беззáхíсний, безповіт-ряний, берéзнік, берестóвий, бéсідник, бéсідниця, блéшня', бóвтнути, бóлячé, болтóвий, бóндáрство, бóндáрський, брóня', брускóвий, бúдучина тощо.

Зовсім мало бажаних, з нашого погляду, акцентних змін простежується і в першому томі "Орфоепічного словника української мови" (К.: Довіра, 2001). Слова бавовноочисний, багатовіковий, багатоциліндровий, батьківщина (рідний край), боляче, болтовий, брусковий, громадянин та деякі інші подаються тут з одним наголосом, що є явищем позитивним, проте в багатьох словах, на жаль, залишилося подвійне наголошування. У словнику читаємо зáвжди, зокрémá, мáбуть, тáкож, тим часом як ці слова повинні утвердитися з першим наголосом: такий варіант орфоепічно зручніший, тому й мовленнево більш умотивований, потребує менших артикуляційних зусиль, ніж зокрема, завжди, також, мабу́ть.

На нашу думку, слід звернути увагу і на часто вживане слово то́му. Той – вказівний займенник, його форми чоловічого й середнього родів у родовому і давальному відмінках такі: тогó, томú, але місцевий відмінок – (на) то́му. Наприклад: "Шануватиму (кого?) тогó, хто цього вартий"; "Буду вдячний (кому?) томú, хто це зробить"; "Добре томú ковалеві, що на обидві руки кує": ковалеві (якому?) томú.

У фразеологічних, більш чи менш усталених сполученнях слів із займенником тогó чи томú наголос нестійкий, але СУМ рекомендує: виходець з то́го світу; не на то́го напав; що тобі з то́го; але тогó

ж таки дня; тільки й тогó, що (гарячий); немає тогó [що найбільш потрібне в цю хвилину]. Окремою статтею коментується у словнику томú (як прислівник): "Я ще не знав правил, і томú, як мені здавалось, не робив помилок" (О.Довженко). Зрештою, обидві словникові статті – той, томú відпрацьовані, з нашого погляду, невиразно й суперечливо, а отже, не можуть слугувати основою для розмежування того, коли потрібно вживати томú і коли тóму. Конче потрібна нова редакція статті із тому. Неповно зроблено це і в згадуваному "Орфоепічному словнику": "... не без тóго; без тогó чоловіка; не від тóго; від тогó села; ні з тóго, ні з сього; стояти на тóму; на томú шляху" (с. 584).

Щоб уникнути неузгодженості в наголошуванні того й тому, варто скористатися таким правилом: тогó, томú – вживати у значенні займенників, як відповіді на питання кого? кому?, в усіх інших випадках – тóму: два роки тóму; сполучник тóму що. Звісно, наше міркування – тільки рекомендаційне; все ж потрібне всезагальне лінгвістичне осмислення і така ж оцінно-висновкова думка (як і стосовно слів завжди, зокрема, мабуть, також і багатьох-багатьох інших; від цього тільки зросте культура українського мовлення).

Як уже зауважувалось, у тих випадках, коли наголос слугує додатковим засобом розрізнення лексичного значення слів чи їхніх форм, різне наголошування конче повинно зберігатися:

- Ви́года (користь) і виго́да (зручність),
- Ви́домість (повідомлення) і відо́мість (документ),
- За́хват (захоплення) і захва́т (ширина робочого ходу машини),
- Ліка́рський (від ліка́р) і ліка́рський (від ліка),
- До́водитися (бути спорідненим з кимось) і доводи́тися (викликати водінням небажані наслідки),
- По́діл (ділення) і поді́л (низина),
- Пора́ (час) і по́ра (отвір, шпара),
- Складни́й (доладний, ставний, стрункий) і скла́дний (не простий),
- Про́стий (прямий, неспуганий) і прости́й (нескладний, звичайний),
- Похі́дний (від похі́д) і похі́дний (від походити),

Розхóдитися (іти в різні боки) і розході́тися (розім'ятися, захопитися ходінням; занадто емоційно говорити, діяти),

Твёрдити (запевняти) і тверді́ти (повторювати),

Об'є́днання (ціле, яке склалося на основі поєднання чого-небудь) і об'єднáння (дія за значенням "об'єднати"),

Зараз (негайно, у цю ж мить) і зарáз (за один раз),

Торóчити (верзти, говорити те саме) і торочі́ти (витягати, висмикувати нитки з тканини),

Вєсни, книжки́, вікна (Н. в. множина) і весні́, кни́жки, вікна́ (Р. в. однина) тощо.

Мовознавці часто цитують Готфрида Германа: "... Дві справи особливо складні – це писати словник і граматику". Так, укладення справді наукового словника будь-якої мови пов'язане з величезними труднощами – теоретичними і практичними. Відтворюючи всенародну сутність мови, словник, зокрема, має закріплювати все найголовніше і вже унормоване, усталене, що є в мові, що історично склалось у ній і що повинно використовуватися кожним, хто послуговується цією мовою як засобом спілкування. До створення словників слід залучати найдосвідченіших спеціалістів, бо помилки, зафіксовані у словниках, гальмують розвиток мовленнєвої культури громадян.

Оксана Руденко

Пауза і склад як елементи ритмічного мовлення

Сучасні дослідження просодії мовлення присвячені насамперед окремим її аспектам та явищам, які водночас потребують цілісного осмислення й систематизації. Просодичні ознаки у сучасній лінгвістиці є об'єктом багатьох експериментальних досліджень на матеріалі різних мов світу, адже вони "виступають провідними при сприйнятті та розпізнаванні мовлення, відіграють важливу роль у культурі міжмовного спілкування" [Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – С. 1]. Крім того, "участь просодії в передаванні інтелектуальної інформації спонукає до вивчення ритміко-інтонаційної організації тексту у співвідношенні з формальними і семантичними аспектами мовлення" [Логвин І. Г. Темпорально-паузальні характеристики

просодической модели поэтического текста // Изучение динамического аспекта сегментных и супrasegmentных единиц звучащего текста. – К., 1988. – С. 94]. Таким чином, основними завданнями фонетистів у галузі просодії можна вважати впорядкування теоретичних та експериментальних даних, категоризацію просодичних засобів та одиниць щодо їх філософського змісту. Це сприятиме правильній інтерпретації їхніх функцій у мовленні, входженню до загальної системи мовознавчої науки та наукової картини світу в цілому. Звернення до малодосліджених аспектів допоможе вирішити деякі з цих завдань. На особливу увагу науковців лінгвістів заслуговують такі міждисциплінарні поняття, як ритм і пауза.

Ритм у найширшому розумінні відображає одну з форм регулярної, закономірної зміни, руху різних об'єктів, темпоральні, просторові та інші відношення між ними у вигляді особливого стійкого процесу [Разумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_pauza.htm]. Об'єкти світу не суцільні, а дискретні і складаються з дрібніших елементів, що постійно перебувають у русі. Кожна зміна розташування цих елементів є окремим явищем: це і процес існування об'єкта, і діяльність його частин, заснована на періодичності.

У фонетичних дослідженнях використовують також термін "квантування": "Будь-який текст у процесі породження зазнає своєрідного квантування, що здійснюється просодичними засобами" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 87]. Квантування за нормальних умов передбачає поділ цілого на структурно та функціонально подібні відрізки, одиниці, блоки. У цьому сенсі квантування зближується з ритмізацією. "Ритмізації належить особливе і дуже важливе місце в людській діяльності, вона глибоко вкорінена в біологічній природі людини (від початку, ймовірно, пов'язана з ритмами середовища існування й самого організму як частини природи)" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 87]. Оскільки людина з усіма її особливостями є частиною біосфери, а біосфера є частиною всесвіту, тобто ці три поняття

належать до однієї системи, то вони підпорядковані спільним об'єктивним законам, які ми будемо розглядати у площині лінгвістики.

В основі людської діяльності, пов'язаної з мовленням, також лежить закон ритму. Мовлення можна розглядати як спрямований у часі потік, що реалізується на різних рівнях. Породження мовлення – це послідовне вираження думок через артикуляторні рухи, наслідком яких є звукова хвиля. Так само послідовно відбувається сприйняття звучання слухачем та декодування інформації, закладеної у висловленні. Ці процеси розгортаються за певними закономірностями і варіюються лише незначною мірою (залежно від мовної компетенції мовця, його віку, статі, емоційного стану, індивідуальних особливостей мовного та слухового апарату – і відповідних рис слухача), зберігаючи свої основні характеристики в усіх ситуаціях.

"Ритм, або групування елементів у більші одиниці, є властивістю всіх мов. <...> Ці одиниці мають бути подібними і певним чином відокремленими одна від одної, щоб сприйматися як групи" [Dauer R. M. *Phonetic and phonological components of language rhythm* // *Proceedings of the 11th International Congress of Phonetic Sciences*. – Vol. 5. – Tallinn, 1987. – С. 447–450]. "Ритм <...> з точки зору виявлення його смислової функції у тексті розглядається як квазіперіодична повторюваність подібних і сумірних мовленнєвих одиниць та зв'язків і відношень між ними" [Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. *Інтонація як засіб мовної комунікації*. – К., 1980. – С. 120]. Отже, людське мовлення ритмічне, як і інші явища та процеси живої й неживої природи.

З усіх елементів складної системи мовленнєвої діяльності людини найбільш доступними для дослідження є артикуляція та акустичне вираження. У цих процесах так само відбувається чергування різних явищ, одне з яких ніби перетікає в наступне. В артикуляції – це напруження/розслаблення, яким підпорядковані рухи мовних органів. Утворюючи різні комбінації, ці рухи формують цілісну систему, реалізацією якої в мові є системи складів, фонем, інтонаційних та акцентно-ритмічних моделей, а в мовленні – чергування озвучених і неозвучених сегментів, голосних і приголосних звуків, наголошених і ненаголошених складів, рухів тону, зміна інтенсивності звучання тощо.

Найчастіше на ритм звертають увагу, досліджуючи поетичне мовлення, оскільки він відіграє надзвичайно важливу роль, відрізняючи цей вид мовлення від інших. Відсутність ритмічної організації у прозі вважають її визначальною рисою, проте здавна у фонетиці помітне прагнення віднайти якісь закономірності в порядку почерговості наголошених та ненаголошених складів, інакше кажучи – ритм прози [Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учебное пособие. – М., 1979. – С. 246]. Сумніви щодо існування законів ритму у прозі, ймовірно, зумовлені вужчим розумінням сутності ритму, який переважно розглядають у контексті з наголосом та складом.

"Взаємозалежність ритміки, з одного боку, та граматики й семантики, з другого, в поезії досягає максимуму" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 88]. Водночас "ритм як такий та граматично-синтаксичне членування не тотожні, а скорельовані певним чином: носій мови володіє імпліцитним знанням закономірностей, що полегшують перехід від безпосередньо сприйманого ритмічного членування мовлення до його членування на граматично й синтаксично значущі одиниці. Такого типу закономірності діють як у поетичному, так і в прозовому мовленні" [Касевич В. Б., Шабельникова Е. М., Рыбин В. В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Ленинград, 1990. – С. 89].

Серед компонентів просодії статус ритму ще не знайшов однозначного тлумачення. Одні дослідники (К.Баришнікова, А.Антипова, В.Потапов, В.Васильєв) вважають ритм компонентом інтонації. Інші (Н.Черемісіна та ін.) досить переконливо доводять, що ритм не входить до переліку компонентів інтонації, а навпаки, організовує інтонацію в процесі породження мовлення і сам будується з інтонації у процесі сприйняття мовлення, при цьому просодичний аспект ритму є лише частиною складної ритмічної системи [Берковець В. В. Просодичні диференційні ознаки функціонального стилю в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – С. 6].

Таким чином, ритм є закономірністю, що охоплює всі сфери людської діяльності, зокрема мовлення.

Пауза – міжгалузеве, темпорологічне та спеціальне поняття, що відображає феномени і форми перерви, тимчасової зупинки, спокою в існуванні якогось об'єкта чи процесу, їхньої відсутності в

певному місці в певний час. Пауза триває аж до моменту продовження (повторення) попереднього, а також появи чогось нового, іншого, інакшого, як це постійно відбувається в процесі зміни і розвитку. З погляду темпорології, пауза – це інтервал часу, заповнений існуванням чогось іншого порівняно з попереднім і наступним. Вона скінченна й обмежена своєю появою та зникненням.

Паузу можна пізнати на тлі "основного" процесу або стану. Як феномен вона є елементом коливальних і хвильових процесів, ритмічних і неритмічних, поряд з амплітудою, частотою, періодом, фазою, довжиною хвилі тощо. У цілому паузу можна визначити як загальну форму прояву статичності і динаміки, дискретності, неперервності та багатоманітності існування об'єктів, активності взагалі та діяльності різноманітних систем зокрема.

Феномен паузи властивий як зовнішній реальності, так і внутрішньому світу об'єктів різного роду, їхньому існуванню й активності. Слід зауважити, що під паузою можна розуміти також просторові характеристики розриву і наявності чогось поблизу певного об'єкта. Яскравим прикладом цього є витвори образотворчого мистецтва, архітектури, а також конструювання об'єктів техніки. Це твердження є справедливим не тільки для людини і людства, її дій і діяльності взагалі, а й для всієї природи, так само, як і для людського мислення, мовлення і мови.

Паузу слід розглядати в контексті філософської проблеми регулярності/нерегулярності, що є центральним інтересом для багатьох наукових дисциплін. Вона пов'язана також і з твердженнями номологічного характеру, наприклад, з ритмом.

Паузу можна тлумачити і в межах синдрому втоми (Fatigue theory), властивого всім живим системам, зокрема й людині. Це загальна форма, частина життєвого циклу, що починається з переходу від активності та діяльності до відпочинку, рекреації – через утому. Її завершення після відновлення життєвого ресурсу дозволяє організмам знову активізуватися.

Таким чином, принцип необхідності загального функціонування паузи має загальну теоретико-пізнавальну значущість для філософії, науки і світобачення людей взагалі [Разумовский О. С. Пауза // www.chronos.msu.ru/TERMS/razumovsky_pauza.htm].

У нашому дослідженні будемо оперувати мовознавчим поняттям паузи, що також включає декілька рівнів. Деякі дослідники розглядають "чотири рівні аналізу просодичних властивостей паузи в мовленні: фонетичний, синтаксичний, семантичний та інформативний. На фонетичному рівні пауза пов'язана з тривалістю та інтонацією, а інтонація, яка, у свою чергу, є наслідком наміру, вкладеного в неї мовцем, формує вираження його емоційного стану. На синтаксичному рівні пауза позначає синтаксичну структуру, що може збігатися з інтонаційною одиницею та пунктуацією, вжитою в тексті <...>. З погляду семантики пауза може мати динамічний компонент, який забезпечує зміну значення, або статичний компонент у випадку розмаїття тлумачень. Нарешті, пауза є важливим засобом організації дискурсу як джерело інформації" [Leal C. F. A pause as a cause of change // www.eric.ed.gov/PDFS/ED379935.pdf. – С. 2]. Породження та сприйняття мовлення також можна визначити як рівні реалізації сегментно-просодичних явищ, у тому числі й паузи. Проміжними ланками в цій системі є вимова та звучання (у випадках писемного мовлення долучається і графічне його зображення).

Чергування озвучених відрізків і пауз як чергування різних видів діяльності становить загальну кросдисциплінарну схему. Ця схема належить не лише сфері філології, а й тісно пов'язана з іншими науками, такими, як біологія, психологія, соціологія, фізика, математика, і мистецтвом. Пауза – це феномен буття світу, зокрема людського буття.

У мовленні проміжки між паузами заповнені складами. Тому поряд із паузою у її лінгвістичному трактуванні доцільно розглядати **склад**, оскільки можна вважати, що ці одиниці належать до одного рівня. Склад – найменша вимовна одиниця. Його можна виокремити з потоку мовлення. Водночас він є найменшою одиницею, на якій виявляються просодичні характеристики мовлення, його семантичне наповнення, яке на рівні просодії є важливішим і багатозначнішим, ніж на сегментному. За Л.Зіндером, "відрізок мовлення між паузами є, з погляду вимови, ланцюжком послідовних і взаємопов'язаних складів" [Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учебное пособие. – М., 1979. – С. 251].

У цьому сенсі пауза – сегментна одиниця, оскільки її можна легко виділити в мовленнєвому потоці й відмежувати від озвуче-

них відрізків. Пауза у мовленні за своєю тривалістю співмірна зі складом. Проте зазвичай її відносять до сфери просодії, і навіть до компонентів інтонації, оскільки паузи семантично навантажені і ця семантика – просодична. Отже, в нашому розумінні пауза і склад є сегментно-просодичними одиницями.

Оскільки ритмічне чергування пауз і заповнених відрізків розгортається в часі, слід приділити увагу їхній взаємодії. На межі поєднання сусідніх сегментів відбуваються процеси коартикуляції звуків, завдяки чому потік мовлення часто сприймається як суцільний, незважаючи на зміну початкових і кінцевих сегментів фонетичних слів, синтагм, фраз, рухи тону.

Склади, що розташовані поряд або на невеликій відстані один від одного, зазнають взаємовпливів. Так само й пауза як сегментно-просодичний елемент вимовленого тексту впливає на фонетичні властивості складу: до результатів такого впливу належать усі риси, притаманні початковим та кінцевим складам синтагм, їх частин, розділених паузами, або більших просодичних груп. Склад також може впливати на паузу. Так, кількість складів у синтагмі частково визначає тривалість наступної паузи; тональні характеристики складів (що є результатом наміру мовця) можуть викликати появу заповнених пауз; структура більших просодичних одиниць завдяки своєму семантичному наповненню визначає місце появи пауз.

Паузи, які акустично найбільшою мірою протиставлені заповненим сегментам, зазвичай настільки плавно й органічно влітаються в мовлення, що слухач сприймає їх не як "перерву, зупинку мовлення" (саме так найчастіше визначають паузу), а як частину мовлення, його необхідний елемент. Навіть якщо пауза виконує функцію підкреслення, акцентного виокремлення і є досить тривалою, мовлення не стає уривчастим. Можливо, причиною цього є те, що водночас із мовленням відбувається мисленневий процес – підготовка наступних фраз мовцем і обробка отриманої інформації слухачем. Ймовірно, цей процес не тільки не припиняється під час пауз, а навіть активізується. Так само часто не збігаються артикуляційні паузи з фізичними. Звичайно, наведені твердження повною мірою справджуються за умови, що слухач є активним учасником спілкування.

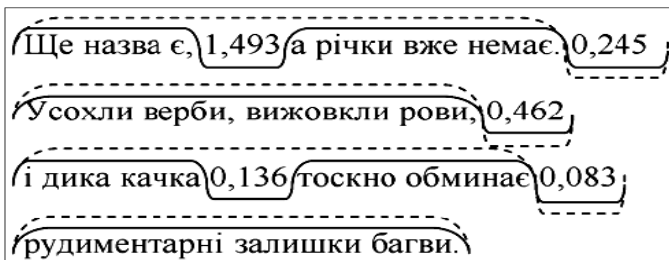
Очевидно, слід говорити про те, що паузи беруть участь у формуванні мовлення, а не лише членують його на відрізки. Взаємозв'язок процесів породження і сприйняття мовлення на фонетич-

ному рівні виявляється в єдності членування і синтезу одиниць усіх рівнів мови [Яркова Е. М. Сегментация иноязычного устного текста как фактор его адекватного восприятия: (Анализ восприятия устн. текстов англ. сказки в условиях рус.-англ. двуязычия) // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – Серия 1: Филология: научно-теоретический журнал. – 2003. – № 11].

Незважаючи на те, що паузи можуть мати різну тривалість, заповненість, виявлятися в різному оточенні, залежати від багатьох мовних та індивідуальних чинників, це явище так само, як ритм, є загальномовним і загальнолюдським. Тому вкрай необхідною є систематизація даних, отриманих завдяки експериментальним і теоретичним розробкам учених-фонетистів, що опрацьовують матеріали різних мов.

Враховуючи наведені твердження, у процесі дослідження українського поетичного мовлення використовуємо склад і паузу як основні одиниці. Цими одиницями вимірюються більші ритмічні утворення – віршовий рядок та строфа. Оскільки головним об'єктом дослідження є пауза, характеристики складів враховуємо вибірково (їхню кількість, здатність утворювати більші сегментно-просодичні одиниці), залишаючи поза увагою їх якісний склад, взаємодію з оточенням.

На рис. 1 зображено сегменти, що є релевантними для дослідження. Це озвучені відрізки, які чергуються з паузами, утворюючи особливий ритмічний малюнок:

*Рис. 1. Досліджувані сегменти мовлення
(на фрагменті дикторського прочитання)*

Хвилеподібна форма позначень сегментів наочно демонструє наявність кількох ритмів, які структурують текст. Озвучені відрізки

мовлення, позначені суцільною лінією над рядком, розглянуті як оточення (або, швидше, як відрізок іншої якості, який чергується з паузою) для всіх фізичних пауз, що трапляються в тексті (вони позначені суцільною лінією під рядком). У поетичному тексті доцільно також дослідити одиниці вищого порядку – віршові рядки (пунктирна дужка згори), розмежовані міжрядковими паузами (пунктирна дужка внизу рядка). Накладання двох функцій просодичних одиниць відображено на схемі накладанням двох дужок. Окремо мають бути розглянуті паузи на межі строф, які досі не були предметом спеціального дослідження. Імовірно, строфу (незалежно від її обсягу в рядках) можна визначити як сегментно-просодичну одиницю вищого порядку – на рівні з міжстрофними паузами.

Для прозового мовлення пропонуємо подібну схему просодичних одиниць: найменші елементи – частини синтагми, тобто відрізки мовлення між паузами, що не мають просодичної завершеності (вони є допоміжним об'єктом експериментального дослідження), далі – синтагми, фрази, надфразні єдності як повноцінні сегментно-просодичні одиниці. На кожному з рівнів ці елементи чергуються з паузами. Пауза як у прозовому, так і в поетичному мовленні може бути синкретичною, тобто виконувати функції кількох видів пауз: середсинтагмової, міжсинтагмової, міжфразової, міжнадфразової.

Отже, філософське розуміння ритму як чергування активності та спокою в експериментально-фонетичному контексті можна зобразити як чергування озвучених відрізків мовлення і пауз. Озвучені відрізки й паузи, що реалізуються на різних рівнях фонетичної системи, можуть мати різні характеристики і функціональну семантику, але при цьому вони залишаються невід'ємними складовими частинами ритмічно організованого мовлення.

Підтвердивши гіпотезу про те, що потік мовлення як сукупність елементарних вимовних сегментно-просодичних одиниць (складів і пауз) розгортається в часі і підпорядкований ритму, зробимо крок до доповнення і вдосконалення цілісної наукової картини світу.

В.Берковець

*Словникове і фонетичне слово
в сучасній українській мові*

Як відомо, мова – найважливіший засіб спілкування та пізнання світу людиною – існує у двох різновидах: усному, первинному щодо походження, та писемному.

Слово, як одна з основних одиниць людської мови, також має дві форми існування – усну та писемну. В усному різновиді слово функціонує в живому мовленні, його писемну форму зберігають і кодифікують словники.

Проте слово мовлене і слово, зафіксоване у словнику, нерідко не збігаються. У мовному потоці слово може виступати окремо, а може й приєднувати до себе ненаголошені слова, що стоять поряд: **проклітики** (ті, що йдуть попереду, – здебільшого це прийменники, сполучники: *на столі, ані руш*) та **енклітики** (ті, що йдуть позад, – частки тощо: *той самий* і т.ін.). Енклітики і проклітики бувають і повнозначні слова: *три чверті, двадцять два, наш острів* тощо. В окремому вжитку кожне з таких слів може мати свій наголос, а в мовленнєвому потоці вони його іноді втрачають, утворюючи одну структуру.

Такі сполучення з одного чи кількох слів (повнозначних чи службових), поєднаних одним словесним наголосом, називають ритмічною (або ж акцентною – від лат. "accentus" наголос) структурою, **фонетичним** словом.

У живому мовленні функціонування фонетичних слів призводить інколи до появи **омофонів** (фонетичних омонімів), в яких однаковим є тільки звучання, а значення й написання різні: *вдень – в день, добою – до бою, допасти – до пасти, зате – за те, мріяти – мрія ти, нагорі* (присл.) – *на горі, незграба – не з граба, підніс – під ніс, поволі – по волі, по стелі – постелі, потри – по три, пробіг – про біг, провина – про вина, прогул – про гул, пропажа – про пажа, проте – про те, сім "Я" – сім 'я, сонце – сон це, треба ждати – треба ж дати* тощо.

Своєрідними фонетичними словами є оригінальні українські прізвища, утворені злиттям кількох слів, а то й цілого вислову, не лише за звучанням, а й на письмі: *Нетудихата, Тягнирядно, Нечуйвітер, Убийвовк, Панібудьласка, Добрийвечір* тощо.

Добре всім відоме "*спасибі*" також є фонетичним словом, етимологічно утвореним від "спаси Біг (Бог)".

На фонематичному принципі побудовано й деякі дитячі загадки. Скажімо, така: в назві якого міста присутнє 1 чоловіче ім'я та 100 жіночих? (Відповідь – *Севастополь*). Фонетичну гру слів

використовує у своїй поетичній збірці "Чари барвінкові" Дмитро Білоус, обіграючи пари "Гаїти – гаї ти", "будяк – будь як" тощо.

Отже, **фонетичні слова** можуть складатися з одного чи кількох звичайних **словникових слів**, поєднаних у мовленні одним словесним наголосом, тоді як словникові слова – це абстрактні одиниці мови, своєрідні "стоп-кадри", штучно вичленовані із мовленнєвого потоку.

Як мова і мовлення тісно пов'язані між собою, так і словникове та фонетичне слова існують у взаємодії: словникове слово використовується в мовленні, а фонетичне слово проникає у словник.

Обстеживши близько 30 тисяч слів у Словнику української мови та в Орфоепічному словнику, укладеному М.Погрібним (К., 1983), ми виявили, що акцентно-ритмічні структури словника найчастіше представлені одним словом, хоча трапляються й фонетичні слова на зразок "га-га-га", "ген-ген", "жар-птиця" тощо.

Що стосується складних слів, зокрема тих, які пишуться через дефіс або окремо і подекуди подаються в словнику із самостійними окремими наголосами, то їх ми ділимо на такі групи:

- 1) власне фонетичні слова;
- 2) фонетичні слова, ускладнені можливим побічним наголосом;
- 3) потенційні фонетичні слова – сталі словосполучення.

Загальновідомо, що учні часто роблять помилки саме в написанні слів разом, окремо чи через дефіс. Певною мірою це пояснюється тим, що наш правопис – фонетичний: як чуємо, так і пишемо. А слова, що пишуться через дефіс, на слух саме і сприймаються як одне слово, з різницею у наявності або відсутності **побічного наголосу**.

Експериментально доведено, що наявність побічного наголосу ймовірна у складних словах, де відстань між головним і можливим побічним наголосом у два і більше склади; при цьому частини цих слів сприймаються досить самостійно.

І навпаки: побічного (і тим більше самостійного, окремого) наголосу не буде у складних словах, які пишуться через дефіс, якщо у них не більше одного складу між головним і можливим побічним наголосами.

Таким чином, побічного наголосу не буде у таких **власне фонетичних словах**:

- 1) іменниках *буркун-зілля*, *грот-щогла*, *дівич-вечір*, *джаз-банд*, *віце-консул*, *далай-лама* тощо;

- 2) займенниках *будь-хто, будь-чий*;
- 3) прислівниках *будь-що-будь, віч-на-віч, де-юре, де-факто, де-небудь*;
- 4) прийменниках *з-поза, з-поміж, із-за*, сполучнику *аби-но*, вигуках *ану-ну, ай-ай-ай, ей-Богу, ей-ей, їй-право*;
- 5) географічних назвах *Адіс-Абеба, Буенос-Айрес, Ель-Кувейт, Іссик-Куль, Йошкар-Ола*.

До групи фонетичних **слів, ускладнених можливим побічним наголосом**, належатимуть відповідно:

- 1) іменники *віце-адмірал, віце-президент, генерал-губернатор, екс-чемпіон*;
- 2) *прикметники в/усесвітньо-історичний, гірничо-збагачувальний, гірничо-металургійний, губно-губний, жовто-блакитний, житлово-будівельний, житлово-побутовий* тощо;
- 3) прислівники *бозна-коли, бозна-куди*.

І, нарешті, до третьої групи, а саме до **потенційних фонетичних слів – сталих словосполучень** (тобто таких, що можуть у майбутньому стати фонетичними словами), ми відносимо:

- 1) фразеологізми міфологічного походження: *авгієві стайні, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч*;
- 2) сталі словосполучення – розмовні елементи: *байдики бити, гульма гуляти, давма давити*;
- 3) медичні терміни: *базедова хвороба, гайморова порожнина, гальмівна сорочка*;
- 4) сталі словосполучення: *богемське скло, ватманський папір, зельтерська вода*;
- 5) географічні назви: *Азовське море, Багамські острови, Єлисейські поля* тощо.

Відомо, що в синтаксисі фразеологізми розглядаються як одне ціле, за значенням багато з них дорівнюють слову, отже, є підстави вважати, що й у вимові вони зливатимуться в одне слово.

Що стосується акцентно-ритмічної структури українського словникового слова загалом, то за результатами нашого дослідження можна зробити такі висновки. Для українського словникового слова характерне:

- 1) переважання 3–4-складових структур на фоні загальної поширеності слів обсягом від 1 до 6 складів;

2) найбільш поширеними є 3-складові слова з наголосом на другому, 4-складові з наголосом на третьому складі, 2-складові з наголосами на першому та на другому складах, а також 3-складові слова з наголосами на першому, третьому та 4-складові з наголосом на другому складі;

3) переважне місце словесного наголосу – друга половина слова.

Схарактеризовані явища та наведені приклади учитель може використати на уроках фонетики, лексикології (теми "Омоніми", "Фразеологізми"), а також при вивченні морфології ("Написання разом, окремо та через дефіс" різних частин мови), на заняттях гуртків юних філологів тощо.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

Орфоепія

Іван Ющук

Фонетичні закони й орфоепія

Орфоепія – це правила вимовляння звуків у мовленнєвому потоці, притаманні тій чи іншій мові. Орфоепічні норми зумовлюються передусім фонетичними законами мови і залежать від них. Орфоепія – невід’ємна складова мовної культури.

Робіт з орфоепії української мови маємо небагато: це розділ "Орфоепічні норми та їх значення" в академічному виданні "Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика" (1969), словник-довідник "Українська літературна вимова і наголос" (1973) І.Вихованця та ін., праці М.Жовтобрюха та Н.Тоцької, невеликі розділи в підручниках української мови і найвідоміші "Орфоепічний словник" (1984) М.Погрібного та "Складні випадки наголошування" (1995) О.Головащука. У 1992 р. М.Погрібний підготував навчальний посібник "Українська літературна вимова" з набором платівок та аудіокaset. У 2003 р. вийшла академічна праця колективу авторів (М.М.Пещак, В.М.Русанівський, Н.М.Сологуб, В.В.Чумак, Г.М.Ярун) "Орфоепічний словник української мови" у двох томах, де протранскрибовано близько 140 тис. слів, не рахуючи словоформ. Проте, на жаль, у цьому словнику не подано правил орфоепії сучасної української літературної мови, як це було зроблено, скажімо, в "Орфоепічному словнику" М.Погрібного, і, крім того, допущено ряд неточностей у транскрибуванні. <...>

Вимова *голосних* залежить передусім від їхньої позиції в слові та їхніх артикуляційних характеристик і незначною мірою від сусідства з тими чи іншими приголосними звуками.

Голосні в українській мові розрізняються завдяки зміні позицій напруженої задньої або передньої частини язика. При найвищому піднятті задньої частини (й округленні губ) звучить *у*, при середньому її піднятті (й округленні губ) – *о*, при найнижчому положенні язика – *а*. При найвищому піднятті передньої частини язика виникає голосний *і*, при середньому – *и*, при найнижчому положенні передньої частини язика твориться *е*.

Під наголосом, а також на початку слова і в абсолютному його кінці всі голосні в українській мові вимовляються виразно – під наголосом: *сéла* [села], *си́ла* [сила], *го́луб* [голуб]; на початку слова: *екран* [екран], *обі́д* [обід], *обруч* [обруч], *убрус* [убрус]; в абсолютному кінці слова: *коси* [коси], *косе* [косе], *вірити* [в'ірити], *вірите* [в'іри^ете].

В інших позиціях чітко звучать лише голосні *у*, *а* та *і*. Ненаголошені ж голосні *о*, *и*, *е* не на початку слова і не в абсолютному його кінці можуть набувати невластивих їм ознак. Їхня, так би мовити, "нестабільність" зумовлена, очевидно, тим, що голосні *о* та *и* творяться в просторі між іншими голосними (*о* між *у* та *а*, *и* між *і* та *е*), а голосний *е* твориться впритул біля *и*: у передній частині ротової порожнини менше простору для рухів язика, ніж у задній, тому щонайменше відхилення його від визначеного положення вносить призвук іншого голосного.

У мовленні найчастіше сплутуються ненаголошені *е* та *и*, тобто *е* наближається до *и*, а *и* – до *е*: *село* [се^ло], *силач* [си^лач], причому *е* більшою мірою уподібнюється до *и*, ніж *и* до *е*. Але це відбувається не в усіх без винятку випадках і не завжди однаково. Коли вимовляємо в помірному темпі, наприклад, слово *величезний*, усі голосні *е* та *и* чуються в ньому цілком виразно: перший звук *е* підсилюється побічним наголосом; наступний звук *и* утримується під впливом наголошеного *и* у твірній основі *велик(ий)*, а звук *и* в закінченні не втрачає своєї якості завдяки наступному *й*. У швидшому темпі змінюються два перші голосні: [ви^ели^чезний], причому голосний *е* в першому складі під впливом голосного *и* в

наступному складі сильно наближається до **и**, майже ототожнюючись із ним.

Ненаголошений **и** перед **й** не втрачає своєї якості: маємо *кийок* [кийо́к], *добрий* [до́брый], а не [ки'йо́к] чи [до́бри'й]. Ненаголошений **е** перед складом з наголошеними голосними високого піднесення **и**, **і**, **у** переходить майже в **и**: *беру* [би'ру], *бери* [би'ри], *беріть* [би'р'іт'] – язик, готуючись до вимовляння цих звуків, починає мимохіть з випередженням підніматися вгору ще під час артикуляції попереднього **е**.

Ненаголошений голосний **о** в позиції перед складом з наголошеним **у**, зрідка з наголошеним **і** (обидва голосні високого підняття), наближається до **у**, тобто язик піднімається трохи вище, ніж звичайно: *голубка* [го'лу́бка], *тобі* [то'б'і]. Але в префіксах голосний **о** навіть у цій позиції вимовляється цілком виразно: *політ* [полі́т], *простуда* [простуда́]. Взагалі ж, як свідчить мовна практика, перехід **о** в **о'** зокрема перед складом з **і** – явище необов'язкове.

Українська мова уникає зяяння, тобто збігу двох голосних: маємо *паук* з давнього "паук", *ідея* [іде́йа] з грецького "ідея". Збіг голосних допускається лише на межі префікса **й** кореня: *заочний*, *виорати*. Тому **й** буквосполучення **ау**, усупереч написанню, читається як сполучення голосного з приголосним [аў]: *аудиторія* [аўди'тор'ія], *лауреат* [лаўре'ат], *фауна* [фаўна]. Проте не в усіх іншомовних словах вдається усунути це зяяння, цьому заважає подальше нагромадження приголосних, як у словах *раунд* [ра́унд], *траурний* [тра́урний].

В іншомовних словах між будь-яким голосним та **і**, між голосними **і** та **е**, у кількох словах між голосними **і** та **а** для усунення зяяння вставляється приголосний **й**, що відображено **й** на письмі: *руїна* [руйі́на], *егоїзм* [егойі́зм], *клієнт* [кл'йе'нт], *пістет* [п'йе'те'т], *парафіянин* [параф'йі́ані'н]. Щодо збігу голосних **іа**, то під впливом орфографії у більшості випадків це зяяння закріпилося **й** у вимові: *матеріал* (хоч *матерія*), *геніальний* (хоч *геній*), а природно мало б звучати: [мате'р'йі́ал] або [мате'рйі́ал], [ге'н'йі́ал'ній]. Вставний звук **й** для роз'єднання голосних з'являється, проте лише там, де є голосний **і** – між іншими голосними зяяння залишається: *поет*, *океан*, *тротуар*.

Вимова приголосних залежить від звукового оточення і зумовлюється їхніми артикуляційними характеристиками.

Приголосні розрізняються за участю голосу в їхньому творенні (сонорні, дзвінки і глухі), за місцем перепони (губні, зубні, піднебінні і задньоротові), за способом подолання перепони (зімкнені, щільні і зімкнено-щілинні), за палаталізацією (тверді і м'які), за наявністю характерних шумів (шиплячі і свистячі). Ці ознаки – одні більшою мірою, інші меншою – й відіграють вирішальну роль у пристосуванні приголосних один до одного в мовному потоці.

Приголосні перед голосними й сонорними завжди звучать виразно, не змінюючи своїх ознак: *просьба* [прѳз'ба], але перед голосним: *просити* [просіти]; *легко* [лѣкко], але перед голосним: *легенько* [лѣ^нгѣн'ко], так само перед сонорним: *вогник* [вѳгнѣк].

Сонорні, дзвінки і глухі. Сонорні приголосні **м, в, н, л, р, й** (і парні їм м'які та пом'якшені) у будь-якій позиції своєї якості не втрачають. Тільки сонорний **в** перед приголосним та в кінці слова після голосного переходить у нескладовий **ў**: *вдома* [ўдома], *лавка* [лаўка], *рукав* [рукаў]. Проте в кінці слова після приголосного він певною мірою оглушується: *битв* [битв], *мальв* [мал'в], *товариств* [товариств]. Сонорний **л** історично в деяких випадках змінюється на **ў**, і це відображено на письмі; *була*, але був; *половина*, але *пів*.

Дзвінки приголосні **б, д, дз, з, дж, ж, г, г** (і парні їм м'які та пом'якшені) теж, як правило, не міняють своєї якості, тобто залишаються дзвінками в будь-якій позиції: *відхід* [в'ідх'ід], *обсяг* [ѳбс'аг]. Але приголосний **г** у словах і формах слів *легкий, вогкий, нігті, кігті, дьогтю, дігтяр* та похідних від них звучить як глухий **х**: [лѣ^нхкій], [вѳхкій] і под. Також приголосний **з** у префіксах **без-, роз-, через-** може втрачати, але не обов'язково (залежно від темпу мовлення), свою дзвінкість: *безпека* [бѣ^нзпѣка] і [бѣ^нспѣка], *розсуд* [рѳзсуд] і [рѳс:уд]. Слова ж *розсада, розсіл* звичайно вимовляються без подовження **с**: [росáда], [рос'іл]. Оглушується **д** внаслідок своєї позиції в таких словах, як *жердка* [жѣртка], *шотландка* [шотлáнтка].

Глухі приголосні, зокрема **т, с, ч, к**, перед дзвінками (інші глухі **п, ф, ц, ш, х** у такій позиції не трапляються) набувають дзвінкості. Таких незапозичених слів є небагато: *боротьба* [борѳд'ба], *молотьба* [молод'ба], *просьба* [прѳз'ба], *лічба* [л'їджба], *Великдень*

[в^елигде^н'], *повсякденний* [поўс'агде^н:ий], *шістдесят* [ш'ізде^с'ат], отже [о́дже], *якби* [йагбі], *аякже* [айа́гже], осьде [о́зде]. Є також кілька іншомовних слів, у яких написання не збігається з вимовою: *вокзал* [вогза́л], *екзамен* [егза́мен], *рюкзак* [р'угза́к], *анекдот* [ане^нгдо́т], *футбол* [фудбо́л], *айсберг* [айзбе^нрг] та ін.

Шиплячі, свистячі й зубні д, т. Якщо опиняються поряд один з одним зубні **д, т**, свистячі **с, ц, з, дз** та шиплячі **ш, ч, ж, дж**, то між ними відбувається регресивна асиміляція (зворотне уподібнення).

Зубні **д, т** і свистячі перед шиплячими уподібнюються до шиплячих. Зубні **д** і **т** змінюються на **дж, ч**: *відчай* [в'іджа́й], *льотчик* [л'оч:и́к], *тітчин* [т'іч:ин], *рідше* [р'іджше], коротший [коро́чший], *віджати* [в'іджа́ти], *підщепи* [п'іджшче́па]. Свистячі змінюються на парні їм шиплячі **с – ш, ц – ч, з – ж** (і це в багатьох випадках відбито в правописі): віск – *вощина* [вошчина], козацький – *козаччина* [коза́ч:и́на], *принісши* [при^ніш:и], *розчин* [ро́жчи^н].

Зубні **д, т** та шиплячі перед свистячими переходять у свистячі. Ці зміни відбуваються аналогічно до вище описаних з тією лише різницею, що на письмі вони не позначаються. Найчастіше таке уподібнення відбувається в різних відмінкових формах іменників перед свистячим **ц**: *сусідці* [сус'і і́дз'ц'і], *тітці* [т'іц':і], *дошці* [дос'ц'і], *книжці* [кни́з'ц'і], *дочці* [доц':і], а також на межі префікса й кореня: *надставка* [надзста́ўка], *відзнака* [в'ідзнака]. У дієсловах зміни відбуваються перед постфіксом **-ся**: *вчитьс'я* [учиц':а], *вчис'я* [ўчис':а], *поводьс'я* [пово́дз'с'а], *зв'ажс'я* [зв'аз'с'а]. Зубні **д, т** з наступним свистячим **с** зливаються в один звук: *людство* [л'удзтво], *братство* [бра́цтво]. Буквосполучення **дц** у числівниках типу *одинадцять, двадцять* унаслідок регресивної асиміляції за дзвінкістю-глухістю вимовляється як подовжений **ц'**: [оди^нна́ц':ат'], [два́ц':ат'] або й без подовження: [оди^нна́ц'ат'], [два́ц'ат'].

М'які і пом'якшені приголосні. В українській мові м'якими в будь-якій позиції можуть бути тільки зубні приголосні **д, т, з, дз, с, ц, л, н**: *сіль* [сіл'], *тінь* [т'ін'], *дядько* [д'ад'ко]. Приголосний **р** м'яким буває лише перед голосними: *ряд* [р'ад], *царьок* [цар'о́к], *царя* [цар'а́]; перед приголосними та в кінці слова він звучить твердо: *царка* [царка], *цар* [цар].

Інші приголосні пом'якшуються лише перед **і**, а подовжені шиплячі – ще й перед **а, у**: (*у вічі* [в':іч'і], *збіжжя* [зб'іж':а], *річчю* [р'іч':у]). Подовжені шиплячі перед **а, у** можуть у вимові й не пом'якшуватися: [зб'іж:а]. [н'іч:у]). Пом'якшуються також губні приголосні у словах типу *свято* (губний після кореневого приголосного) – [с'в'áто], проте частіше тут чується твердий губний з призвуком **й**: [с'в'йáто]. У слові *мавпячий*, де приголосні **й** і **п'** (сонорний і глухий), що стоять поряд, належать до різних складів, чується повний звук **й**: [маўпйачий]).

Суперечить фонетичним законам української мови пом'якшення губних і задньоротових перед **у** та **а** в запозичених словах типу *бюро, кювета, тюре, гюр*. Мови, у яких губні й задньоротові постійно тверді, по-різному засвоїли такі слова. В англійській мові тут з'явився звук **й**: [bju'rou], ['pjurel], [kju:'vet]. В українській мові ці слова природно мали б звучати принаймні як [бйурó], [пйурé], [кйувéга], [гйаур] – саме так вони переважно й вимовляються. У недавніх запозиченнях цю особливість української мови враховано, і в словах, наприклад, *комп'ютер, ф'ючерс, б'юік, дистриб'ютор* звук **й** позначається вже апострофом.

Зубні **д, т, з, дз, с, ц, л, н** перед м'якими зубними стають теж м'якими: *сніг* [с'ніг], *кузня* [кўз'н'а], сьогодні [с'огóд'ні], *злість* [зл'іс'т']. Проте якщо попередній зубний належить до префікса, асиміляція за м'якістю не відбувається: *бездітний* [бе"зд'ітний], *зліт* [зл'іт], *відлік* [в'ідл'ік]. Але якщо кінцевий приголосний звук префікса і початковий приголосний кореня однакові за місцем і способом творення, то вони уподібнюються за м'якістю: *віддячити* [в'ід'áчи°ти), *відняти* [в'ід'н'áти], *відтята* [в'ідт'áти], *безсімейний* [бе"з'с'імеійний].

Зубні свистячі **з, дз, с, ц** стають м'якими також перед пом'якшеними губними **м', в', п', б'**: *цвях* [ц'в'ах], *сміх* [с'м'іх], *спів* [с'п'іў], *дзвякати* [дз'в'áкати]. Асиміляція свистячих за м'якістю не відбувається тільки тоді, коли губний приголосний пом'якшується голосним **і**, який чергується з **о**, або якщо свистячий належить до префікса: свій [св'ій] (свого), *дзвін* [дзв'ін] (*дзвона*), *звістка* [зв'істка] (*вість*). Таким чином, по-різному звучать, хоч і пишуться однаково, слова *звір* (тварина) [з'в'ір] і *звір* (яр, у родовому відмінку: звору) [зв'ір].

Збіги приголосних. Якщо виникає важкий для вимови збіг трьох і більше приголосних (а нагромаджуються найчастіше зубні), мова, як правило, викидає один з них: *перстень – персня, проїзд – проїзний*. Таке спрощення в групах приголосних звичайно позначається на письмі, тому розбіжностей між вимовою й написанням тут немає. Але не завжди.

У прикметниках, утворених від іншомовних слів, у написанні зберігаються збіги приголосних **стн, стськ, нтськ, нтств**. У групі приголосних **стн**, на відміну від незапозичених слів, звук **т** не випадає не тільки на письмі, а й у вимові: *баластний* [баластний], *компостний* [компостний]; лише в слові *контрастний* [контрасний], вже адаптованому українською мовою, звук **т** не вимовляється. Що ж до інших важких звукосполучень, то звуки **т, ст** у них хоч на письмі й позначаються, проте не промовляються: *туристський* [тури́с'кий], *агентство* [аге́нство]. Звук **д** у збігові приголосних **ндськ** не випадає, а зливається з наступним свистячим: *голландський* [гола́ндз'кий]. Є також розбіжності між написанням і звучанням відносних прикметників, утворених від власних назв, зокрема таких, як *баскський, казахський, перемишльський*, в яких у групах приголосних промовляються не всі звуки: [бас'кий], [каза́с'кий], [пере́ми'с'кий].

Випадає (не вимовляється) середній звук **т** у збігові приголосних **стц і стч** (при цьому свистячий **с**, опинившись перед шиплячим, переходить у шиплячий): *невістці* [не^нв'іс'ц'і], *невістчин* [не^нв'ішч'і^н].

У числівниках *шістнадцять, шістдесят, шістсот* звук **т** випадає, хоч це й не позначається на письмі: [ш'існац'ат'], [ш'ізде^с'ат'], [ш'іс'от].

Звичайно подвоєння букв на письмі вказує на подовжену вимову приголосних звуків: *безземелля* [бе^нз'е^нмел'а], *незбагненний* [не^нзбагнен'і], *козаччина* [коза́ч'і^на].

Проте не завжди подвоєння букв означає подовження звуків. Це зокрема стосується вимови іншомовних слів, таких, як *тонна, бруто, нетто, білль, марокканець, шеллінгіанство, буддист, Брюссель*. Подвоєння букв відбиває лише певні особливості іншомовної графіки, а не справжнє подовження звуків. Як виняток, не вимовляється

подвоєння букв **чч** в незапозиченому слові *Вінниччина*, де це подвоєння позначає тільки певне фонетичне явище.

Наголос в українській мові – вільний і рухомий, тобто може падати на будь-який склад і пересуватися при змінюванні слова. На відміну від звукового оформлення слів у наголошуванні важко простежити якусь певну закономірність, яка охоплювала б усі випадки. Наголоси в словах і словоформах мають переважно індивідуальний характер.

У багатоскладових словах, крім основного, є ще й слабкіші побічні наголоси. Вони розташовуються через один або два склади від основного. Саме побічні наголоси надають українському мовленню характерної для нього співучості. Вільний рухомий основний наголос разом із побічними дає змогу так розташовувати слова в мовленнєвому потоці, щоб вони звучали в певному ритмі, який би відповідно передавав і настрій мовця. У народних піснях наголоси можуть не збігатися із загальноприйнятими.

Склад будується так, щоб забезпечити плавне наростання і спадання інтенсивності звучання й періодичне чергування м'язового напруження мовних органів. Тому в складоподілі слів простежуються певні закономірності.

Приголосний, який стоїть безпосередньо перед голосним й у вимові зливається з ним, належить до того самого складу, що й голосний: *го-во-ри-ти*, *до-ро-га*. Але кінцевий приголосний префікса або першої частини складного слова перед наступним голосним відходить до попереднього складу: *без-іменний*, *пед-інститут*, *пів-острів*.

Якщо між голосними є два або більше приголосних, то, як правило:

а) сонорний, що стоїть перед приголосним, відходить до попереднього складу: *сон-це*, *гор-дість*, *зав-зятий*, *най-мен-ше*;

б) дзвінкий, що стоїть перед глухим, теж відходить до попереднього складу: *стеж-ка*, *каз-ка*, *біг-цем*, *мог-ти*, *вий-шов*;

в) в інших випадках приголосні переважно відходять до наступного складу: *се-стра*, *бра-тство*, *по-смі-шка*.

Такий складоподіл, крім того, що полегшує вимову слів, сприяє збереженню дзвінкості приголосних.

Питомі українські слова, як правило, повністю підпорядковані фонетичним законам нашої мови. Запозичення ж часто порушують

звукову гармонію мови, важкі для вимови, а отже, й сприйняття, як, наприклад, слова *ар'єрґард, аеропорт, дистриб'ютор*.

Дотримання орфоепічних норм, використання передусім питомої української лексики робить нашу мову милозвучною й легкою для вимови та сприйняття.

Ніна Тоцька

Засоби милозвучності української мови

Те, що українська мова відзначається особливою милозвучністю, відомо здавна, і, здається, ніхто не сумнівається в цьому тепер, хоч найменше можуть про це судити самі носії української мови, оскільки для них мова – знаряддя щоденного спілкування, а не об'єкт для спостереження. Але про красу й приємність звучання української мови є більш ніж достатньо усних і писемних свідчень, у тому числі загальновідомих, і звичайних іномовців, і видатних діячів, і фахівців, а з їхніх слів – і українців. <...>

У словниках і наукових працях милозвучність, що ототожнюється з евфонією, має, по суті, два термінологічних значення. По-перше, вона визначається як "добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання окремих мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень". З другого боку, милозвучність – це звукові засоби "підсилення виразності мови художнього твору внаслідок досягнення гармонійного добору звуків у тексті. Цій меті служать звукові повтори різних видів, алітерації, асонанси, ритмічність мови, а також уникнення важких для вимови чи неприємних для слуху сполучень звуків у фразі". До речі тут відзначити, що деякі лінгвісти розуміють евфонію (милозвучність) тільки в другому значенні (як стилістичний прийом). (Див., наприклад, словник О.С.Ахманової або Д.Е.Розенталя і М.А.Теленкової). Логічно припустити, що вони не визнають першого розуміння означеного терміна. Підтвердженням цього є пряме висловлювання російського мовознавця М.М.Михайлова: "Живучість уявлення про милозвучність одних мов і немилозвучність інших пояснюється тільки індивідуальними смаками і звичками мовців, а також традицією".

Неважко помітити, що перше тлумачення милозвучності стосується мови в цілому й увага акцентується на тому, як сприймається її звучання: позитивно – негативно, як приємне – неприємне і

передбачає порівняння спостережуваної мови з іншою чи іншими. Друге тлумачення характеризує милозвучність як стилістичний прийом, побудований на використанні звукових засобів у конкретному художньому творі даної мови. Вони прив'язані до його змісту, покликані увиразнити його. Крім того, милозвучність у першому розумінні визначається, або правильніше так сказати, регулюється, орфоепічними нормами як неодмінною ознакою української літературної норми, у другому значенні – зумовлюється бажанням і потребою автора увиразнити текст твору. <...>

Зосереджуючись на милозвучності української мови, ставимо такі завдання: 1) визначити конкретні фонетичні параметри, які сприяють милозвучності або її забезпечують; 2) встановити, чи однакові ці критерії для носіїв різних мов; 3) вважати милозвучність суто науковим поняттям, чи естетичним, чи тим і тим одночасно; 4) дати відповідь на питання, чи існує загальнолюдське розуміння милозвучності.

Як же вийти на ті об'єктивні показники, які правдоподібно забезпечують сприймання української мови як приємної, звучної, наспівної? Для цього використаємо ті характеристики, які позитивно сприймаються слухачами у музиці, співі, у тому ж мовленні, й дослідимо, чи наділена ними українська мова.

Виходячи з висловлювань і власних спостережень, вважаємо, що милозвучність української мови забезпечує передусім гнучкість, яка має різноманітні виявлення: виразна повнозвучна вимова голосних і приголосних у сильних і слабких позиціях, порівняно невелика кількість збігів кількох приголосних, плавна акцентно-ритмічна структура слова, наспівна мелодика тощо.

Гучність – це цілком наукове поняття, яке, на думку деяких учених, з одного боку, рівнозначне з сонорністю, а з другого – дорівнює вокалічності. Справді, ці терміни майже тотожні, але тільки майже. Більшою чи меншою сонорністю (що залежить від участі голосу в творенні звуків) наділені і голосні, і приголосні. А вокалічність мови визначається кількістю голосних порівняно з приголосними в мовному потоці (не в системі!). За даними В.Г.Ветвицького, на кожні 100 звуків у фінській мові 51 голосний і 49 приголосних; в італійській – 48 голосних і 52 приголосні; у російській – 42 голосних і 58 приголосних; у німецькій – 36 голосних і 64 приголосних.

За нашими підрахунками, у системі української мови голосні становлять 15,8%, приголосні – 84,2%. У мовленні (народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45–46%. Добре видно, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського, мало перед ним поступаючись. Щоправда, в літературному мовленні українська мова під різними впливами багато в чому втратила свою вокалічність: кількість голосних у ній знижується до 42%, а кількість приголосних відповідно зростає – 58%.

Вокалічність української мови (власне її гучність) посилюють сонорні приголосні (разом з голосними вони складають 70%) та дзвінки приголосні (особливо враховуючи незначне в цілому оглушення дзвінких у кінці слова та в середині перед наступними глухими). Ці звуки в літературі прийнято називати голосовими.

Посилюють вокалічність мовлення (правильніше – регулюють її) розвинені в українській мові паралельні лексичні й граматичні форми типу: у – в, і – й, у – в – уві – вві, від – віді – од – оді, з – із – зі, ся – сь, мо – м, ти – ть, би – б, же – ж. Пор.: *був у тебе – була в тебе; був удома – буду вдома; Василь і Петро – Петро й Василь; у полі – в обід – уві сні; відняти – відібрати – одібрати – одбігти; з обідом – із сиром – зі мною; спізнався Микола – спізналась Олена; ходімо разом – ходім утрьох; перемагати й жити – перемагать і жити; був би сьогодні – було б учора; беріть же – бери ж. А також: щоб – щоби, хоч – хоча, лиш – лише, більш – більше, знов – знову, звідкіль – звідкіля та інші. Такі форми дозволяють чергувати голосні й приголосні в мовному потоці, що, в свою чергу, дає можливість уникати зайвого збігу як приголосних, так і голосних, що однаковою мірою небажано.*

Особливо зростає кількість таких паралельних форм, якщо звернутися до тих слів, які можуть починатися на *і* або *й*, *у* або *в*. Вони досить численні і також розширюють можливості урівноваження вокалізму з консонантизмом. Пор.: *Іван – до Йвана, іти – йти, імення – ймення, імовірно – ймовірно; убогий – вбогий, убрання – вбрання, удень – вдень, вгнути – угнути, уволю – вволю і багато інших подібних слів. <...>*

Українські голосні, зазнаючи не дуже помітної редукції, вимовляються чітко й виразно в усіх позиціях, зберігаючи свою

основну якість. Так, М.Ф.Наконечний підкреслював, що ненаголошені голосні в українській літературній мові, "як правило, різко, гостро не різняться своєю вимовою від наголошених: усі складові голосні... в усіх позиціях нормально є звуками повного творення, що зберігають голос, повнозвучну вимову, а також (за нечисленими, порівняно, винятками) й свою якість і в ненаголошених складах (різке скорочення, ослаблення, "напівглуха" вимова їх – рідке й нетипове для української мови явище)".

Власне милозвучність (приємне звучання) забезпечує також вокальна гармонія (або гармонійна асиміляція, або дистантна асиміляція, або гармонія голосних). Це особливий вид регресивної асиміляції голосних у суміжних складах, який полягає в тому, що попередній голосний більше чи менше уподібнюється до наступного голосного. Гармонійна асиміляція властива передусім ненаголошений голосним **е, и, о**. Так, ненаголошений **е** перед наступним складом з голосним високого підняття **і, и** або **у** більше наближається до **и**, ніж у позиції перед обниженими голосними. У свою чергу, ненаголошений **и** перед голосними нижчого творення, особливо перед **а, е** – більше наближається до **е**. Ненаголошений **о** перед складом з наголошеним **у** також набуває відтінку **у**. Гармонійна асиміляція тісно переплітається з редукцією голосних (хоч вона й слабо виражена), накладаючись на неї й посилюючи її або послаблюючи, коли напрям дії обох явищ виявляється протилежним. Вокальна гармонія голосних робить переходи між звуками більш плавними. Вказівки про вплив дистантної асиміляції голосних в українській мові знаходимо у О.Брока, О.Синявського, М.Наконечного, М.Жовтобрюха та інших. Детально про це явище див. у праці Н.Тоцької (Тоцкая Н.И. Дистантная ассимиляция гласных в украинском языке // Теория языка. Методы его исследования и преподавания, 1981).

Рівномірний розподіл вокальної енергії в українській мові тісно пов'язаний з неконцентрованим словесним наголосом, що виявляється в помірно розподіленому (через 1–2 склади) посиленні й послабленні звуків. Це формує характерну для української мови акцентно-ритмічну структуру слова, яка (для 5-складового слова з наголосом на середньому складі) передається так званою формулою В.О.Богородицького $-1-3/4-2-3/4-1-1/4$, побудованою на основі

загального сприйняття співвідношення наголошеного й ненаголошеного складів, але акустично в основі такого розподілу лежить тривалість голосних.

Для наочної ілюстрації специфіки української мови наведемо формулу акцентно-ритмічної структури російського слова О.О.Потебні: 1-2-3-1-1-3, з якої видно, що ритмічна структура російського слова характеризується значним посиленням наголошеного складу порівняно з ненаголошеними і тим самим сприяє його різкому виділенню, а в переднаголошених складах сила наголошення виразно зростає в напрямку наголошеного складу.

Значне ослаблення (і скорочення) всіх наголошених складів, крім першого переднаголошеного, якраз і створює умови для розвитку сильної редуції (утворення звуків типу ь, ъ), характерної для російської вимовної норми на відміну від української, яка, навпаки, характеризується відсутністю яскраво вираженої редуції голосних.

Плавність українського мовлення виявляється і в зіставленні з англійською мовою. Саме до такого висновку приходять О.Ф.Пилипенко, дослідивши питальну інтонацію англійської мови порівняно з українською: "... в основному рівний розподіл часу звучання між голосним наголошеним та сусідніми складами, а також менші різкі частотні інтервали пояснюються характерною для української мови більшою плавністю мовлення порівняно з англійською".

Показана вище ритмічна структура українського слова зближує його з ритмом музичним, пісенним і природно пояснює, чому українська мова сприймається як особливо музикальна. Більше того, цей факт веде нас до розуміння прихованого зв'язку між мовленням і музикою в широкому плані.

Нарешті, українське мовлення характеризується широким мелодичним діапазоном із своєрідною, зосередженою на кінцевому (особливо відкритому) складі та на посиленні, що регулярно чергуються з непосиленими (див. наведену вище формулу В.О.Богородицького), складах наспівною мелодикою, із своєрідними перепадами висоти тону. Щоправда, українська мелодика в плані її суто національного музикального характеру досі ще не досліджена точними методами. Наші висновки базуються на слухових спостереженнях та

впливають із практичної роботи у вузі над постановкою української вимови (у іноземців) та її корекцією (у носіїв). <...>

Ми розглянули ряд чисто лінгвістичних і акустичних параметрів, що характеризують звучання української мови. Вони апріорно є ніби об'єктивним фунтом, основою формування естетичних вражень. Поки що ми не знаємо, які з цих параметрів є визначальними, скільки їх треба і в якому вираженні, щоб мова сприймалася як милозвучна. Тут привертає до себе увагу той факт, що серед європейських мов об'єктивно найбільш вокалічною є фінська (51%), а не італійська (48%), хоч враження музикальності справляє друга, а не перша. Слід думати, що лише комплекс показників різного рівня, причому в певному, не відомому поки що для нас, співвідношенні здатний забезпечити те, що ми сприймаємо позитивно і вважаємо красивим. Поки що не можна, беручи за основу якусь одну ознаку, поділити мови на милозвучні й немилозвучні.

Другий аспект – найскладніший. Милозвучність (як і немилозвучність) оцінюється нами спонтанно, як будь-який витвір мистецтва: музичний, образотворчий, суто природний (явища природи) і т.п. і тут на перший план виступає загальна естетична оцінка: подобається – не подобається, гарно – негарно. Тобто мова сприймається і як явище естетичне. Чим менше зрозуміла для нас мова з погляду змісту, тим більше на перший план виступає емоційна її оцінка, не вимірювана об'єктивними методами.

Таким чином, милозвучність можна розглядати як наукове поняття, засноване на вірогідних доказах, що перевіряються суспільно-історичною практикою людей, і як поняття естетичне, що оцінюється на основі естетичних почуттів, смаків, поглядів, музичних здібностей.

Є підстави вважати, що носії кожної окремої мови, яку витворив народ відповідно до своїх ідеалів, природно, вважають свою мову гарною, милозвучною. Говорячи словами М.Михайлова, "Мова – витвір народу, і кожен народ створив собі мову, відповідну не тільки його рівню й способу його мислення, але й естетичним ідеалам". У такому разі мають рацію ті, хто вважає, що всі мови красиві (не багаті, а красиві своїм звучанням!), некрасивих мов у світі немає.

Разом з тим у деяких мовах, що порівнюються на основі спонтанного слухового сприйняття (а не на основі наукового аналізу

окремих параметрів), з погляду іномовців або фахівців, наділених здатністю давати естетичні оцінки звучання відповідно до свого розуміння прекрасного, виділяють мови більш і менш красиві (милослувні), так само, як ми розрізняємо, наприклад, твори більш і менш талановитих композиторів, кращі й гірші пісні, окремі музичні твори тощо. Без спеціальних досліджень важко стверджувати, чи є загальнолюдське розуміння милослувності мови, хоч практика засвідчує наявність такого критерію для групи, наприклад, європейських мов (пор., наприклад, визнання італійської мови найкрасивішою), або азіатських, або африканських. Можливо, серед них є ще якісь вузчі (або ширші) регіональні уподобання, але це, повторюємо, вимагає достовірних статистичних даних.

В.В.Шляхова

Удосконалення орфоепічних навичок школярів

*(Робота над нормативною вимовою
деяких приголосних звукосполучень)*

Ознайомлюючи п'ятикласників з розділом "Орфоепія", словесник повинен озброювати їх знаннями про основні норми літературної вимови голосних і приголосних звуків, про уподібнення приголосних та причини, що їх обумовлюють, формувати вміння орієнтуватися у звукових законах рідної мови, дотримуватися цих законів у своєму усному мовленні.

До орфоепічних норм, що, за нашими спостереженнями, чи не найчастіше порушуються школярами, належить вимова сполучень шиплячих та свистячих приголосних звуків. Під впливом орфографії мовці артикують їх без урахування звукового оточення. Так, вимовляють [на дошц'і] – замість [на дос'ц'і], [у книжц'і] – замість [у книз'ц'і]. виправляти ненормативну вимову потрібно на основі усвідомлених учнями знань про особливості артикуляції таких звукових комплексів. Нехтування ж ними призводить до помилок не лише в усному мовленні, а й писемному, оскільки нерідко пишуть його так, "як чується".

Нині чинний підручник з мови мало допоможе вчителю в роботі над вимовою сполучень шиплячих і свистячих приголосних, тому що ці групи приголосних у ньому не виділені, хоч до них доводиться звертатися у ході опрацювання матеріалу про вживання м'якого знака, при визначенні іменників, що належать до мішаної групи I та II відмін, під час опрацювання подовження приголосних звуків. Тому побіжно, розглядаючи префікси *з-*, *роз-*, *без-*, можна зазначити, що [з], [с], [ц], [дз] та парні їм м'які звуки належать до свистячих за специфічним звуковим забарвленням, а опрацьовуючи тему "Букви *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів", варто зазначити, що перші чотири букви позначають шиплячі приголосні звуки, до яких належать ще [дж] та парні їм пом'якшені. Щоб учні запам'ятали шиплячі, можна рекомендувати їм речення "*Ще їжджу*", де представлені тверді шиплячі звуки.

Учителю варто доповнити власною розповіддю матеріал підручника про вимову префікса *з-* та кінцевого приголосного префіксів *роз-* і *без-* перед шиплячими, оскільки перед дзвінкими [ж] і [дж] відбувається уподібнення його до [ж], а перед глухими [ш] і [ч] він реалізується звуковим варіантом [ш]. Без таких зауважень важко пояснити дітям вимову слів *зшити, безшумно, зчеплення, розчавити, розшукати, зчистити, безжурні* та ін.

Виклад теми "Звукові зміни шиплячих перед м'якими свистячими приголосними" доцільно розпочати із інтриги. Продиктувати, наприклад, учням речення "*Кім зрадів мишиці*", вимовляючи при цьому згідно з нормами [мис'ц'і]. І наступне "*Та вона сховалась у нірці*". Невідповідність між нормативним звучанням і написанням слова викличе пізнавальний інтерес учнів. Порадимо перевірити вимову слова "*мишиці*" за орфоепічним словником. Перед школярами постає питання, чому відбувається таке уподібнення звуків у вимові. Відповідь вони мають одержати із доказової, аргументованої розповіді вчителя:

"В українській мові є звуки, які залежно від звучання поділяються на шиплячі та свистячі. Коли ж шиплячому і свистячому звукам випадає стояти в слові поряд, то наступний приголосний обов'язково уподібнює до себе попередній: перед м'яким свистячим замість [ж] вимовляємо [з], замість [ш] – [с], замість [ч] – [ц].

Чим зумовлені такі зміни? Чому саме до цих, а не інших свистячих уподібнюються аналізовані шиплячі? Звичайно, відповідь на це запитання дамо лише тоді, коли дізнаємося, як творяться аналізовані звуки. Якщо простежимо за їх вимовою, то відзначимо, що у них є спільні ознаки: [ж] і [з] – дзвінки, отже, при їх вимові голосові зв'язки напружені і дрижать, струмінь видихуваного повітря проходить через щілину, що спричиняє утворення шуму, пара [ш] і [с] твориться подібно до попередньої, тільки голосові зв'язки у їх вимові участі не беруть, ці звуки глухі. А [дж] і [дз] – обидва дзвінки, але струмінь видихуваного повітря натрапляє на зімкнення мовних органів і своїм натиском розриває цю перепону, яка потім переходить у щілину. Так само творяться [ч] і [ц], однак голосові зв'язки при вимові цієї пари участі не беруть. Бачимо, як багато спільного у парах [ж] – [з], [ш] – [с], [дж] – [дз], [ч] – [ц].

Але чому ж при їх вимові звук набуває то своєрідного шиплячого, то свистячого забарвлення? Давайте вимовимо довгий звук [ж:], а потім [з:], [ш:], [с:]. Звернемо увагу на положення при цьому кінчика язика і передньої його частини. Чи однакове місце вони займають при вимові парних свистячих і шиплячих? Ні, при артикуляції свистячих – язик наближається до зубів, а при вимові шиплячих – до горбиків над зубами [альвеол]. Отже, ці звуки дещо відрізняються місцем творення шуму.

І така незначна відмінність у розташуванні язика при вимові призводить до того, що коли поряд стоять шиплячий і свистячий, язик не встигає послідовно займати відповідні положення, і вимова попереднього звука накладається на вимову наступного, тому замість шиплячого звучить парний йому, дуже близький за ознаками творення, крім місця його, свистячий. Ось чому ми вимовляємо *кни[з'ц']і, ми[с'ц']і, вну[ц']і*. А оскільки другий звук м'який, то цією ознакою він наділяє і той, що уподібнився до нього".

Організація усного викладу цього матеріалу може бути дещо іншою. Так, повідомивши учням, що шиплячі й свистячі різняться місцем перепони на шляху видихуваного повітря, наголошуємо, що при вимові шиплячий уподібнюється до парного собі свистячого. Далі із групи свистячих звуків добираємо парний. Доводимо, що [ж] – [з], [ш] – [с], [ч] – [ц] є парними, однаковими за участю у

їх творенні голосових зв'язок та характером перепони на шляху видихуваного повітря.

Щоб спрацював і зоровий канал прийому інформації, пропонуємо учням своєрідну формулу:

Букви	+ м'який свистячий =	Звуки
<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 3em; margin-right: 5px;">}</div> <div style="display: flex; flex-direction: column; gap: 5px;"> ж ш ч </div> </div>		<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="font-size: 3em; margin-right: 5px;">}</div> <div style="display: flex; flex-direction: column; gap: 5px;"> [з'] [с'] [ц'] </div> </div>
	+ м'який свистячий	

Аби одержати зворотну інформацію про рівень усвідомленого засвоєння вербального матеріалу, пропонуємо запитання: "Чому шиплячі, якщо вони у слові стоять перед свистячим, змінюються до парних їм свистячих, уподібнюються?". Діставши відповідь про залежність цього явища від місця творення сусідніх звуків, наголошуємо на тому, що у слові звуки вимовляються не ізольовано, і вимова наступного звука може накладатися, впливати певною мірою на вимову попереднього. Пропонуємо ще раз пересвідчитися у цій залежності на прикладі вимови звука [с] у словах *сім* і *сум*. Учні спостерігають за артикуляцією товариша по партії, роблять висновок, що у другому випадку при вимові [с] губи округлюються, вип'ячуються, оскільки готуються до вимови огубленого [у].

Формуючи орфоепічну навичку, пропонуємо учням вимовляти такі звукосполучення, наслідуючи диктора чи магніфонний запис слів: *діжці*, *дужці* [з'ц'], *мушці*, *мишці* [с'ц'], *дочці*, *річці* [ц':], *не поріжся*, *намажся* [з'с'], *тішишся*, *борешся* [с':], *не мучся* [ц':].

Окремі із запропонованих слів доречно буде записати фонетичною транскрипцією. Можна запропонувати учням дібрати прислів'я, що мають у своєму складі слова на аналізовану орфоепічну норму, або ж прочитати, дотримуючись норм літературної вимови, такі:

Пташці воля – людині мир.

На чужій сторонці поклонися і вороночці.

Раз опечешся – другий остережешся.

І в ложці не ввіймаєш.

Здатний кішці хвоста зав'язати.

Тренуючись у вимові скоромовки "Вибіг Гришка на доріжку, на доріжці сидить кішка, взяв з доріжки Гришка кішку, хай піймає кішка мишку", особливу увагу слід звернути на вимову [з'ц'] у слові *доріжці*.

Закінчити урок можна самостійною роботою. Завдання: вибрати з кожного рядка слово, у якому при вимові відбувається уподібнення свистячих і шиплячих приголосних звуків.

І варіант. 1) мисці, посмішці, молодці.

2) зшити, згоріти, змити.

3) зважся, умийся, пасся.

II варіант. 1) наволочці, стільці, грудці.

2) згребти, злуштити, зчистити.

3) милуєшся, заховався, розрісся.

Вибрані слова записати фонетичною транскрипцією.

Володимир Самійленко

Дбаймо про фонетичну красу мови

Бажаючи дати кілька коротеньких заміток про деякі питання нашої мови, я не буду додержуватись якоїсь певної системи у виборі тем, ані заводити читача в нетрі філології та етнографії. Мій намір – звернути увагу всіх тих, хто пише українською мовою, на деякі дефекти, що в українській мові заводяться, позбавляючи її краси й своєрідної вдачі.

У першу чергу я хочу говорити про фонетичну красу нашої мови, про те, чим вона псується, та нагадати ті засоби, які має жива народна мова, щоб додержувати тієї краси.

Відомо було досі, що українська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті) має тільки чисті, виразні голосівки (vocalis) *a, e, i, u, o, y*. Глухих і невиразних голосівок, таких, як, наприклад, англійські голосівки, або як німецьке *ö*, або французькі *eu, ut, on* і т.п., зовсім немає. Вона не

любить такого поєднання шелестівок (consonans), яке тяжко вимовити (німецькі Pferd, Kopf або вірменське Мцхет). Вона має кілька засобів до урівноваження вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській. І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, – небагатьох, але часто вживаних, – допускає негармонійне з'єднання шелестівок: *бг, пхн, ткн* – *бгати, пхнути, ткнути* і взагалі порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіш, ніж мови італійська й іспанська.

Такий вигляд українська мова має в устах народу. А в літературі? В літературі вона вже позбулася цілком своєї краси; вона стала тяжка до вимовлення, стала однією з найбільш какофонічних мов.

І цього ми досягли нехитро, немудро й недорогим коштом. Ми тільки добре забули два-три закони урівноваження вокалізму з консонантизмом, які існують у живій мові, або постановили собі, що скоро в сусідній московській мові їх немає, то й в нашій мові вони не потрібні. І ми примушуємо читачів вимовляти такі милі комбінації шелестівок (коли єднаємо одні слова з другими), як "ввв", "нйв", "кйж", "нйд", "нвкр" і такі інші без кінця. Може, скажете, неправда? То от вам приклади: ми звичайно пишемо так: *прийшов й взяв, подав в вікно, він й вона, чоловік й жінка, він йде, він вкрав* і т.д. До речі, мушу тут сказати, що "й" зовсім не є якась "полугласная", як кажуть деякі московські граматики, а простісінька собі шелестівка ("согласная"), та ще й така, що її абсолютно не можна вимовити між двома шелестівками. Хто не йме віри, прошу зробити експеримент. Напишіть, наприклад, таку коротеньку фразу, до якої ми маємо особливу прихильність: "*Він йде*". І оголовіть премію тисячу рублів тому, хто ту фразу вимовить. І будьте певні, що ваші гроші зостануться у вас у кишені, бо не вимовить ніхто. Звичайний селянин скаже *він йде*, а хто дуже вже багатиме дістати премію, то скаже *він ййде*, та все ж її не дістане, бо вимовить не так, як написано, бо пишемо ми так, щоб зовсім не можна було вимовити. А тим часом жива народна мова має кілька дуже простих способів до уникання збігу багатьох шелестівок, і через те слова єднуються плавко, легко до вимови, мова бринить повноголосо й музикально.

Певно, всі звернули увагу на те, що в українській мові існують ті самі слова в двох або й у трьох паралельних, рівно законних формах. Найголовніші факти цієї паралельності такі: *i, й* (вона й він), *в, у, уві* (в вікно – у вікно), *від, од, д, з, із, зі*, рідко вживане *к, ік, -ся, -сь* (гратися – гратись), початкове *в* у словах з дальшою шелестівкою – *у* (взяти, вмерти – узяти, умерти). Глагольні форми: в індикативі *-мо, -м*, в інфінітиві: *-ати, -ити, -ути, -іти, -ать, -ить, -уть, -іть* (знати, робити, червоніти, бути – знать, робить, червоніть, будь); *би – б, же – ж*. Є ще деякі паралельні форми, про котрі не буду згадувати; досить наведених.

Нащо ж існують такі подвійні й потрійні форми в мові? Дехто, певно, думає, що така несталість форм показує, що мова наша неви-роблена, та й думає, що з таких паралельних форм треба брати якусь одну, а інші відкидати. І деякі автори пишуть, наприклад, *вмер, взяв, вже, ходити, знати* або навпаки. Дехто знов гадає, що це багатство форм – просте *embarrass de richesses* (труднощі у виборі (франц.)) і вживає й ті, й інші форми однаково, без жодної системи; пише, наприклад, чоловік разів десять *i*, а тоді згадає, що ще є форма *й*, та й напише: він *й* вона (те, чого не можна й вимовити!).

А ці паралельні форми, про які я кажу, недаремно існують у народній мові, не безладно вживаються. Вони, власне, дають змогу рівноважити вокалізм із консонантизмом і надають живій українській мові звучності й плавкості. Послухайте, як говорить простолюдий середньо-українського діалекту (полтавсько-чигиринського), фонетично найкращого, відповідного своїми законами тосканському італійської мови. Він фонетизує слова так, що кожне дальше слово залежить своїми початковими звуками від попереднього. Коли полтавець сказав: *він*, слово, що кінчиться шелестівкою, то дальше слово, яке має дві форми, бере в формі з голосовим початком, і скаже: *іде*, а не *йде*. І навпаки – після голосівки бере форму з консонантним початком: *вона йде*. І відповідно цьому закону полтавець вимовляє: *він іде, вона йде, він і вона, вона й він, чоловік умер, жінка вмерла, він узяв, вона взяла, зліз із печі, злізла з печі, він оддав, вона віддала або вона 'ддала, він би йшов, вона б йшла (а не він би йшов, вона б йшла)*. До цього закону додаю кілька пояснень.

Заміна голосівки *у, і* початкових *в, й* у тих словах, що починаються двома або трьома шелестівками, по кінцевій шелестівці

попереднього слова – **обов'язкова**. Комбінації *він йде, він й вона, він вмер* – абсолютно не дозволені в нашій Тоскані (в Галичині, мабуть, прищепилися штучно, в цілях більшого відокремлення мови від польської й московської). Брати форми з трьома початковими шелестівками (по голосовім кінці слова) не обов'язково. *Наша Україна* не буде багато ліпше ніж *наша Україна* (бо, власне, вимовляється не *у*, не *в*, а коротке *ї*, котре з попереднім *а* дає дифтонг). По довшій паузі або з початком фрази починати треба з повноголової форми. *Умер батько*, а не *вмер батько*.

Московським передіменникам *у* (удома) і *въ* (*въ* доме) відповідають українські *у*, *в*, з яких кожний уживається замість їх обох, відповідно законам фонетики, але форми *ві*, *уві* відповідають московському *въ*, але не *у*. Паралельні форми *з*, *із*, *зі*, *ізі* – відповідають кожна обом московським передіменникам *съ* і *изъ*.

З паралельних форм *від*, *од* першу можна вживати й замість другої, але не навпаки. Тільки в словах, де з'явилось би не звучне повторення складу, краще вживати *од*. ***Відвідати, відвічний*** – бринить негарно; краще сказати ***одвідати, одвічний***, хоч би й по голосівці (*прийшли одвідати*).

Форма *би* по голосівці абсолютно не допускається: ***дала б, ми б, щоб***, а не ***дала би, ми би, щоби***. Форма ***щоби***, замість ***щоб*** – варваризм. Те саме треба сказати й про форми *же* – *ж*. ***Він же, вона ж*** (але не *вона же*).

-*Ся*, -*сь* у глаголах по голосівці вживаються однаково: ***знатися, знаємося – знатись, знаємось***; по шелестівці тільки -*ся*, а не -*сь*: ***граємося, браться***, а не ***граємсь, братись***. Але вслід за *в* можна вживати -*сь*. Наприклад, ***знайшовсь – знайшовся***.

Інфінітиви на -*ати*, -*йти*, -*іти*, -*ути* краще вживати в повній формі, ніж у короткій -*ать*, -*ить*, -*іть*, -*уть* (*знати, любити*, а не *знать, любить*). Але коли поруч стоять два римуючі інфінітиви, то краще один з їх брати в короткій формі. Замість ***бажати, знати*** краще сказати ***бажати, знати***; ***бажать, знати*** бринить гірше (-*тьзн*-).

У словах, тісно зв'язаних граматичною залежністю, закон урівноваження повинен додержуватися особливо старанно. Ніщо не може цьому перешкоджати в прозовій мові.

А в віршах... у віршах какофонії подвійно не бажані: то *versustyrannus* (вірш-тиран (лат.)). Але чим у поета в меншій числі будуть ті "*licentiate poeticae*" (поетичні вільності (лат.)) фонетичні, тим краще він доведе, що він орудує віршем, а не вірш ним орудує.

До цього треба ще додати, що деякі слова (дуже небагато), котрі починаються з *в* з дальшою шелестівкою, ради виразності розуміння їх, не повинні приймати паралельних форм. Такі слова: ***вплив, власний, влада*** і деякі інші. Доводиться писати: ***цей вплив, мій власний, прийняв владу***, а не ***цей уплив, мій уласний, прийняв уладу***. По змозі ж перед ними треба ставити слова, які кінчались би голосівкою.

Захочання фонетичної краси нашої мови я вважаю справою особливою важною, не для спеціалістів філологів. А для всіх, хто говорить і пише українською мовою, найпаче ж для тих, хто цією мовою вчитиметься. От через віщо я дозволив собі зайняти увагу читача справою, яка так далеко стоїть од усіх нібито питань політичного й громадського життя. Але вона є вислів народного духу. Дбаймо ж про оригінальні й прекрасні ознаки тієї мови.

В.Ващенко

Фонетико-стилістичні засоби мовлення

(Із спостережень над мовою української художньої літератури XIX – початку XX ст.)

<...> Не всі стилі мови мають однакову фонетичну організацію. Саме в художній мові, як ніде більше, створюються своєрідні форми взаєморозташування звуків, скупчення їх та ін., нарешті – метафоризування. Це все криє в собі необмежені стилістичні можливості.

Не можна не зважати на звукові особливості мовлення, на звукову якість його. Проф. М.А.Рибнікова так схарактеризувала фонетичні явища, стверджені віковою практикою: "Мысль, заключенная в рифмованную речь, в речь, насыщенную звуковыми повторами, более эффективна, легче запоминается. Не понимая этого теоретически, создатели любой песни, пословицы, загадки чувствуют это, бессознательно это знают. Вернее даже так сказать: одна и та же мысль может быть выражена в сотне разных утверж-

дений, но останется в ходу, будет жить веками та форма виражений, которая наиболее образна, наиболее звучна").

Незаперечними є й такі твердження Рибнікової про звукову організацію художньої мови: "Звучность должна рождаться из темы произведения, эффект звукописи – с м ы с л о в о й... художник слова должен бороться с фетишизированием инструментовки стиха, но отрицать ее, обходиться без нее он не может". І далі: "Всеяческие афоризмы, пословицы являются сгустками слов; аллитерации и ассонансы неизбежно служат в них смыслу и слуху, вкусу и памяти").

Отже, ігнорувати звукописання не можна, бо це створило б хибне уявлення про фонетичну організацію нашої мови.

Якість звучання мови не завжди другорядний фактор, а часто навіть і домінує серед інших засобів, стає вирішальним у створенні стилістичної характеристики мовлення.

Часто знаходимо у мові тексти фонетично загострені, своєрідні з фонетичного погляду, насичені стилістично значимими фонетичними явищами. <...>

Об'єкт орфоєпії – усні стилі нашої мови. Орфоєпії мусить бути відведено почесне місце в науці про мову, тим більше про усну народну мову, в усій її складності, семантичній і стилістичній гнучкості. Орфоєпічні якості забезпечують для усного мовлення ясність, чіткість і потрібну виразність. Це особливо важливо для тих різновидів мови, які призначаються для широкого кола слухачів: у промовах, лекціях, на сцені театру, через радіо, при декламації тощо. При цьому слід зауважити, що орфоєпічні якості обов'язково стилістично обумовлені. Адже ж для кожного різновиду усної мови добираються свої засоби орфоєпії. Універсальні орфоєпічні норми зробили б мову надто одноманітною й недохідливою до слухача. Стилiстична спрямованiсть орфоєпiї викликає бiльшу увагу слухача, робить мову бiльш дiйовою, змiстовнiшою. Унiверсальна орфоєпiчна норма вiдвертає вiд себе увагу слухача, робить його пасивним до сприймання змiсту.

Орфоєпічна сторона мови настільки важлива, що без неї аналізувати мовні явища не можна. Наукове дослідження мови повинно бути обов'язково орфоєпічним. Великим недоліком сучасного українського мовознавства є занедбання питань орфоєпії. Не можна ще сьогодні,

на жаль, указати хоч би на одно орфоепічне дослідження, яке заслуговувало б на увагу. У російському мовознавстві поставлено ряд орфоепічних питань, але більше в шкільно-методичному аспекті. В одному випадку лише підкреслено, що "самое главное сейчас – это осознание общественной важности и актуальности вопроса" про орфоепію. У двох інших випадках подано навіть деякі основи, що стосуються орфоепічних норм. Однак порушення орфоепічних питань припиняється, і вони знову випадають з поля зору дослідників.

Не може не викликати заперечень і підхід до розв'язання орфоепічних питань у названих вище авторів. Великим недоліком цих праць є те, що в такій чутливій до стилістичних якостей галузі, якою є орфоепія, панує намагання подавати універсальні норми, загальні для всіх стилів мовлення, без належної стилістичної диференціації. Така ж традиція тяжить і над працею Д.М.Ушакова "Русская орфоэпия и ее задачи", в якій він писав: "Понятие правильности появляется только у самих говорящих, стоящих на нормативной точке зрения. Оно появляется только при том условии, когда какое-либо одно известное произношение почему-то полубилось".

Треба гадати, що саме з причин такого нормування в деяких галузях мовної практики розробка питань орфоепії пішла своїм шляхом, поза загальномовними розробками. Це викликано практичними потребами таких стилів усної мови, як-от: радіо, театр, художнє читання тощо.

В.Чернишов уже приділяє увагу семантичній стороні орфоепії. Він пише: "Фонетическая сторона в известных случаях должна уступить свое место логическому началу речи. Если фразы: "просила вить", "где же ребенок?", могут произноситься и восприниматься как: "проси лавить" (ловить), "где жеребенок", то говорящие публично должны употреблять известные усилия, чтобы приобрести умение и привычку отчетливого (вполне отвечающего смыслу) разделения слов в речи". Як бачимо, й тут стилістичні властивості орфоепії не враховуються.

Аналізуючи уснонародні стилі мови, особливо фольклорно-діалектного походження, не можна не зважити на численні явища, переважно у вигляді різноманітних паралелей, які надто активно функціонують і становлять одну з характерних орфоепічних рис, що створюють ці стилі. <...>

Надзвичайно важливе місце в характеристиці орфоепії усної народної художньої мови (особливо XIX – поч. XX ст.) посідають явища, відомі під назвою милозвучності. Милозвучність така виразна, що часто служить найголовнішою ознакою стилю мови, стилістичним прийомом.

Під милозвучністю прийнято розуміти суто фонетичні (вимовні), незалежні від значення засоби, що сприяють легкості й зручності вимовляння. Така легкість і простота вимови створюється відповідним розташуванням звуків мови, зокрема чергуванням голосних та приголосних. Милозвучні засоби – надто гнучкі, вони фіксують найтонші орфоепічні відтінки; через те милозвучність робить мову особливо місткою щодо різноманітних нюансувань звучання. При цьому слід відмітити, що іноді різноманітні засоби милозвучності в такій мірі насичують контекст, взаємопов'язуючись та доповнюючи одне одного, що створюється своєрідна гра милозвучності, ціла система витончених милозвучних перетворень.

В уснорозмовних художніх стилях мови криються необмежені можливості всіляких орфоепічних перетворень контексту за допомогою засобів милозвучності. Орфоепія одного речення може багато разів видозмінюватись, варіювати, нюансувати, як-от, наприклад:

1. Все у їх вкупі: болящі і радощі (М.Вовчок).
2. Усе у їх вкупі: болящі і радощі.
3. Все в їх вкупі: болящі і радощі.
4. Все у них вкупі: болящі і радощі.
5. Все у їх укупі: болящі і радощі.
6. Все у їх вкупі: болящі й радощі.
7. Усе в їх вкупі: болящі і радощі.
8. Усе в їх укупі: болящі й радощі і т.д.

Але, розглядаючи милозвучність з суто фонетичного погляду, її іноді спрощують і зводять лише до послідовного чергування голосних та приголосних, або милозвучними вважають лише такі одиниці, в яких переважають голосні над приголосними, коли не припускається збігу значної кількості приголосних, "незручних" для вимови. Таке традиційне розуміння милозвучності здається надто обмеженим і не відповідає практиці живого мовлення. Воно враховує лише фонетичні умови висловлювання. Але зручність та легкість вимовляння – це умовне поняття, яке для різних обставин

та завдань мовлення (не тільки фонетичних, а що більш важливо, семантичних та стилістичних) розв'язується по-різному: іноді збіг звуків одного типу виявляє себе зручним та бажаним, а іноді з наміром згущуються "немилозвучні" приголосні та ще й глухі – відповідно до стилю мови. <...>

Зоя Дудник

*Артикуляційна звичка
як культурно-етнічний ідентифікатор*

Інколи навіть серед наукової еліти побутує думка, що з погляду фонетичної якості звуки різних мов подібні і найбільше, що відрізняє мову від мови, – це інтонація. Серед прихильників такого погляду зустрічаються й філологи.

Провідний український фонетист-експериментатор Ніна Іванівна Тоцька згадувала якось у приватній бесіді про ті часи (а це не такі далекі від нас 60–70-ті), коли було важко довести своїм колегам, що звукотипи української мови мають свою власну артикуляційно-акустичну специфіку. Однак вона довела це на матеріалі дослідження голосних [Тоцька Н. І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973; Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови // Мовознавство. – 1983. – № 5. – С. 16–23]. Часи змінилися. Тепер в Україні не тільки вивчають суттєві артикуляційно-слухові відмінності між вимовою українських [и], [а], [о] та російських [ы], [а], [о], між [ч], [г] та [ч'] [г'] тощо, а буває обирають їх об'єктом політичного дискурсу. І хоча фонетична рефлексія не властива пересічному мовцеві в Україні, мовне чуття й мовний досвід дозволяють відрізнити природну українську вимову від вимови неофітів.

Досліджуючи цю властивість мовної свідомості, автор публікації зіставила разом зі студентами реалізацію двох вимовних стилів за матеріалами акустичних записів українського та російського мовлення, а саме, стилю повсякденного спілкування та виразного мовлення з увагою до предмета розмови. Було з'ясовано, що в обох стилях та в обох мовах набутий автоматизм щодо здійснення артикуляційних зусиль в цілому зберігає свій вплив на реалізацію процесів фонетичного відтворення, зокрема коартикуляційних. Зміни у стилі повсякденного спілкування мають місце більшою мірою в

перерозподілі кількості елементів та якості їхньої реалізації, тобто стосуються структури слова і не зачіпають процесу здійснення його динаміки. Така послідовна типологічна організація вимовних зусиль виступає не лише як критерій внутрішньомовної норми, а й слугує для мовної свідомості засобом ідентифікації "чужих" навичок у рідній мові (зокрема російської вимовної норми в українській вимові). Іншими словами, у такий спосіб оцінюється ступінь спорідненості або відчуженості мовного досвіду. Сам мовець, який опановує артикуляційну базу іншого мовлення, навіть знаючи орфоепічні правила, може некоректно застосовувати отримані знання про вимову як в силу переважання в його досвіді іншої системи навичок, так і внаслідок нерозуміння дії мало помітних, але регулярних для даного мовного колективу чинників, що не потрапили в поле системного наукового розгляду. Таким малодослідженим явищем, пов'язаним із автоматизованим породженням мовленнєвої структури є *артикуляційна звичка*, яку можна вважати одним із культурно-етнічних ідентифікаторів мови й самого мовця [Томсон А. И. Общее языковедение. – Одесса, 1910. – С. 216]. Адже в її основі лежить динамічний стереотип артикуляційної дії, вихований в онтогенезі як конкретномовний досвід.

Культурно-етнічний потенціал носіїв мови розкривається через мовленнєву діяльність. Однак є необхідність розрізняти у мовній діяльності властивості, вилучені із сукупності ознак як результат функціонування, та властивості їх реалізації як процес, на що свого часу вказував В. фон Гумбольдт [Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 78, 82]. З погляду наукового синтезу онтологічних аспектів функціонування і породження можна суттєво (функціонально значуще) і сутнісне (актуалізоване в процесі породження) розглядати як важливі компоненти мовленнєвого вияву.

Суттєвою рисою породження є *технічне вміння* (термін Е.Косеріу), яке зазвичай прийнято розглядати через орфоепічні особливості мовлення, через фонетичний інвентар і фонологічне навантаження, що піддаються свідомому спостереженню. Проте не менш важливою сутнісною рисою породження є вимовні автоматизми, які діють у процесі безпосередньої реалізації технічного вміння. Такі автоматизми активізуються під час виконання сценаріїв для найменших вимовних зусиль (переходів від однієї фонетичної якості до наступної)

і сценаріїв їх поєднання у фонетико-сміслові цілісності, зокрема, у фонетичні слова і синтагми. У цьому процесі діють такі ознаки ідентифікації артикуляційної звички, які виходять за межі системномовних фонетичних категорій, але інтуїтивно відстежуються носіями мови як дотримання чи порушення норми. У зарубіжній лінгвістиці, зокрема у моторній теорії мови, ці рухові автоматизми, організовані повторюваною активністю органів мовлення, називають *артикуляторними жестами* (*articulatory gestures*) [Browman C., Goldstein L. Towards an articulatory phonology. – Cambridge, 1986. – P. 219–252], *жестовою партитурою*, або сценарієм (*gesturalscore, dynamicarticulatory Scenario*) [Tatham M. Dynamic Articulatory Phonology and the Supervision of Speech Production. – http://www.morton-tatham.co.uk/publications/from_1995/Tatham_1995a.pdf].

Постає питання про те, які ознаки слід брати до уваги: технічне вміння чи фонетичний автоматизм. Адже це буде різний матеріал для спостереження.

На наш погляд, варто враховувати, що артикуляційні звички, з одного боку, корелюють із системномовними категоріями фонетики і знаходять певні узагальнення як функціонально важлива сукупність ознак, з другого боку, артикуляційні звички є проявом автоматизмів, які належать процесу породження. Отже, говорячи про артикуляційну звичку, вважаємо її своєрідною ланкою, що поєднує в єдино реальній мовленнєвій діяльності онтологічні аспекти функціонування й породження.

Першочерговий етап для методики навчання мови й фонетичного аналізу становить опис звичних артикуляційних дій та зусиль, які послідовно в часі втілюють плинні координаційні налаштування органів і зон мовного апарату, підпорядковуючись поточним виконавчим намірам мовця. Загалом мовленнєва дія є тим об'єктом лінгвістичної уваги, який знаходиться на межі переходу суб'єктивного (потенційного) в об'єктивне (реалізоване у мовленні). Позаяк намір спричинює виконання. З методичного ж досвіду постановки вимови відомо, що правильній вимові заважають не стільки неспроможність учня чи студента вимовляти коректно, скільки "тенета" усталених намірів, перенесені з рідного мовлення на інше.

У плані виконання артикуляційна звичка являє собою *фонетичний автоматизм*, або сценарій, підпорядкований загальним

психофізіологічним законам рухової активності, з одного боку, та усталеному способу сприйняття міжіндивідуальної мовленнєвої комунікації мовця, – з другого. Саме в плані виконання (аспект породження) "влада матерії, яка набула форми" [Гумбольдт В. Ф. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 89, 98], формує навички вимови й сприйняття. Так, коли ми чуємо, як носій української мови говорить російською, миттєво відзначаємо ряд особливостей, укорінених подібно диханню в його мовлення, які відрізняють його від російськомовного носія.

Проте чимало з цих відмінностей, які фіксує вухо, не лише наївний носій мови, а й лінгвіст не в змозі чітко усвідомити та описати.

Прихованість фонетичного автоматизму для одномовної свідомості ускладнює метамовну оцінку й диференціацію носієм динамічної актуалізації фонетичної матерії свого рідного мовлення. Логічний шлях подолання цієї проблеми був запропонований наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття І.Бодуеном де Куртене, О.Томсоном, В.Богородицьким. Видатні вчені спиралися у своїх методичних підходах (як до навчання мови, так і до її лінгвістичного вивчення) на ідею про обов'язкове порівняння явищ однієї системи мовлення з явищами іншої, що й може служити підставою для з'ясування фонетичної типології однієї чи кількох мов, а у випадку з артикуляційною звичкою – для встановлення типології вимовних сценаріїв, що здійснюються автоматично.

Практика порівняння української мови з російською та навпаки (коли еталоном є перша або друга) має давні традиції, проте більшою мірою стосується явищ інтерференції фонемного інвентарю двох близькоспоріднених мов. У процесі вивчення фонетичного "коріння", тобто мовленнєвої типології, до уваги беруться ідеалізовані уявлення про норму вживання функціонально навантажених елементів, до того ж пропущені через концептуальні фільтри певної фонетичної школи. За такого нормоцентричного підходу фонетичні особливості реалізації артикуляційних сценаріїв залишаються за межами аналізу. Інколи зредукований до процедурних абстракцій, цей підхід, може констатувати лише розбіжності в інвентарі фонем та окремі відмінності у вимові звукотипів. Такий обмежений аналіз фонетичної системи зумовлений можливостями спостереження функ-

ціонального аспекту. Він недооцінює вагомість аспекту породження для функціонування й розвитку фонетичної системи. Урешті, йдеться про те, що в межах опису артикуляційної звички виховані артикуляційні роботи та їх перебіг (динаміка) можуть слугувати матеріалом для вивчення ідіотетнічних характеристик мовлення у разі, якщо це забезпечує технічна база та інструментальний прийом дослідження. Отже, аспект породження є базовим для вивчення артикуляційної звички як культурно-етнічного ідентифікатору мови.

Фонетична типологія артикуляційної звички та її ідіотетнічний потенціал на рівні породження закладаються як в цільовому артикуляційному зусиллі (асоціюється з якістю та інвентарною одиницею фонетичного рівня), так і в найдрібнішому динамічному сценарії вимовної дії – синтагматичному поєднанні двох цільових зусиль.

Для опису артикуляційної звички в конкретному цільовому артикуляційному зусиллі доцільно брати координаційну взаємодію трьох субстанційних механізмів: артикуляції, фонації, ініціації [Ladefoged P. A Course in Phonetics (second ed.). – San Diego; Toronto, 1982. – С. 119–134], а матеріалом для опису найдрібніших автоматизмів перебігу артикуляційних дій – чотири типи простої сполучуваності CV, CC, VC, VV (де C – приголосний; V – голосний).

У статті подано зіставний аналіз найуживанішого типу сполучуваності CV, тобто приголосного з голосним в ознаках координації субстанційних механізмів. Для цього з різноманітних структур складу в українському та російському поетичних текстах, що склалися кожний з 10 тис. фонетичних слів, було вилучено близько 24 000 сполучень CV і здійснено аналіз за розподілом на частотній шкалі зазначених субстанційних характеристик. Наприклад, із фонетично посеgmentованого тексту (наводиться уривок із вірша Ліни Костенко) **ве-ч'ір-не сон-це # дя-ку-ю # за-день # ве-ч'ір-не сон-це # дя-ку-ю за-вто-му # за-т'іх лі-сів # про-сві-тле-ний # е-дем # і-за-во-ло-шку # вж'ї-ті # зо-ло-то-му**¹, де знак # використано на позначення паузи, були вибрані такі підкреслені сполучення CV: [ве], [ч'ї], [н'є], [с'о], [це], [д'а], [к'у] [й'у] та подібні.

Загальна кількість різновидів сполучень CV, що зустрілася в аналізованих текстових масивах, становить для українського матеріалу – 151, а для російського – 159. Оцінюючи розподіл навантаження за субстанційними механізмами координації на шкалі частот-

ності з урахуванням асиміляційних процесів, в кожному списку автором було виділено з найчастотніших (які мають тенденцію виконуватися автоматично) найбільш однорідні сполучення за характером поєднання координаційних зусиль. В українському мовленні ними виявилися такі CV: 1. [на] – 729; 2. [в'ї] – 585; 3. [ли] – 583; 4. [йа] – 570; 5. [р'о] – 561; 6. [н'ї] – 560; 7. [не] – 519. Ці сполучення становлять 17% від усієї кількості CV. У російському мовленні маємо такі сполучення CV: 1. [ва] – 1146; 2. [на] – 1009; 3. [н'и] – 783; 4. [ка] – 756; 5. [та] – 742; 6. [па] – 735; 7. [л'и] – 730; 8. [ла] – 699. 26 % від усієї кількості сполучень.

У чому ж полягає однорідність кожної групи сполучень CV. Так, в українському мовленні початкові позиції щодо частотності займають лише CV із сонантними приголосними, а серед голосних маємо п'ять (крім [у]). У російському мовленні початкові позиції займають сонанти, глухі приголосні (крім африкат) та один дзвінкий [в], натомість з-поміж голосних у перших позиціях переважають лише [а] та [ї]. Якщо оцінити ці сполучення за субстанційними механізмами, то в українському списку переважає фонаційна спорідненість зусиль (один сильний сонорний режим заступає інший), а в російському списку фонаційні режими різняться, має місце й шумовий режим (імпульсний вибух після зімкнення глухих приголосних), натомість спорідненість зусиль за формою та локалізацією язика, тобто гомоорганність, характеризує механізм артикуляції. Артикуляція оцінювалася за класифікацією укладів язика [Скалозуб Л. Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – К., 1980. – С. 18]. Отже, визначальне вимовне зусилля, що характеризує артикуляційну звичку в українському мовленні, – це інтеграція голосових режимів фонації; артикуляційну звичку в російському мовленні характеризує узгодженість укладів язика, тобто домінування механізму артикуляції. Механізм ініціації відіграє в обох мовах роль підтримки цих провідних тенденцій: в українському списку немає жодного зімкненого приголосного, а цим зберігається рівень синергетичного голосового напруження. У російському мовленні голосова робота не домінує, всі три глухі приголосні [к], [т], [п] – зімкнені, однак для язика виявляються важливими тотожні чи подібні форми та

локалізації зусиль, що дозволяє легше та швидше переходити від одного артикуляційного зусилля до іншого.

Ці специфічні типологічні характеристики складають не лише тло складометричної організації українського та акцентноритмічної організації російського мовлення, а й відповідають співучому, урівноваженому характеру українського мовлення і жвавому, компресованому й економному характеру російського мовлення.

З поданого матеріалу можна поки що зробити висновок про те, що наведені фонетичні особливості дійсно пов'язані з культурно-етнічною специфікою, характером народу; що необхідно ширше вивчати мовний досвід етносу в його реальних параметрах, як це започаткував для мов Сибірського й суміжних регіонів В.Наделяєв; що в методиках навчання мови варто звернутися до такої надзвичайно важливої категорії мовного буття, як артикуляційна звичка.

Свідомого ставлення до культурно-етнічних ідентифікаторів потребує ситуація функціонування української мови в російськомовному або англломовному оточенні. Адже суржик (не інтерференція) розквітає тоді, коли такі ідентифікатори навмисно знівельовані або не сприймаються як потенціал мовного досвіду.

Олена Курило

***Паралельні форми в українській мові,
їх значення для стилю***

Ідеальної краси мова б набула тоді, коли б звук у ній мав таке саме значіння, що тон у музиці, тобто, коли б самі звуки, сполучення їх у слова, а слів у речення мали б у собі стільки виразу, що дали б відповідну змістові музику речення, а навіть і окремого слова. У поезії, не тільки віршованій, звук повинен би становити собою елемент змісту. Це ідеал. Проте мова поезії повинна б хоч до певної міри наблизитися до цього ідеалу. Найменша фонетична зміна повинна б надавати слову нового емоціонального забарвлення, нового відтінку значінню. І хоч індивідуальне чуття мови дозволяє на різні відтінки, проте деяку правильність, закономірність можна б було внести: може бути воля, сваволі не повинно бути. Не можна, розуміється, обмежитися самим несвідомим чуттям мови, – треба формулювати ті елементи та ті комбінації їх, що дають собою той чи інший відтінок стилеві. Царина, що обіймає музику мови, велика,

її можна розбити на численні менші царинки. Назву найголовніші з них, – це ритмічність, і не тільки у віршованій поезії, та символіка звуків. Символіка звуків повинна становити об'єкт для фонетичної синтакси, що деякими своїми сторонами чи не з спеціально лінгвістичною дисципліною зіткнулася б, а саме з експериментальною фонетикою.

Зачепленими тут питаннями про використання деяких фонетичних особливостей для стилю я б рада спричинитися до нових думок і до тієї краси, якої з часом мусить – в це я вірю – набігти українська мова: для цього вона має потрібний матеріал.

Наведені нижче звукові особливості знайшли собі місце своїми головнішими фактами в українських підручниках граматики. Трохи ширше зачепив їх В.Самійленко в своїй брошурці "Дбаймо про фонетичну красу мови". Як у граматиках, як і в Самійленковій брошурці встановлено певні правила, цілком незалежно від індивідуальних властивостей кожного окремого стилю. <...>

Не можна виходити, як це робить В.Самійленко, з самого звукового оточення, передусім треба мати на оці те, що найменша фонетична зміна повинна надавати висловові нового відтінку. Це стоїть у зв'язку із ритмічністю у широкому розумінні. Мова, не тільки віршована, повинна мати як до стилю властивий собі ритм. Ритмічність властива людській мові споконвіку, – за підставу вона має собі рівномірний рух у людському організмі та в оточенні. "Первопричиною ритмічного об'єднання складу й такту є психофізіологічний характер наших рухів; а первопричиною ритмічного об'єднання у речення та періоди є значіння, тобто психичні факти, що лежать поза цариною звукової сторони язика" [Общее языковедение. Лекції проф. А.И.Томсона, Одесса 1910, с. 229]. У віршованій мові основа ритму є певний порядок чергування ненаголошених складів із наголошеними, тобто принцип тут передусім так званий фонетичний, і вже до фонетичного принципу повинен пристосуватися принцип психичний, тобто психичний (або постарому – логичний) наголос у реченні, темп речення, тон речення (тон оповідання, питання, відповіді, оклику) тощо, хоча у вірші, розуміється, в залежності від психичного принципу стоїть характер метру (хорей, ямб, дактиль і ин.), але метру означеного. У прозовій мові в основі ритмічності лежить психичний принцип,

тобто ритмічність прозової мови залежить передусім від психичного наголосу в реченні, від темпу речення, тону тощо; залежить вона і від протяжності, і від сили звуків, як голосових, як і шелестових, і від наголосу окремого слова, але елемент фонетичний не основа тут, а стоїть у залежності від психичних елементів. У прозі ритмічність будується не на одному означеному метрові, а на різних метрах. Дозволю собі й далі цитувати названу вище Томсонову працю: "... ритм речення залежить з одної сторони від ритму окремих слів і від психичних та логичних елементів у реченні, як ото від наголосу присудка, протиставлення тощо; з другої сторони ритм речення залежить від самої звукової сторони язика. Сплетіння логичного та фонетичного принципів тільки більш об'єднує ціле речення, бо чисто фонетичний ритм зближає з собою звукові частини, що розбилися через розчленування на слова, на тісніші сполучення слів, психичний присудок, тощо..." [Общее языковедение. Лекції проф. А.И.Томсона, Одесса 1910, с. 230].

Скільки краси може мати в собі ритм у прозовій мові, бачимо в Коцюбинського, в його описах, де в чудову гармонію сплелися всі елементи ритму із змістом. Ритм у Коцюбинського дає вражіння моря з його різного розмаху хвилями. Описати його не можна, відчути його треба. <...>

Прозовій мові нічого не стоїть на перешкоді, щоб використати психичні та фонетичні елементи в усій їх красі, сплівши їх у нерозривну цілість. У віршованій мові такого інтимного злиття двох принципів важче осягти, але там воно нам глибше до душі промовляє, як його осягнено.

Маючи в основі ритмічності і віршованої, і поетичної прозової мови таке злиття двох принципів, я й використовую на одтінення стилю паралельні форми.

Передусім **і** = **й**. Тільки в тісному сполученні слів і по голосовому звукові **і** можна міняти на **й**. "*Ніч тепла... всю землю пригортала й тулила*" (Стороженко). Але коли наступне слово має початкове **й**, тобто **й, я, ю, є, ї**, то щоб обминути важкого на вимову довгого **й** (**й + й**), **і** краще не міняти на **й**: *Не муч мухи, бо і їй болить*. Замість: *вона й я*, краще: *вона і я*, або: *вона та я*. Про заміну **і** на **й** між шелестовими звуками і мови нема. **І** не треба міняти на **й** по павзі. От, приміром, у Франка: *Та слави людської //*

зовсім ми не бажали, Бо не герої ми // і не багатирі (Каменярі). У Коцюбинського: "На галяву вискакує з гуцини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється".

Павза в реченні може бути не тільки логична. Взяти в Тичини: "Безгоміння і сум. Безгоміння і сон". Тут артикуляція кінцевого **а** перед **і** з попереднім м'яким довгим шелестовим звуком (-ння) нелегка, – а **й** перед шелестовим **с** зробило б її ще важчою, – і ми по *безгоміння* коротенько спиняємося, щоб приступити до артикуляції дальшого **і**, – тут нема безперервного звукового сполучення. Тим то й краще в таких разях не міняти **і** на **й**. <...>

Короткі та довші форми зв'язані з темпом речення, як елементом ритмичності: то ж коротші форми зближують з собою наголоси слів і тим темп стає рухливіший, сильніший, лаконичніший, то веселий, бадьорий, то гострий, уривчастий; довші форми збільшують відстань між наголосами, і темп стає повільніший, спокійніший, то лагідний, то поважний. Отже як до темпу, яким виливається наша думка, можна **і** або заховати, або змінити на **й**. Повільніший темп: "А там синиця на гілочці гоїдається і любовну думку цвіркає" (С.Воробкевич). "Хто бачив твоє синє небо і чув про твою козацьку славу, той тебе повік не забуде" (І.Левицький). "А далі (весна) кидає і кидає, без міри силе гори зеленого краму" (С.Васильченко). Швидчий темп: "А там синиця на гілочці гоїдається й любовну думку цвіркає" і далі. Розуміється, не саме **і** або **й** міняють увесь темп сказаного, але залежно від темпу сказаного можна вживати **і** або **й**. На мою думку, з поданих вище трох прикладів приклад із Воробкевича краще бренть спокійним, повільним темпом, і тут краще б заховати **і**. <...>

Нагадую ще за паралельні форми з початковими **і** та **й** у таких словах, як *іти* – *йти*, *ім'я* – *йм'я*, *імення* – *ймення*, *іметься* – *ймється*. І тут можна прикласти сказане за злучник **і** = **й**.

Перехожу до прийменника **із** = **ізо** = **зо** = **з**. Беру приклад у Славинського з його перекладу Гайне "Панна Клара": *Під вікна прийшов раз лицар – Лютню мав він із собою*. Форма **із** тут цілком на місці: вона проти коротшої **з** дає повільніший темп, – це ж тон оповідання, – одночасно урівноважуючи голосові звуки з шелестовими. Але ото в Олесея: *Хиба не чуєте про що вітри шепочуть, І як з зітханнями зливається їх сміх?* можна б у другому рядку

обминути збіг шелестових, переставивши слова: *Як із зітханнями зливається їх сміх.* <...>

Подібні відтінки, що дає висловові прийменник **з** = **із**, вносять у речення й слова, що можуть стояти з так званим, "приставним" **і** і без нього, найбільше в таких сполученнях: **зб**=**ізб**, **зв**=**ізв**, **зг**=**ізг**, **зд**=**ізд**, **ск**=**іск**, **зл**=**іzl**, **зн**=**ізн**, також **ізо**=**зо**=**зі**, далі **сп**=**ісп**, **зр**=**ізр**, **зс**=**ісз**, **ст**=**іст**, **зу**=**ізу**, **сх**=**ісх**: *(і)збавляти, (і)збагнути, (і)збачати, (і)збрести, (і)збудити, (і)звабити, (і)звести, (і)звеселяти, (і)звіряти, (і)зв'язати, (і)згасати, (і)зглибити, (і)згоріти* і т.д.; і ще такі паралельні форми, як *мла* – *імла*, *мжити* – *імжити*, *мишити* – *імшити*, *знов(у)* – *ізнов(у)*, *ще* – *іще*, *лє* – *Ілє* і ин. Форми з **і** дуже влучно стоять, де тон спокійний, епічний: *"Та хотять байраки рубати, ізрубавши зволочити, зволочити й запалити"* (Метл., 367). У пісні *"Ой ізломлю я, ой істочу я розжу з калиною"* початкове **і**, як і взагалі часто в народній поезії, використовується для віршового розміру: *"Ой казав Криворук, що не здійсме орда рук. Орда руки ізняла і козака заняла"*. Темп і тон тут вимагають тіснішого збігу шелестових. Народне прислів'я *"Золотий і обушок скрізь двері одчинить"* доброзвучніше брентить, тобто краще ритму додержує, як сказати: *Золотий обушок іскрізь двері одчинить*.

Далі паралельні форми **в**=**у**, **у**=**в**, коли вони правлять за прийменники, а коли за початкові звуки слова. З граматики знаємо, що прийменник **у** і **у** приросткове можуть переходити у **в**, тобто в у нескладове або дуже близьке до нього артикуляцією **в** біляб'яльне, і навпаки **в** в **у**, як до того, чи попереднє слово має кінцевий голосовий чи шелестовий звук: *він утік, вона втекла, він у хаті, вона в хаті*. Цей факт стосується до тісно сполучених слів, а по павзі він не повинен би мати силу. Та не самі попередні звуки тут впливають, залежить цей факт і від дальших звуків. Наприклад, де наступне слово починається трома шелестовими звуками, там краще заховати **у**, бо група з чотирох шелестових важка б була на вимову: *"Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам"*. Часом і три шелестові звуки важко даються на вимову, і тоді теж не треба б міняти **у** на **в**: *"... що червоніє на узліссі..."* (М.Коцюбинський). Не слід би міняти **у** на **в** перед дальшим **в**. Так само й **в** не треба б міняти на **у** перед словом з початковим голосовим звуком, а надто перед **у**. А в тім, перед **у** легко обминути недоброзвучного збігу: де у ненаголошене, там воно часто може переходити у **в**; де початкове

у наголошене, там воно здебільшого має приставне **в**: *вузол, вулиця*; приставне **в** може й не з ненаголошеним **у** бути: *вужкий, вуста*. "Ходив він в убранні білім, як сніг" краще, як: "Ходив він у вбранні..", краще "В умілого й долото рибу ловить", як: "У вмілого й долото...". Краще казати *в усіх, в усьому* і д., як "у всіх, у всьому". У Васильченка: "Сон турляє ними **у всі боки** через груддя, через колоддя". Краще: "Сон турляє ними **в усі боки**..." <...>

Що до приставного **в** у поширеному в поезії слові *огонь-вогонь*, то його можна б використати, щоб обминути збігу голосових. У Франка в його вірші "Земле моя, всеплодючая мати!" є рядок: "Дай і огню, щоб ним слово налити". Краще: "Дай і вогню, щоб ним слово налити". У Вороного добре: "Ти чуєш спів Зірок-огнів" І в Коцюбинського: (Хмарки) "спалахнули від соняшнього проміння мов солома від огню".

Що до форм на **од** і **від**, то тут, боячися штучності, утримуємося від певних тверджень. На Наддніпрянщині в народній мові більше поширені форми з **од-**, а в літературній мові гору взяли форми з **від**. Проте слова *одвіку, одвічний, одвідати, одсвіт* і інші слід би заховати, бо заміна тут **од** на **від** дала б недоброзвучний збіг двох суміжних **ві** у слові, що їх треба дисимілювати. Дисимілюючи, часом треба брати на увагу склади, що не тільки в безпосередньому, а й у дальшому стоять сусідстві.

Далі, паралельні дієслівні форми на **ся=сь**. У народній мові більше поширення мають форми на **ся** по голосовці, на **сь** по **в**, рідше по **й**: *вона гралася, він злякавсь, не бійсь* і инш. Сучасна літературна мова мало держиться цього факту. Хоч як і в наведених вище фактах, так і тут довші форми на **ся** могли б надаватися до повільнішого темпу, поважного, епічного тону, а коротші на **сь** – до сильнішого, рухливішого стилю, проте форми на **ся** по голосовому ближче зберігають дух народньої мови, і вони й у поезії, а надто в прозі, повинні безперечно брати гору над формами на **сь** по голосовому звукові. <...>

Далі, паралельні інфінітивні форми на **ти=ть**. Короткі, уривчасті форми на **ть** дають стилеві лаконичність і силу. <...> Силу інфінітивів на **ть** підносить тут і наголошеність їх кінцевого складу. Місцями Франко прекрасно, – хоч мабуть несвідомо і тим воно цінніше, – використовує форми на **ти** і на **ть**. Ото у вірші

"Земле, моя всеплодющая мати!": *Дай працювати, працювати, працювати, В праці сконати!* Інтенсивність чинности в "працювати, працювати" переходить у тривалість "працювати" і обривається на смерті, на уривчастому "сконати". Як би це й проза, то б краще не можна було зіставити з собою форми на **ти** і на **ть**. Чимало вислів би втеряв на силі, як би закінчити його в праці сконати. Коцюбинський каже: "А може пойдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхати...". Очевидно автор хотів тут тільки дисиміляцію внести. На мою думку, тут не до речі кінцева уривчаста форма: тут потрібна протяжність – *їхати, їхати, їхати...*

У спокійній описовій прозі треба, розуміється, захвати тільки форми на **ти**, вони бо чистіше зберігають дух мови, як форми на **ть**. <...>

Тут, до речі ще зазначу, що в поезії у нас часом використовують слівце **би**, незалежно від того, чи попередній звук голосовий, чи шелестовий. У Франка: *Я би з перемоги вороги нід ноги, Що мені до тебе не дають дороги* (Фантастичні думи). В українській мові після шелестового звука може стояти тільки **б**: *я б, коли б*. У Франка краще б сказати: *Я б із перемоги*. Також у Загула: *Якби крила в нас орлині, якби очі соколині, Того змія в цій хвилині ми знайшли би там*. Щоб тут не давати **би** по голосовому звукові, краще б так змінити другий рядок: *Того змія в цій хвилині ізнайшли б ми там*. Тут не вражає збіг **і** – **і**, бо після *хвилині* є павза, і щоб показати, як гостро стиль міняється, коли збігається кілька вказаних фактів, беру фразу в Коцюбинського і міняю в ній довші форми на паралельні коротші: *"По твердому рипливому снігові стелилися довгії тині"*. = *По твердім рипливім снігу стелились довгі тині*. Наведеними фактами не вичерпано того звукового матеріалу в українській мові, що міг би спричинитися до її краси. Назву хоча б таку галузь, як синоніміка, що її ще цілком не зачеплено в українській мові. Одтінивши і звуками, і змістом окремі, хоча б найуживаніші синоніми, можна б немало внести в скарбницю української мови. Не зачеплено ще й символіки звуків, а символіка чи не одно з головних місць має в мові поезії. Певна річ, стиль у поезії надто суб'єктивний, щоб його охопити певними правилами, проте деяку закономірність можна б знайти. Чи ж не

кожне відчує красу музики в Тичини, де так інтимно сплелися звуки з змістом? *Вітер // Птах – ріка – зелена лука – // Ритми соняшника. // День біжить, дзвенить, сміється, // Перегулюється. // Над житами – йде з медами – // Хилить келехами. // День біжить, дзвенить – сміється, // Перегулюється.*

Дозволю собі закінчити цитатою з Шопенгауера: "Тільки з того, що ми пересвідчені у правдивості та важливості наших думок, впливає наше бажання знайти для них найясніший, найкращий і найсильніший вираз; тільки святощі або неоцінніми твори мистецтва ми бережемо у срібних та золотих схованках". Золотою схованкою повинна бути мова.

В.С.Калашник

Алітерація

Алітерація [від лат. ad – до, при, біля і lit(t)era – літера] – повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень з метою підсилення чи інтонаційної виразності тексту. Буває: на початку складів у словах імітаційного характеру – *бубон, гоготати, шушукання*; на початку слів, що є компонентами стійких словосполучень (звичайно парні повтори) – *ні пуху ні пера, у вогонь і воду* і т.ін.; у різних словах цілої фрази, віршового рядка, строфи чи ширшого контексту як прийом посилення виразності художнього мовлення. Алітерація належить не тільки до стилістичних, а й до семантичних явищ. Безпосередній зв'язок між звучанням і значенням наявний при звуконаслідуванні. Особливе співвідношення смислового і стилістичного у звукоповторах, широко використовуваних поетичною мовою: тут алітерація створює звуковий образ описуваного, підкреслює основні лексичні компоненти загального змісту висловлення, залишаючись при цьому важливим ритмомелодійним засобом. Алітерація найчастіше трапляється у фольклорі та в поезії, рідше – у прозі. В образній функції можуть уживатися будь-які звуки мови, але традиція використання художніх властивостей окремих із них або цілих їх груп не однакова. Досить поширена в українській поезії алітерація сонорних приголосних, зокрема плавних. Картину лагідності і погожості, що контрастує з показом дикої спустошливої стихії в колись розкішному краї ("*Сім літ Сокира Божя ліс стинала, І пожарище не вгасало, І мерк*

за димом Божий світ"), створює разом з іншими засобами, насамперед лексичними, 8-кратний повтор плавних *л', л* у рядках з вірша "У Бога за дверима лежала сокира" Т.Шевченка: "*На восьме літо у неділю, Неначе ляля в льолі білій, Святес сонечко зійшло*". Звуковий образ пейзажу – змінної, тремтливої краси природи постає завдяки повтору дрижачого *р* у поезіях М.Вороного: "*Рожеве проміння на краплях роси Брильянтами грає...*". Той самий повторюваний приголосний у певному звуковому оточенні згідно з авторським задумом може створювати інший образ (засіб відтворення шуму мотора, динаміки і гуркоту бою): "*Тоді зламать стрункий порив польоту, І, ревучи, рвонутись віражем, І розстрілом, коротким, як ножем, Метал і м'ясо враже розпороти*" (М.Бажан). В основному звуконаслідувальний характер має повтор кількох суміжних приголосних: "*Гроза погрімувала грізно...*" (Ліна Костенко). У фольклорі, зокрема у прислів'ях і приказках, ефективним засобом відтворення конкретних мовних ситуацій є своєрідний перегук сполучень приголосних і голосних: *Лаяла, лаяла – насили село перелаяла* (передається лемент). Алітерація як стилістичний прийом пов'язана з поетичною етимологізацією та використанням у віршах паронімів, напр.: "*Гунни – вже гени. Зникнення геніїв. Та ще не пізно... Іще є пісня...*" (М.Мірошниченко). В поєднанні з іншим видом звукового повтору – **асонансом** – досягає значного художнього ефекту. Алітерація лежить в основі такого різновиду рими, як **консонанс**.

В.М.Галич

***Естетична значущість фонетичної оболонки антропоніма
(На матеріалі творчості Олесь Гончара)***

У творчості Олесь Гончара наявні прізвища головних та епізодичних персонажів (*Байцур, Килигей, Кульбака, Штепа, Шкарупа, Сапіга, Зюзь, Кушугум* тощо), що походять від десемантизованих у сприйманні масового читача апелютивів, причиною втрати значення яких може бути вузькотериторіальне, діалектне їх уживання, зникнення з життя позначуваних ними реалій дійсності.

Помилково вважати естетично значущими лише ті імена персонажів, стилістичні ресурси яких зумовлені промовистими етимонами, а звичайні повсякденні їх найменування – нехарактеристичними. Лексико-семантична специфіка художнього твору полягає в тому, що в ньому, як зазначав В.Виноградов, "немає і в усякому разі не

повинно бути слів немотивованих, що проходять як тіні непотрібних предметів". "У художньому творі, – ділився досвідом письменник Ю.Тинянов, – немає не промовистих імен... Кожне ім'я, назване в творі, є вже позначенням, що грає всіма фарбами, на яке тільки воно здатне. Воно з максимальною силою розвиває відтінки, повз які ми проходимо в житті". "Вибір імен персонажів – це зовсім не дрібниця, не випадковість, – стверджував у листі до автора статті Олесь Гончар, – це те, що органічно входить у процес зображення характерів". "Особливі імена з невизначеною етимологією беруть участь у створенні образу не меншу, ніж яскраво-етимологічні, тільки зовсім іншими засобами", – писав В.Никонов. Естетичні можливості зазначених вище безсуфіксних антропоутворень закладені в фонетичному їх оформленні, адже "слова говорять не тільки своїм значенням, а й усіма голосними та приголосними". Важливу роль відіграють також синтаксичні та контекстуальні засоби створення.

Не в усьому можна погодитися з твердженням Г.Силаєвої про те, що "фонетичний спосіб вираження стилістичних відтінків у власному імені працює за умови, коли є відповідний авторський коментар". Особливістю вживання Олесем Гончаром названих прізвищ є те, що авторський дискурс не включає ситуацій етимологізування власних імен, коментарів їх фонетичного значення і, як засвідчили наслідки психолінгвістичного експерименту, вони не залишилися "німими". Звукова оболонка таких лексем, асоціюючись із якимись невизначеними індивідуальними уявленнями читача, породжує образ.

Уже на ранніх етапах історії лінгвістики з'являється ідея про мотивованість значення слова його звуковою оболонкою. Зокрема, про це йдеться у діалозі "Кратіл" Платона.

Пізніше М.Ломоносов, убачаючи прямий зв'язок між звуковою формою і значенням слова, сформулював рекомендації щодо використання цього явища в художній літературі. Ось деякі з них: "Часте повторення у письмені, а (у сучасному розумінні – це звукобукви, – В. Г.) сприяє вираженню величі, глибини й висоти, а також раптового страху..., через **я** можна передати приємне, радість, ніжність..., через **о, у, и** – страшні й сильні речі: гнів, заздрість, страх і сум... Тверді **к, п, т** мають тупу вимову, у них ні

приємності, ні сили... Плавні **в, л, м, н** мають вимову ніжну і тому використовуються в зображенні ніжних і м'яких речей і дій".

У лінгвістичному аналізі художнього тексту О.Пешковський, Л.Тимофеев радили враховувати його звукову організацію. Методика виявлення фонетичного значення О.Журавльова знайшла своє втілення у дослідженнях імен персонажів художнього твору О.Іванової та Г.Силаєвої. Хоч експериментальний психометричний метод О.Журавльова й не спрямований на врахування таких важливих чинників фонетичного значення імені персонажа, як синтаксична структура тексту, ритм, контекст твору, спробуємо його частково застосувати для з'ясування поезики власних імен Олесея Гончара. Інформантам, якими були студенти-філологи IV курсу Рівненського педінституту, треба було за 25-ма показниками визначити асоціативно-звукове значення ряду прізвищ героїв прози Олесея Гончара. Асоціативне значення власного імені, зумовлене акустико-артикуляційними ознаками звуків мови, їх національною специфікою, визначають перший план образності, а другий формують позалінгвістичні фактори – контекст твору, індивідуальні особливості реципієнта тощо. Зіставляючи ці два плани асоціативної образності прізвищ з невиразною семантикою етимона, спробуємо визначити діалектику зв'язку між ними.

Значеннями корелятами звукової оболонки включених до експериментального аналізу прізвищ виступають такі частотні у сприйманні інформантів семи:

1. **Килигей** – 'великий', 'сильний', 'мужній', 'активний', 'хоробрий'. Це фонетичне значення повністю збігається з контекстуальними семами. Килигей – персонаж роману "Перекоп" – командир чаплинського повстанського загону, пройшов через херсонські цитаделі, камери смертників, "жагучий лихоманковий блиск" очей якого "був причинцем смерті степової мільйонерки Софії Фальцфейн". Сцена обрання командира загону чабанами, необстріляними батрачками на майдані, біля церкви, прямо асоціюється з відомим поетичним твором Павла Тичини "На майдані". Співзвучність кінцівки прізвища з вигуком "гей!" ще більше підсилює алюзії з тичинівським "Гей, на коні, всі у путь!". Ремінісценціями з поезії П.Тичини є рядки роману Олесея Гончара (опис села після сходки): "Тиша... Тиша. Спорожнів майдан. Спорожнили вулиці. При-

щухла, ніби вимерла Чаплинка", які ще більше зближують образи отамана у Павла Тичини і Килигея в Олесья Гончара.

2. **Келеберда** – ‘швидкий’, ‘сильний’, ‘великий’, ‘мужній’, ‘складний’, ‘грубий’, ‘голосний’. Асоціативні значення цього антропоніма відповідають характеру образу Марини Келеберди ("Перекоп"): "Як тільки Вутанька з дядьком Цимбалом зайшли до вагона, їх зустріла на проході *огрядна*, підперезана хусткою поверх кожуха делегатка з Манжелії, *непосидюща й горлата* баба *Марина Келеберда*. За її горлатість весь вагон уже величав бабу комендантом, і їй, видно, сподобалася ця роль. Розчервоніла, з *великою бородавкою* на м'ясистому носі, вона вчепилась до Цимбала, наче й справжній комендант". "Словник української мови" у статті до фразеологізму *келебердянська верства* наводить пояснення – "про дуже високу людину". Очевидно, у своїй іменотворчості Олесь Гончар керувався асоціаціями саме такого плану.

3. **Сапіга** – ‘слабкий’, ‘милий’, ‘темний’, ‘тьмянний’, ‘тихий’, ‘відразливий’, ‘кволий’. Позитивного героя повісті "Земля гуде", колишнього журналіста, який у фінську війну отримав орден, активного члена молодіжної підпільної організації "слабким" і "кволим" не назвеш. Асоціативний план значення, нав'язаний звуковим комплексом власного імені героя, виразно виявився в портретному описі персонажа: "Раптом двері відчинилися і на порозі став, обтрушуючись від снігу, ще один відвідувач (Сапіга. – В.Г.), присадкуватий, чорнявий, з сердитим обличчям гірчичного кольору".

4. З усього набору асоціативних сем прізвища **Зюзь** ("Микита Братусь") у сатиричному змалюванні цього в'їдливого персонажа, бухгалтера колгоспу, в повісті "заговорили" такі смислові кореляти, як: ‘малий’, ‘відразливий’, ‘безпечний’, ‘вугластий’, ‘гарячий’. На фонетичне значення негативного плану певною мірою вплинула наявність у звуковій оболонці цього антропоніма початкового й кінцевого звука [з], адже місце звука в слові та його частотність впливають і на його інформативність і значущість.

5. Змістовність звукової форми пропріатива **Штепа** у відповідях інформантів виявилася двопланово: 1) ‘хороший’, ‘ніжний’, ‘жіночий’; 2) ‘боязливий’, ‘пасивний’, ‘злий’. У контексті роману "Людина і зброя" у негативному зображенні персонажа важливими стають і перший, і другий план асоціацій. Вони вплинули на вибір

письменником варіантних форм іменування цього персонажа. Перший план асоціацій – це Мішель, Адміністратор ("Тихий, чистенький, прилизаний, при галстуку і з незникаючою посмішкою"); другий – відбився в демінутиві іронічного звучання – *Штепанька* ("Бевзь альбо ж телепень"). Не раз у тексті твору обіграється звуковий комплекс цього прізвища наявністю алітерації глухих приголосних звуків. Наприклад: "Він чув, як *Штена* шкряботить біля своєї тумбочки, вечеряє в темряві хлібом та ковбасою, що так смачно *хрумтить* у нього на зубах".

б. Двопланове фонетичне значення прізвища **Кушугум** пов'язане з особливістю його звукового складу. Очевидно, та частина опитуваних, яка акцентувала свою увагу на першій частині прізвища, визначила звукові асоціації негативної інформативності ('поганий', 'грубий', 'низький', 'безпечний', 'темний'). Усі, хто зосередив увагу на другій половині прізвища, вказали на смислові кореляти світлих і високих тонів ('веселий', 'добрий', 'радісний', 'світлий', 'сильний', 'мужній'). Контекст оповідання "Маша з верховини", у якому вжито цей антропонім, усуває асоціативну двоплановість його фонетичного значення, увиразнюючи позитивну характеристику героя: "Підійшов і сам господар – лісник *Кушугум*. Суворий, статечний, з рушницею на плечі й, незважаючи на літа, *дивовижно стрункий* – стрункий, як цівка отої рушниці, що в нього на плечі. Все в ньому підтягнуте. "*Чудний чоловік*", – промовив після мовчанки вслід лісникові шофер Самарський". Опис зовнішності персонажа та вказівка на його професію (лісник) увиразнюють напрямок асоціативного мислення читача, якому в імені персонажа може вчуватися то мисливський спонукальний вигук "Куш!", то гамір лісу (останньому сприяє асонанс звука [y]).

Тут доречно відзначити ще один важливий чинник, який зумовлює саме такі конотації в імені, – ритміко-синтаксичну організацію фрази, адже ритмічна будова художнього твору "озвучує" словник письменника, є визначальною. Наявність в аналізованому реченні відокремлених та однорідних членів спричинює розмірний ритм, спокійну інтонацію, а прочитання прізвища – з посиленням виділенням звуків. Уживання пропріатива *Кушугум* як відокремленої прикладки у поєднанні з семою *лісник* сприяє логічному

наголошенню цих слів, формуванню відповідного звукового й асоціативного значення у внутрішній структурі.

В іменотворчості Олесь Гончара трапляються прізвища, какофонічність звукової оболонки яких суперечить позитивній суті їх референтів. Так, більшість інформантів антропонімам *Чечіль* і *Шкарупа*, немилозвучність яких визначається відповідно повторюваністю африката [ч] та наявністю на початку імені двох глухих звуків, дали негативні характеристики, тоді як у романі "Собор" та в оповіданні "Кресафт" ці імена належать позитивним героям. Навіть така, на перший погляд, суперечність між формою і змістом у художньому творі є естетично значущою, стимулює образно-чуттєве мислення читача.

За наслідками психолінгвістичного експерименту дуже важко було виявити фонетико-асоціативне значення власного імені головного персонажа повісті "Бригантина" *Кульбака*. Відповіді інформантів часто були зовсім протилежними. Така ситуація спонукає дослідника до енциклопедичних пошуків значення мотивуючого апелятива, що не завжди вдається. Етимологічне значення лексеми *Кульбака* (можливо, від *кульбастиї* "горбатий", "загнутий") та асоціативне (квітка кульбаби) мотивуються в тексті повісті вказівками на особливості характеру героя, що поєднує в собі беззахисність квітки й дисгармонію внутрішнього стану: "Найбільше турбує мене в *Кульбаці* саме оця різка *дисгармонія* його духовного ладу, раптові *спалахи*, крайня *неврівноваженість*... Не влучиш його. Тільки-но був перед вами *лагідний, відкритий, просто обворожливий*, а за хвилину витіє щось таке, що жахнешся". Третьє значення етімона *кульбака* – "сідло" – розкривається у філософському контексті всього твору: як сідло потрібне вершникам для успішного пересування вперед, так і фізичне й духовне здоров'я підростаючого покоління потрібне для надійного забезпечення майбутнього нашого народу. Мало хто із сучасних читачів знає застаріле значення слова *кульбака*, тому етимологія прізвища персонажа у сприйманні його масовим читачем залишається не актуалізованою, а замість цього тут "багато місця для суб'єктивних міркувань, і висновки, звичайно, не йдуть далі здогадок, більш чи менш правдоподібних".

Наслідки експерименту засвідчили, що вибір фонетичного значення інформантами залежить від їх уявлень про благозвучні та неблагозвучні імена. Оцінно-позитивна й оцінно-негативна інформація, що лежить в основі смислових корелятив звукової оболонки прізвищ, ґрунтується на частотності так званих високих і низьких звуків. До перших належать сонорні й приголосні дзвінки звуки, до других – глухі та шиплячі. Таким чином, вторинний звуко-символізм у трансформаціях внутрішньої форми прізвища персонажа виникає тоді, коли читач прагне скорелювати значення і звучання лексеми, орієнтуючись передусім на фонетичні закони української мови, ідейний зміст твору. Звуко-символічне "чуття" активізується у свідомості читача і виявляється лише тоді, коли звукова оболонка власного імені відповідає, на його думку, контекстуальному значенню. У своїй іменотворчості Олесь Гончар, орієнтуючись на власні звукові асоціації імені, наповнює його відповідним до свого художнього задуму значенням, яке читач покликаний зрозуміти на шляху до естетичного осмислення змісту твору. Звернення до з'ясування естетики імені персонажа з погляду його звукового оформлення дало можливість простежити в художньому мисленні реципієнта перехід одних видів відчуттів (зорових, моторних) в інші (акустичні, образно-символічні).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5

Графіка

Г.П.Півторак

Реформи алфавіту і графіки

Українське письмо склалося на основі давньоруського кириличного алфавіту X–XI ст. Відсутність у давньоруській мові редуційних та асиміляційно-дисиміляційних процесів (наголошені й ненаголошені голосні вимовлялися майже однаково, дзвінки приголосні не оглушувалися, а глухі не набували дзвінкості) сприяла тому, що всі основні звуки досить послідовно переда-

валися одними й тими ж літерами. Проте деякі літери кирилиці не відповідали звуковому складові протоукраїнських діалектів. Саме через це рано вийшла з ужитку літера @ ("юс великий"), а # ("юс малий") стала виконувати функцію літери я. У зв'язку з розвитком фонетичної системи давньоруської мови (занепад зредукованих і викликані цим фонетичні процеси, перетворення h і т.д.) зростала невідповідність між традиційно вживаними літерами й новоутвореними звуками, що спричинювалося до сплутування літер на письмі (напр., **ы** – **і** – **и**; **ѣ** – **е** – **и** – **і**, **ѣ** – **ь** і т.п.) й руйнування правописних традицій. Цей розхитаний численними графічними й орфографічними варіантами правопис протягом XIII – поч. XVIII ст. стихійно змінювався у напрямі його узгодження із звуковою системою та граматичною будовою української мови, хоч за відсутності декретованого регулювання графіки і єдиних правописних норм цього досягти не вдалося. Необхідність у впорядкуванні алфавіту й правопису стала особливо відчутною з кін. XVI ст., коли в Україні почалося книгодрукування. Першу реформу російського письма, наслідки якої мали безпосередній вплив і на розвиток українського письма, здійснено 1708 (див. Гражданський шрифт). У цей час з алфавіту вилучено непотрібні літери **Ѡ** ("омега"), **Ѳ** ("псі"), **Ѵ** ("іжиця"), остаточно усунено @ ("юс великий") і # ("юс малий"), уведено літеру **є** замість ~, узаконені спорадично вживані раніше літери **я** замість \. Проте в алфавіті ще лишилися зайві літери-дублети **Ѣ** "фіта", **Ѥ** "ять", а також **і**, на позначення якої в російському алфавіті вже була літера **и**. Крім удосконалення алфавіту, реформа передбачала також спрощення друкованої графіки: накреслення літер було випрямлено й заокруглено, усунено надрядкові знаки – *наголоси* й *титла*, замість літерної системи позначення чисел уведено арабські цифри.

Гражданський шрифт поширився і в Україні: спочатку в Наддніпрянській, яка входила до складу Російської імперії, а згодом – і в західноукраїнських регіонах. Хоч ні в Східній, ні в Західній Україні у XVIII–XIX ст. єдиних норм використання гражданської азбуки і загальноновизнаного правопису не було, українські письменники і вчені кожен по-своєму намагалися виробити такий український правопис, який би найточніше відбивав норми української мови.

Протягом ХІХ ст. було запропоновано увести літери, які збереглися і в сучасному правописі: **і** (О.Павловський, 1818), **є** (правопис "Русалки Дністрової", 1837), **ї** (правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873); у правописі "Русалки Дністрової" вперше було введено на позначення йотованого **о** та м'якості приголосного перед **о** уживані й нині диграфеми **йо**, **ьо**. Разом з тим ряд пропонуваніх літер не витримали випробування часом і не закріпилися в українському алфавіті: **и** ("мнякесеньке и") для позначення переднього секундарного звука **і** в новоутворених закритих складах та **і** з дифтонга **ь** (Г.Квітка-Оснoв'яненко), **е** для передачі йотованого **о** (кулішівка, правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873), **ў** – нескладове **у** (М.Максимович, 1827 – див. *Максимовичівка*; "Русалка Дністровая", 1837; М.Гатцук, 1857; К.Шейковський, 1859), латинські літери **и** для **и** (А.Метлинський, 1839), **ј** для **й** (О.Корсун, 1841; *драгоманівка*), літери **g** (А.Метлинський, 1839; кулішівка), **i** (К.Шейковський, 1859) і диграфема **kg** (О.Павловський, 1818; І.Бецький, 1843; правопис Пд.-Зх. відділу Рос. геогр. т-ва, 1873) для позначення вибухового задньоязикового **г**. Для африкат **дж** і **дз** пропонувалися літери з церковнослов'янської азбуки південних слов'ян **Ѹ**, **ѡ** (К.Шейковський, 1859) тощо. Разом з тим були спроби усунути з українського алфавіту літери **ѡ**, **Ѣ** ("Русалка Дністровая", 1837), **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ** (желехівка), **ѡ**, **Ѣ** (А.Метлинський, 1839), **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ** (І.Бецький, 1843), **ѡ**, **Ѣ**, **Ѣ**, **ѣ**, **Ѥ**, **ѥ**, **Ѧ**, **ѧ** (М.Гатцук, 1857), **ѡ** (кулішівка), **Ѣ**, **ѣ**, **Ѥ**, **ѥ**, **Ѧ** (драгоманівка) і т.ін. Вносилося чимало пропозицій і щодо відображення специфічно українських мовних рис, у т.ч. діалектних, для чого використовували літери російського гражданського шрифту з додаванням до них різноманітних діакритичних знаків (крапка, дужка, дашок, коса рисочка, умлаут, паєрик тощо), які в писемній практиці не закріпилися (М.Максимович, І.Бецький, А.Метлинський, М.Гатцук та ін.). У Західній Україні ще з ХVІІ ст. були намагання виробити український правопис на основі латинської графіки (Я.Гаватович, 1619; Я.Дзвонівський, 1625; Й.Єрлич, 1650; В.Залеський, 1833; Й.Лозинський, 1834–46), а з кін. 50-х рр. ХІХ ст. з проектом латинізації "галицько-українського" письма виступили австрійські реакційні кола (проти нього активно борюся І.Франко), однак цей план

провалився, і в 1859 у шкільних підручниках і державних виданнях у Галичині була узаконена кирилиця.

Із зняттям заборони з українського друкованого слова після російської революції 1905 українській алфавіт і графіка сформувалися у їхньому сучасному вигляді, що засвідчило видання "Словаря української мови" за ред. Б.Грінченка. За роки радянської влади були безуспішні спроби увести до алфавіту окремі літери для африкат **дж** і **дз**, а згідно з правописом 1933 з абетки було вилучено літеру **г**, відновлену у 3-му виданні "Українського правопису" (1990).

В.В.Німчук

***Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення
в українській мові***

(до 60-річчя "Українського правопису")

Дзвінкий африкат [dz] з'явився ще в праслов'янській мові як наслідок так званої другої палаталізації вибухового [g] (напр., *dzělo* "дуже", *nozě* "нозі", пор. *noga* "нога"). У частині праслов'янських діалектів палаталізація відбулася і в сполуці **gv** → **dzv** (*dzvězda*). У старослов'янській графіці вживалася спеціальна літера на позначення цього звука – **s** "зіло" (напр., *zъlo*, *nozъ*, *sъzъzda*). Проте на більшості східнослов'янської території втратився звичний елемент цього звука, і він злився з фонемою /з/ (як і в абсолютній більшості слов'янських мов), через що давньоруські пам'ятки фіксують майже виключно форми із **з**: *zъlo*, *kъnъzi* [Остромирово евангеліє 1056–1057 г. – 2-е фотолитограф. изд. / Иждивением... И. К.Савинкова. – СПб., 1889. – 588 с. – С. 191], *zъlo* [Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Гольшенко и др. – М., 1965. – 1091 с. – С. 194, 224], *zвъzъzъnyi*, *nozъ*, *zвъzъzda* [Апракос Мстислава Великого (кінець XI – поч. XII ст.) / Под ред. Л.П.Жуковской. М., 1983. – 526 с. – С. 678, 165, 243]. Та після занепаду редукованих звуків [ъ], [ь] у живому мовленні знову з'являється африкат [dz] на місці [ц] перед дзвінким приголосним, напр.: *старьць дъдъ* → *старец' д'ід* → *старецьдз'ід*. Існування такого звука в мовленні сприяло появі [dz] на початку слова, коли перед ним виявлялися кінцеві проривні [д], [т] попереднього слова (асимілятивна африкативація: *перед*, *над*, *під зеркалом* → *перед*, *над*, *під дзеркалом*) або фонема /з/ поперед-

ньої лексеми (дисимілятивна африкативація: з *дзеркалом* → з *дзеркалом*) [Жовтобрюх М. А. Фонетика // Історія української мови. – 1979. – С. 322]. Згодом деякі лексеми з початковим [дз] стали виступати незалежно від позиції у мовленнєвому потоці.

Варто зазначити, що в більшості говорів та в літературній українській мові й нині на стику кінцевих [д]–[д'], [т]–[т'] одного слова й початкового [з] іншого слова в мовленні хоч і відбуваються асимілятивні зміни: *від з'am'a* → *в'ідзз'am'a*, *брат з'am'a* → *брадзз'am'a*, проте в інших позиціях початковий [д] зберігається [Сучасна українська літературна мова: Вступ, фонетика. – К., 1969. – С. 247, 248]. Деякі вчені наявність [dz] в польському слові *dzwon* та [дз] в українському *дзвін* схильні пояснювати дисиміляцією приголосних [Етимологічний словник української мови : В 7 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 56], що мало ймовірно. Зовсім непереконливе пояснення [дз] у білоруських словах *дзвонь*, *дзвоняць*, *дзвоняць* як результат впливу польської мови [Карський Е. Ф. Белорусы: Язык белорус. народа. – М., 1955. – Вып. 1. – С. 358].

Дієслово *дзенькати* й споріднені слова мають [дз] звуконаслідувального походження. Під їх впливом, напевне, з'явився приголосний [дз] на місці [з] у лексемах *дзвеніти* й *дзвін* та їхніх дериватах.

Мабуть, у результаті асиміляції до проривного [г] виник [дз] на місці [з] у словах *дзиглик*, *дзигарі*, *гудзик*. Африкативація [з], тобто перехід його в [дз], відбувається також у словах іншомовного походження з сонорними приголосними (*кукурудза* ← *кукуруза*, *бриндза*, *риндза*).

Приголосний [дз] в окремих словах української мови з'явився внаслідок асимілятивного одзвінчення приголосного [ц], напр.: *Гандзя* ← *Ган'ц'а* (пор. *Ан'ц'а* на Закарпатті – пестлива назва з суф. *-ц'а*, пор. діал. закарпатське *тол'із'дз'а* ← *кол'іс'ц'а* ← *кол'ісча* "коліща").

У літературній українській мові кількість слів із початковим [дз] обмежена: *дзьобати* (тут не виключено, що африкативація відбулася під впливом семантично близького *довбати*), *дзвін*, *дзеркало*, *дзьоб* та однокореневі з ними.

Більш поширена фонема /дз/ на початку слова в говірках української мови, особливо південно-західних. За даними "Атласу

української мови" форми *дзелений, дзерно, дзмії, дзойк* вживаються в частині західних середньонадніпрянських і частині західних степових говірок (на Лівобережній Україні подібні форми практично відсутні [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – С. 106]), а *дзелений, дзерно* виступають у поодиноких західнополіських говорах, окремих групах говірок волинського й подільського, бойківського й надсянського діалектів, у великому суцільному масиві, що складається з частини надніпрянських, буковинсько-покутських і гуцульських говорів [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 91]. У різних українських говірках фіксуються також форми *дзвір, дзил'зо, дз'аб, дз'абра* [Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 72, 73], *дз'абр'і "жабра", дз'анка "зяблик"* (закарпатський діалект).

Малоймовірно, щоб початковий [дз] зберігся у відповідних словах із праслов'янської давнини. Це підтверджують і давньоруські писемні тексти, в яких буква *з* виступає тільки на позначення числа **б** і регулярно пишеться *з* у словах *звъзда, зьрцало, зобати* та ін., і наявність всеукраїнських ареалів більшості слів, що в праслов'янській мові мали звук [dz]: *звір, зелений, зілля (з'іл'а, з'іл'е), змії* тощо.

Можливість збереження початкового праслов'янського приголосного дз' в окремих південно-західних говорах давньоруської мови допускав О.О.Шахматов [Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. – Пт., 1915. – Вып. 11. – С. 121].

Великий суцільний ареал форми *дз'візда*, що охоплює території (приблизно) по лінії р.Західний Буг (на південь) – р.Серет (на захід) – р.Дністер до впадіння в нього р.Збруч (на південь і трохи на північ) – м.Чернівці (на захід і південний захід; [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 116]), мабуть, свідчить про те, що тут зберігається праслов'янська і давньоруська фонетична старовина. Проте не виключається розвиток *дз'візда* із *з'візда* унаслідок асиміляції [з] до вибухового [д].

Пам'ятки української мови аффрикат [дз] засвідчують порівняно пізно. У "Словнику староукраїнської мови" (ССУМ) вокабул із початковою [дз] немає. За "Історичним словником українського язика" [дз] на місці початкового [з] фіксується з XVII ст.: *дзвонити, дзвонникъ "дзвонар", дзвонниця, дзвонь (дзвунь), дзетарь, дзитар-*

мистръ "годинникар" та ін. Вони представлені у "Лексиконі" П.Беринди 1627 р. (*дзвонокъ, дзвинячи*), "Синонімах словенороських" середини XVII ст. (*дзвукъ, дзвонокъ, дзвонъ*). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX ст. [Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1966. – 423 с. – С. 114]. У джерелах білоруського історичного словника, серед яких трапляються тексти, що фіксують українські елементи, форми *дзвоница, дзвонъ* засвідчуються в XVI ст. [Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1982–1990. – Вып. 1–10. – С. 79].

Як бачимо, для передачі на письмі свистячої африкати здавна вживається буквосполука *дз*. Немає сумніву, що зразком для такого її позначення була польська традиція (у польській мові звук [dz] ← [d'] виступає дуже часто). Лише зрідка в староукраїнських пам'ятках зустрічаємо передачу африкати через літеру *ц*, пор. *Иванъ Дзугавенко* і *Иванъ Цугаве(н)ко*.

Очевидно, в пізньопраслов'янських діалектах, які лягли в основу давніх східнослов'янських, сербських і хорватських, сполука **dj** перейшла в африкату **dz'**, сполуки **zdj, zgj** – у **ž'**. Проте в більшості східнослов'янських діалектів звук [dž] утратив експлозивний елемент і перейшов у [ž] ще до X–XI ст., про що свідчать пам'ятки XI й наступних століть, у яких фіксується написання *жс* відповідно до праслов'янського **dj**: *межж* "між", *хожениє, свобажати, троужати сѧ, одежа* [Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Голышенко и др. – М., 1965. – 1091 с. – С. 528, 179, 245, 556, 677] тощо. У великій частині західних і південнодавньоруських говорів такого "спрощення" [dž] у [ž] не відбулося, про що свідчить написання урбоніма *Мечибие* в Київському літописі під 1147 р. [Ипатьевская летопись. – 2-е изд. // Полное собрание рус. летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. – С. 343] – назва нинішнього селища міського типу *Меджибіж* Летичівського району Хмельницької області (від *Богъ "Буг"*, преф. *меджи* "між-"; поселення розташоване між Південним Бугом і його притокою Божком [Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 88]). У давньоруській графіці не було спеціальної букви на позначення [dž], тому африкат недосконало передано через *ч*. Нині форми з [дж] відповідно до **dj** (типу *саджа, пряджа, меджа*) поширені в

південно-західному наріччі української мови – у діалектах лемківському, бойківському, західній частині закарпатського, надсянському, наддністрянському, більшій частині волинського, в подільському (хоч в ареалі двох останніх нерідко зустрічаються говори з [ж] – *сажа, пряжа, межа*), у частині західнополіського діалекту північного наріччя [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 109; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 119]. У південно-східному наріччі, більшості говорів північного діалекту й у літературній мові на місці *dj* виступає [ж].

За винятком центральних і східних говорів закарпатського діалекту, панівної більшості говірок гуцульського, буковинсько-покутського, частини подільського діалекту південно-західного наріччя, степових говорів південно-східного, великої частини середньополіського й західнополіського діалектів північного наріччя, по величезній території української мови поширена африката [дж] у формах першої особи однини теперішнього часу – *ходжу, воджу, буджу, сиджу* (подібні форми – типу *хаджу* – є нормативними в білоруській мові). Однак на території південно-східного, північного наріччя і в багатьох говірках південно-західного функціонують форми з [ж] – *хожу, вожу* та ін. [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 235; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 254]. Звичайно, у відповідних говорах виступають із [дж] чи [ж] дієприкметники, утворені від основ (коренів) дієслів на приголосний [д]: *пробуджений* – *пробужений* тощо, віддієприкметникові іменники – *пробудження*.

Щодо походження [дж] у зазначених дієслівних формах та дериватах – дієприкметниках й іменниках – немає одноставної думки: це або залишок давнини, або набуток власне української мови ([дж] на місці [ж] з'явився в результаті впливу інших особових форм, у яких зберігається д: *ходиш, ходить* та ін.). Гадаємо, що принаймні в говірках, де зберігається [дж] в інших позиціях (*са'джа, ме'джа* та ін.), і у формах відповідних дієслів, дієприкметників та іменників [дж] – первісний, прадавньоруський елемент. У решті говорів можна постулювати збереження давнього звукового елемента завдяки наявності *ð* у споріднених формах і словах. Проте не виключається й вторинність [дж] у цих випадках. У великому ареалі степових говорів південно-східного наріччя, а також у помітних масивах північного та південно-західного наріччя у

дієсловах першої особи однини теперішнього часу (і в пасивних дієприкметниках), утворених від основ (коренів) на приголосний [д], відсутнє його чергування з [дж], [ж] – *ходю, водю* тощо [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 235; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 252]. Це явище слушно пояснюють впливом форм інфінітива та інших особових форм – *ходить, ходять* тощо [Тимченко Є. Нарис історії українського язика: Вступ. Фонетика. – К., 1927. – С. 147]. У частині говірок, у тому числі й тих, що лягли в основу літературної мови, вирівнювання основи відбулося в іменниках – віддієслівних (віддієприкметникових) дериватах: *ходіння* (при діалектних *ходжін'а, -е, хожін'а, -н'е*). Як відомо, процес вирівнювання у відповідних діалектах охопив і дієслова та дієприкметники, де історично було чергування інших приголосних (пор. *кос'у* "кошу", *кос'аний* "кошений").

Завдяки вирівнюванню основи абстрактні іменники з суфіксом *-іння* в українській літературній мові співвідносяться з дієсловами: *косіння* (*косити*), *носіння* (*носити*), *молотіння* (*молотити*) тощо. У давнину вони творилися від основ пасивних дієприкметників: *кошенью, ношенью* (пор. діалектне південно-західне *кошін'а, -'е, ношін'а, -'е, молочін'а, -'е*).

Немає сумніву, що в південних (протоукраїнських) та західних (протобілоруських) діалектах давньоруської мови зберігалася африката **dž** → **dj** у поєднанні з **ž**, тобто сполука **ždž**, яка, за відсутністю спеціальної букви для позначення **dž**, передавалася через **жч**. Таким чином позначалася й африката у групі **ždž** ← **žgj**, а також **ždž** ← **žž** ← **zž**. Південноруське ("Галицьке") євангеліє 1144 р. засвідчує *дъжчъ, ижченуться, рожчыю* (збірне від *розга*), Христінопільський апостол XII ст. фіксує: *дъжчъ, беж чены* ← *без жены, рожчья* (род. в.).

Староукраїнська мова протягом XIV–XVIII ст. на всій території свого поширення зберігала [dž] (орфографічно *жч, жчж, ждж*) у континуанті праслов'янського слова *dyždžь*: *дожчъ, дъжчи, от дожчу; дожчъ идетъ, падаеть; по ... дожчи; пустилися дожчжы; дожчъ* ишли; не боячись *дожчовъ; дожчъ...* спадали. Африката зберігалася, звичайно, і в дериватах-прикметниках: *дожчеватый, дожчевый, дожчистый* тощо. Однак приблизно із XVII ст. спостерігається оглушення кінцевого приголосного лексе-

ми: их *доць* догналь. У багатьох говірках, особливо південно-східного наріччя, відбулося вирівнювання непрямих відмінків основи за називним з таким приголосним, що засвідчують пам'ятки з XVIII ст.: з *доцу* потоки; день... з *доцемь, доцьикъ, доцциту, доццеватый*. Давні форми слова з африкатою функціонують у сучасних говорах карпатських діалектів: *дожджэ; дождем – дожджом*. Щоправда, не виключається можливість виникнення форм із *пч* унаслідок дисимілятивного (від *д*) оглушення [dʒ] у групі *ждж*, адже в говорах південно-східного наріччя кінцеві приголосні зберігають дзвінкість, отже, форма *доц* не обов'язково з'явилась у результаті оглушення кінцевої групи приголосних.

Група *ždž* у назві *рожчье* зберігалася в староукраїнській мові: *рожчье* (Луцьке євангеліє XIV ст.), пор. ще: зь *рожчкою* палмовою [Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 1985. – 445 с. – С. 254]. У наявному в сучасних південно-західних діалектах континуанті лексеми виступають глухі приголосні на місці дзвінких усередині слова між голосними: *ріща, ріще* [Словник української мови: у 11 т. / Ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 2. – С. 852] "хмиз, сушняк", *рйича* (закарпатські говори) "хмиз", "чагарник" [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 359]. Однак у деяких говірках зберігається дзвінка сполука: *ружджа, руждже* [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – С. 82].

Варто згадати ще один давній корінь, у якому при формотворенні й словотворенні з прадавніх часів на місці праслов'янської сполуки *dj* зберігається *dž* – *ѣдити* ← *jězditi*: *ѣджу* (1-а ос. одн. теп. ч.), *ѣдживати, наѣджати, обѣджати, приѣджати* тощо. Староукраїнські писарі *dž* у цих формах і словах звичайно позначали традиційним *ч*: *объежчати, наезчати, присежчати, объеждчати*. Проте здавна у словоформах і дериватах із цим коренем африката передається й за допомогою двобукви *дж*: *єздживати, проижджаю(с)* тощо.

У пам'ятках української мови з XVI ст. і пізніше [dz] позначається у давніх коренях за допомогою сполуки *дж* доволі часто, наприклад: *бри(д)жусь, зраджаю, наваждаю зваджую, наваждєніє зваджєньє, раджу; съѣтованіє пораждєньє, суджу, строєніє: рѣдждѣ(н)є, горджу, погорджаю, судина до кадже(н)ѣ, дрозждждѣ*

тощо, але пор.: *дожчъ* идеть, *дожчъ* падає(т), ω (т) *дожчу*, *об(ь)бжченый*, *сжджу*. Очевидно, частішому вживанню сполуки **дж** для передачі африкати сприяла польська орфографія [dź], але усталеного писемного позначення [dź] у староукраїнський період ще не було.

В українській мові у деяких словах звук [dz] з'явився внаслідок одзвінчення (очевидно, асимілятивного): *бджола* ← *бъчела*, *джміль* ← *чьмель*, діал. *джума* ← *чума*. Нові форми *бджола*, *джміль* характерні для діалектів південно-східного наріччя та прилеглих до них ареалів південно-західних говорів [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 110; Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 1. – 498 с. – № 120, 121]. Давніші форми *пчола*, *чміль* зберігаються на різних територіях України, але найкомпактніше виступають в основному в говорах північного та південно-західного наріччя [Атлас української мови. – К., 1988. – Т. 2. – 520 с. – № 254]. Очевидно, через **ж** передається [dź] у записі 1686 р. з Полтави: *Бжоль жонъ моей семеро*. Безсумнівно форму з [дж] – *бджола* маємо в "Енеїді" І.Котляревського. Мабуть, одзвінчення [ч] → [дж] у слові *чміль* → *джміль* відбулося не раніше XVII ст. Діалектне одзвінчення [ч] → [дж] у лексемі *чума* засвідчується з XVIII ст.: *ратоватисѧ ѡ(т) джумы*.

У новоукраїнській орфографії з кінця XVIII – початку XIX ст. більш-менш усталеним стає написання африкат за допомогою відповідних двобукв **дз** і **дж**: *дзвониця*, *дзвонъ*, *дзига*, *дзигари*, *дзигликъ*; *джгутъ*. Першорядну роль у закріпленні цієї практики відіграла "Грамматика" О.Павловського, який писав: "В малороссийских словах есть два звука, которых, не приводя в пример слов из других языков и не выдумывая особых знаков, изобразить иначе не можно, как посредством также совокупно написанных двух букв **дж** и **дз**, естли оныя будут произносимы вдруг, напр. **дж**: *джыкгунь*, *джыкгунець*, *джкгутъ*, *одждже*; **дз**: *дзвинъ*, *дзикгари*, *дзыклыкъ*, *дзьнь*" [Павловский А. Грамматика малорусского наречия... – СПб., 1818. – С. 1–2].

Протягом XIX – поч. XX ст. ця практика закріплюється, напр.: *джгутъ*, *дзвонъ*, *дзига*, *дзигликъ*, *дзибать* "клювати", *джбанъ*, *джгутъ*, (*а*)*дже*, *джерело*; *дзвинка*, *дзвинъ*, *дзвонкий* (*дзвинкий*),

дзвонити, дзвонниця, дзекати, але бжчола, бжчилка, джабрѣ "жабра", дзвенѣти, дзвонѣ, джерело, джигун, джміль, дзвеніти, дзвін, дзига, дзьобати, бджола, джгут, джерело, джміль, дзвеніти, дзвін, дзига, дзьоб, джурчати, бджола, джерело, дзвін.

У ранньому рукописі Т.Шевченко, який вивчав грамоту за букварем, де, очевидно, не було слів з африкатою [дз], вжив на позначення приголосного буквосполучуку **дц**: "Съ циновыми гудциками" (Три літа, 42 зв.); пор. випадки передачі **дз** через **ц** і в староукраїнських текстах.

Одиною залишилася спроба діячів "Руської трійці" використати на позначення африкати [dʒ] букви **У**, запозиченої з сербського алфавіту, напр.: доцУ "дош", позакаУай, таУе тощо [Русалка Дністровая, с. 2, 3]. При цьому слід нагадати, що африката [dz] тут недосконало передавалася літерою **з**, напр.: Ганзуненька, звіночок, зазвонити. Практика "Русалки Дністрової" – буква **У** – не прищепилася в українській графіці.

Очевидно, в кінцевому закріпленні знаків **дж**, **дз** для передачі відповідних африкат важливу роль відіграла правописна практика журналу "Основа" й П.Куліша.

У зв'язку з підготовкою до друку словника за редакцією Б.Грінченка представники української культури звернулися до Петербурзької академії наук з проханням висловити думку з деяких питань українського правопису. Спеціальна комісія, серед членів якої були Ф.Корш, Ф.Фортунатов, О.Шахматов, висловилося за традиційне позначення африкат через диграми **дж** і **дз** [Дзендзелівський Й. О. Заходи Петербурзької академії наук щодо впорядкування українського правопису // Мовознавство. – 1971. – № 1. – С. 68–69]. Незабаром після створення Академії наук України до неї надійшла пропозиція про введення нових літер на позначення африкат, але її було відхилено [Науменко В. Загальні принципи українського правопису. – К., 1917. – С. 13]. Позначення африкат за допомогою **дж**, **дз** залишилося нормативним і в українській орфографії 20-х рр. ХХ ст., напр.: бджола, джерело, дзвін.

Під час обговорення проекту "Українського правопису" (1926–1927 рр.) було висунуто пропозицію ввести спеціальні букви для передачі африкат. Зокрема М.Скрипник на позначення відповідних дзвінких африкат пропонував використовувати латинські **s** та **z**,

напр.: *серело, гузик* [Скрипник М. Підсумки правописної дискусії // Вісти. – 1927. – 19 черв. – С. 3]. Але Всеукраїнська конференція 1927 р. "мусила поступитися перед традицією й залишитися при старім способі означування їх, визнавши, що хоч означати ці африкати окремими знаками й бажано було б, але ж щодо самої форми тих знаків, то суспільна думка не спинилася твердо на чомусь одному, щоб можна вже заводити до альфабету" [Синявський О. Коротка історія "Українського правопису" // Культура української мови. – Харків; К., 1931. – С. 103].

Питання про введення спеціальних знаків на позначення африкат активно дискутувалося також при обговоренні нового білоруського правопису, але кінець кінцем було залишено традиційний спосіб їх передачі через диграфи **дж** і **дз** [Працы акадэмічнае конфэрэнцыі па рэформе беларускага правопису і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). – Менск, 1927. – С. 123, 127, 128, 135, 141, 155, 175–178].

Нині знову звертаються до необхідності впровадження в український алфавіт окремих букв на позначення африкат, проте багатовікову традицію передавання їх за допомогою буквосполук – **дж**, **дз** – не можна відкинути. Головне те, що відповідні фонемі української мови відбиваються на письмі засобами графіки. Аналогічний засіб передачі африкат зберігає білоруський правопис. Позначення приголосних звуків за допомогою буквосполук притаманне й іншим графікам. Наприклад, у польській звуки [дж], [дз] позначаються через **dz**, звук [ш] – через **sz**, [ч] – через **cz**; в угорській мові [с], [ч] відповідно передаються через **cs**, **cs**; у французькій мові [ш] – через **ch**, в іспанській та англійській [ч] – через **ch**, в англійській [ш] – через **sh**, у німецькій [ш] – через **sch**, а [ч] – через **tsch** тощо.

На жаль, автори новітньої орфографії диграми на позначення африкат залишили поза українським алфавітом. Уже в проєкті "Українського правопису" в примітці другій спеціально підкреслювалося, що **дж** і **дз** (для позначення африкат) не входять до алфавіту [Український правопис (проєкт). – Х., 1926. – С. 7]. Це майже буквально повторюється в усіх наступних правописних кодексах української орфографії [Український правопис. – Х., 1933. – С. 6; Український правопис. – К., 1946. – С. 5; Український правопис. – 1960. – С. 7].

Оскільки у нас приголосні звуки звичайно позначаються однією буквою (крім **щ–шч**), написання африкат за допомогою двох літер приводить до того, що люди, не обізнані глибоко з українською фонетикою й живим народним мовленням, під впливом візуального сприйняття писаних (друкованих) текстів читають, а відтак – узагалі вимовляють не дзвінкі африкати, а два звуки: **д-ж**, **д-з** (*б-д-жола*, *д-звін*). А це в майбутньому може привести до занепаду в мові дзвінких африкат, до збіднення її евфонічних засобів. Щоб цьому запобігти, необхідно навчити дітей засвоювати алфавіт разом із орфоепією. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне ввести в українську азбуку й диграми **дж** і **дз** у дужках або без них після **д**, застерігши, що диграми на позначення африкат у словниках не виділяються окремо, а подаються під літерою **д** (ніби дві букви). Згадаємо, що букви **дж**, **дз** входять до алфавіту близькоспорідненої нам білоруської мови.

Позначення дзвінких африкат особливих труднощів не викликає, тому немає, на нашу думку, потреби вводити до української азбуки нові літери.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 6

Орфографія

Передмова до "Українського правопису" (2007 р.)

Правопис кожної мови складається з трьох підсистем: графіки (літер, якими позначають найтиповіші звуки та звукосполучення),

орфографії (способів поєднання звуків і звукосполучень, що забезпечує однотипність написання слів) і пунктуації (розділових знаків, за допомогою яких позначають інтонаційне членування тексту).

Кожен із цих розділів має свою історію. Українська графіка (як і білоруська, болгарська, македонська, російська, сербська) бере свій початок від старослов'янського письма. У нинішньому українському алфавіті є тільки дві літери, що їх не було в кирило-мефодіївській абетці, – це **г**, яка відома з кінця XVI ст. і набула поширення в XVII ст., та **ї**, що спершу вживалася замість колишньої літери **ѣ** та на місці **е** в новозакритому складі, а згодом перебрала на себе функції позначення сполучення **й + і**. Слід ще згадати про специфікацію в українському правописі літер **е**, **є**, відсутню в інших кириличних правописах. Решта літер – це ті, що їх, на думку професора І.Огієнка, знали вже в давньокиївський період, принаймні з VII ст. н.е. Правда, в старослов'янському алфавіті були й такі літери, які не відповідали жодним українським звукам, а тому вживалися непослідовно, а потім зовсім зникли (**Ѣ, Ѧ, Ѣ, Ѥ, Ѧ** та ін.).

Отже, якщо брати до уваги графіку, то український правопис бере свій початок від кінця минулого тисячоліття. Щоправда, остаточне його становлення припадає аж на початок XX ст. Треба згадати й про те, що від 1708 р. змінилося накреслення літер: традиційну кирилицю замінено так званою "гражданкою" – спрощеним кириличним письмом.

З розвитком нової української літературної мови – від часу видання "Енеїди" І.Котляревського – виникла потреба в зміні традиційного письма. Письменники, які писали живою українською мово, мусили шукати засобів передавати справжнє звучання слів, і не йти за їх давнім традиційним написанням. Пошук цей був великою мірою стихійним, а тому від 1798 до 1905 р. нараховується близько 50 різних (більш і менш поширених – іноді й суто індивідуальних) правописних систем. Найпомітніші серед них правописні системи О.Павловського, "Русалки Дністрової", П.Куліша, згодом Є.Желехівського. Як видно, у становленні українського правопису – вдосконаленні графіки й упорядкуванні орфографії – брала участь уся Україна: і Східна, і Західна. Синтез цієї праці зробили видатні українські вчені й культурні діячі: В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, В.Лисенко, К.Михальчук, П.Чубинський у 1-му томі

"Записок юго-западного отдела Русского географического общества", що побачив світ 1873 р. в Києві. Це перший справді фонетичний український правопис, якому, однак, випала нелегка доля. У 1876 р. царський уряд прийняв закон, згідно з яким українські твори могли видаватися за умови, якщо в них "не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания...". Український правопис таким чином опинився поза законом, що тривало на підросійській Україні до революції 1905 року. У 1907–1909 рр. виходить знаменитий словник української мови за ред. Б.Грінченка, в якому практично застосовано принципи фонетичного українського правопису. Вони й стають законом для всіх видань українською мовою. Проте офіційного українського правописного кодексу не було. У 1918 році вийшов друком його проект, запропонований проф. І.Огієнком, у доопрацюванні якого згодом взяли участь акад. А.Кримський і проф. Є.Тимченко. Він був виданий у 1919 р. під назвою "Головніші правила українського правопису". Всі подальші зміни й доповнення до нашого правописного кодексу вносились саме в цей офіційно затверджений текст, що став законом.

Графіка відтоді не переглядалася, якщо не брати до уваги, що з 1933 р. й до нинішнього видання "Українського правопису" з неї було вилучено літеру г.

Орфографія ж постійно вдосконалювалась, охоплюючи написання тих слів, які раніше не регулювалися силою закону. Особливо це стосувалося слів іншомовного походження, насамперед новітніх запозичень з європейських мов, а також грецизмів і латинізмів. Кожна мова запозичує іншомовні слова. Адаптуючи їх, роблячи своїми, мова-сприймач завжди зважає на їхнє походження. Тому одні правила застосовуються до власної та давно запозиченої побутової лексики (типу *вино, левада, крейда, плуг, шибка*), інші – до так званих інтернаціоналізмів, тобто поширених у більшості європейських мов слів-термінів, слів на позначення багатьох абстрактних понять (типу *авангард, ботулізм, вівісекція, гармонія, декаданс*), а також до чужоземних власних назв, деяких назв побутових предметів (типу *афіша, багаж, бакалія*). У травні 1928 р. в Харкові відбулася правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс. Зберігаючи традиційну українську графіку,

вчені докладно опрацювали орфографію та вперше унормували правила української пунктуації. Орфографія "Українського правопису", схваленого 1928 й виданого 1929 р., будувалася на компромісі: українські з походження слова писалися згідно зі східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені – згідно з західноукраїнськими. Такий симбіоз не припав до душі тодішньому партійно-державному керівництву, яке саме "закручувало гайки", і воно швидко його ліквідувало: наступне видання правопису (1933 р.) було вже зорієнтоване тільки на східноукраїнські правописні традиції. Задля справедливості треба зазначити, що цей симбіоз і не міг бути життєздатним. Шкода, що не всі члени правописної комісії прислухалися до думки проф. І.Огієнка: "Наша літературна традиція по пам'ятках розпочинається з XI-го віку, – і в цих старих наших пам'ятках переховується й певна відповідь, в якій саме формі вживати нам чужих слів... Скажімо, коли ми споконвіку все писали *Амвросій, Ірина, ефир*, то яка ж рація міняти ці споконвічні форми на латино-польські *Амброзій, Ірена, етер*? Коли ми ще з початку своєї літературної мови чужі звуки **g, l, i** все передавали через *z, л, и* й писали *гігант, мітрополит, Платон*, то чому я тепер повинен на все те махнути рукою й писати та вимовляти *гігант, мітрополіт, Плятон*?"

І все ж "Український правопис" 1933 р. видання був настільки знекровлений, що потребував ґрунтовного доопрацювання. Ця робота під керівництвом акад. Л.Булаховського завершилася в 1945 р., а в 1946 стабільний "Український правопис" було видано. Правописом 1929 р. користувалися до 1939 р. в Західній Україні; до сьогодні ним послуговується значна частина української еміграції, хоч багато видань використовують також у 1943 р. проф. І.Зілинським, або ж чинний "Український правопис".

Правопис 1946 р. з невеликими змінами й доповненнями було перевидано в 1960 р. мільйонним тиражем. Проте сьогодні це вже бібліографічна рідкість. Та й мова за ці понад 30 років не стояла на місці: з'являлися нові слова, тривав процес запозичення, поповнювалася наукова термінологія, свої вимоги до орфографії висувала перекладацька практика. Постало закономірне питання про чергове видання "Українського правопису". З цією метою Президія Академії наук України утворила представницьку Орфографічну комісію на чолі з акад. АН України В.М.Русанівським.

Робота Орфографічної комісії складалася з кількох етапів. На першому – підготовчому – в Інституті мовознавства було створено робочу групу в складі А.А.Бурячка, С.І.Головащука й Г.М.Колесника, якій доручалося розробити проект змін та доповнень, що повинні бути внесені до нового видання "Українського правопису". Робоча група мала керуватися такими загальними настановами: 1) не змінювати традиційної української графіки, але відновити порядок розташування літер в абетці; 2) не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а навпаки, намагатися зменшувати їх кількість за рахунок уніфікації однотипних явищ; 3) по можливості спростити правопис складних слів, критично поставитись до правил, що регулюють уживання великої літери й под., тобто тих правописних моментів, які не впливають із мовної структури; 4) докладніше опрацювати правила щодо написання слів іншомовного походження, зокрема географічних назв та особових найменувань людей.

Вироблений робочою групою проект цього видання "Українського правопису" розглянула група вчених, які запропонували внести ще деякі зміни й доповнення. Після врахування всіх зауважень проект правопису було розмножено в кількості 140 примірників і надіслано для докладного розгляду в Міністерство народної освіти, Міністерство вищої освіти, Міністерство культури України, в редакції українських газет і журналів, до творчих спілок і т.ін. Проект видання "Українського правопису" обговорювався також на кафедрах української мови університетів і педінститутів, на конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка "Просвіта". Орфографічна комісія після докладного розгляду кожного параграфа оновленого "Українського правопису" ухвалила його опублікувати.

Правопис – система, що саморозвивається. Тому цей процес необхідно вислідковувати, упорядковувати, коригувати. Невипадково всі країни рано чи пізно стикаються з необхідністю відкоригувати правопис, оскільки відбуваються зміни у суспільстві, зміни у мовній системі; мова, як живий організм, нарощується новими словами, видозмінюється і, ясна річ, набуває нових властивостей, які обов'язково треба побачити й зафіксувати.

Разом з тим слід пам'ятати, що мова повинна не роз'єднувати людей, а навпаки, об'єднувати.

Іван Ющук

Фонетичні закони мови та правила правопису

Тільки правопис, побудований на чіткому врахуванні фонетичних законів мови, якнайкраще сприяє піднесенню загальної мовної культури мовців і усуває причини багатьох орфографічних помилок на письмі.

(І.П.Ющук)

Можна по-різному підходити до визначення правил правопису. Наприклад, у сучасній англійській мові слова пишуться так, як вони писалися ще в XIV–XV ст., хоч їхня вимова за цей час суттєво змінилася. Отож написання майже кожного слова треба запам'ятовувати – і це створює значні правописні труднощі. У сербській, білоруській мовах, навпаки, слова пишуться так, як вони вимовляються, і через це іноді одне й те саме слово в різних формах набуває дуже відмінного вигляду. Наприклад, сербське слово *отац* "батько" в родовому відмінку має форму *оца*, у кличному – *оче*; білоруське *сястра* "сестра" в називному множини – *сясцер*. У цьому разі виникають труднощі з ототожненням того самого слова в його різних формах.

В українському правописі після багатьох пошуків встановився фонетично-морфологічний принцип написання слів. За цим принципом, з одного боку, враховується сьогоденне звучання слова, а з другого – його зовнішній вигляд залишається майже незмінним незалежно від фонетичних відмінностей в різних формах. І все-таки тут переважає фонетичний принцип. Це зобов'язує при укладанні правописних правил максимально враховувати фонетичні закони мови.

Тривалий час український алфавіт був позбавлений букви **г**, незважаючи на те, що звук, позначуваний нею, в українській усній мові існував колись і є сьогодні. Ігнорування його загрожувало порушити систему приголосних звуків української мови, у якій усі приголосні об'єднуються в групи по чотири: є чотири шиплячі **ж, дж, ш, ч**, чотири свистячі **з, дз, с, ц**, чотири зубні несвистячі **л, н, д, т**, було б також чотири губні **м, в, б, п**, якби не п'ятий запозичений звук **ф**, так само є чотири задньоротові приголосні **г, ґ, к, х**. Отже,

група задньоротових без звука **г** стала б винятком у загальній фонетичній структурі мови.

Букву **г** після гострих дискусій було повернуто в український алфавіт 1990 р., але тільки для позначення відповідного звука в небагатьох питомих українських, давно запозичених і українізованих словах. Тим часом питання про використання букви **г** в іншомовних словах недавнього походження, надто у власних назвах людей, залишилося неврегульованим. Без жодних змін це правило було перенесене і в нині чинний правопис 1993 р. видання. Отже, повернення букви **г** в наш алфавіт поки що не можна вважати послідовним і завершеним: деякі видання й далі ігнорують її, а деякі – вживають її зовсім недоречно. Така невизначеність розхитує як правописні, так і орфоепічні норми української мови.

Виникають проблеми також із використанням букви (і звука) **ф**. Звук, позначуваний нею, чужий для української мови: він прийшов до нас з іншомовними словами і виявився п'ятим (отже, зайвим) у групі губних приголосних. Тому українська мова закономірно тривалий час не приймала його, передаючи іншими звуками (*Хома, Пилип, Марта* тощо). І хоч він уже прижився у нашій мові, але й тепер є цілком виправдане, зумовлене фонетичним ладом української мови прагнення по можливості звузити обсяг його вживання. Природі української мови більше відповідає звучання (й написання) слів зі звуком **т** (*логаритм, ортографія, ортопедія, пітон, Тадей, Голгота, Гетсиманський*), ніж із звуком **ф** (*логарифм, орфографія, орфопедія, піфон, Фадей, Голгофа, Гефсиманський* тощо). Тим часом чинний правопис, посилаючись на традицію (насправді запроваджену верховенством російської мови, у якій звук **ф** цілком природний, він вписується у систему як парний дзвінкому **в**), нерідко закріплює звук **ф** і в тих словах, які свого часу були засвоєні українською мовою зі звуком **т** (*міт, ортографія, патос, катедро, Бористен* тощо).

Закон милозвучності української мови вимагає усунення насамперед збігу голосних, а потім – збігу приголосних. Пишемо й вимовляємо з *року в рік, балка в степу, поле й ліс, дощі йдуть*, хоч *рік у рік, яр у степу, ліс і поле, дощ іде*. Зіяння, тобто збіг голосних, у питомих українських словах допустиме лише на межі префікса й кореня: *виорати, приозерний, наодинці*. В інших позиціях у незапозичених словах зіяння не буває. Цю закономірність мова прагне

перенести й на запозичення. Наприклад, латинські слова *materia*, *patiens*, *ruina* в нашу мову запозичено із вставним приголосним звуком **й**: *матерія*, *пацієнт*, *руїна*, усунуено з'яння в запозичених іменах *Маркіян*, *Купріян*; нема його в таких словах, як *маніяк*, *парафіяльний*, більшість латинських слів із збігом голосних **ау** передано через **ав**: *autor* – *автор*, *inauguro* – *інавгурація*. Проте в чинному правописі цього принципу дотримано далеко не завжди, через що маємо чимало слів із невластивими українській мові з'яннями, які можна було б усунути за вже наявними зразками: *матеріальний* – *матеріяльний*, *геніальний* – *геніяльний*, *тріумф* – *тріюмф*, *аудиторія* – *авдиторія* тощо. Навіть латинське слово *projectus* (із звуком **й** між голосними в мові-джерелі) не зрозуміло чому передано із з'янням: *проект*, хоч у споріднених із ним словах звук **й** збережено: *суб'єкт*, *об'єкт* – і отже, логічно воно мало б писатися й звучати: *проєкт*.

Зіткнення двох голосних можливе лише тоді, коли між ними, цими голосними, є пауза, бо пауза в цьому випадку сприймається як приголосний. У чинному правописі це враховано тільки для випадків, якщо паузу позначено розділовим знаком. А як же бути, коли паузу на письмі не позначено і немає підстав позначати її, як, наприклад, у реченнях: *Восени і горобець багатий; Ви утрьох та злякалися вовка, а ми усіми та тікали від сови* (Нар. творчість)? У цих прикладах збіги голосних цілком відповідають законам мови, але не узгоджуються з правилами правопису. У такому разі, очевидно, треба вдосконалювати правила.

В українській мові м'якими не можуть бути губні **м**, **в**, **б**, **п**, **ф**, шиплячі **ж**, **дж**, **ш**, **ч** (пом'якшуються лише подовжені шиплячі: *затишшя*, *роздоріжжя*, *річчю*), задньоротові **г**, **г**, **к**, **х**, як це властиво російській чи польській мовам. Якщо ж в українській мові колись таке траплялося, то або виділявся звук **й** (*п'ять*), або приголосний подовжувався (*ніччю*), або відбувалося чергування приголосних (*могти* – *можу*), або в запозичених словах іноді така незакономірна м'якість ігнорувалася (*парашут*, *журі*, *парфумерія*). Тому з погляду української мови неприродно звучать слова в такому написанні, як *бюро*, *купюра*, *фюзеляж*, *гюур*, *Кяхта*, *П'ясецький* тощо. Українець (якщо не пристосовується до французької чи російської орфоєпії) їх звичайно вимовляє із звуком **й**: *б'юро*, *куп'юра*, *ф'юзеляж*, *г'юур*, *К'яхта*, *П'ясецький* і под. Навіть більше

того, звук **й** чується (може, й не так виразно) між губними та голосним **а** і в таких словах, як *свято, різдвяний, морквяний* (через що нерідко трапляються помилки в написанні подібних слів), не кажучи вже про позицію, коли губний стоїть після сонорного; *мавпячий, черв'як, комп'ютер, парф'янський* (у цих словах після губного приголосного чітко чується звук **й**). Тим часом чинний правопис, як це видно з вище наведених прикладів, не завжди в таких випадках дозволяє ставити апостроф.

Подовження приголосних в українській мові відбувається або на межі морфем (*беззвучний, туманний, розрісся*), або перед закінченням між двома голосними внаслідок повної прогресивної асиміляції звука **й** (*життя, колосся, осінню, ніччю*), або як результат інших фонетичних процесів (*козаччина, бовваніти, останній*). Ще може подовжуватися приголосний **н**, зокрема, в суфіксах прикметників із значенням великої міри якості та в старослов'янізмах (*здоровенний, нескінченний, огненний*).

Тому перенесення з інших мов в українську подвоєння букв на позначення приголосних не завжди закономірне й доцільне (це лише створює додаткові правописні труднощі). Зокрема, видається штучним подвоєння букв у власних географічних назвах, бо хіба не все одно, як писати: *Гаванна* (так писали колись) чи *Гавана, Лісабон* (росіяни тут подвоюють букву **с**) чи *Лісабон* (ми не подвоюємо букви **с**); *Аппеніни, Апенніни, Апенінни* чи *Апеніни*. До речі, американці назву своєї річки пишуть з трьома подвоєннями: *Mississippi*, ми ж тим часом робимо лише одне: *Міссісіпі*, а можна було б обійтися й без нього: *Місісіпі*. Без подвоєння букв ми пишемо неукраїнські за своїм походженням назви *Одеса, Тиса*, і це аж ніяк не перешкоджає ідентифікації цих топонімів. Подвоєння приголосних доцільне тільки в іншомовних інших назвах людей – таким чином ми уникаємо плутання з деякими близькими за звучанням, але не тотожними прізвищами та іменами різних народів.

Зайвою з фонетичного погляду є буква **й**, яка дублює звук **й**, позначуваний буквами **є, ї, я**, у словах типу *фойє, Гавайї, Гоїя, Фейсрбах*, як **і**, наприклад, у словах *буєр, роєль, фаянс*, у яких за чинним правописом її вже не треба писати.

Фонетика мови перебуває в постійному, хоч і малопомітному русі. У давнину, на певному етапі розвитку української мови, сталося ототожнення звуків **і** та **и** (на письмі вони тоді позначалися

відповідно буквами **и** та **ы**). Отже, прадавня форма родового відмінка однини іменника III відміни (*радості*) закономірно мала перетворитися на *радости*. Ще Т.Г.Шевченко писав (користуючись російською графікою): *благодаты, сповиды, висты*. Але з якихось причин (скоріш усього під впливом кінцевого м'якого приголосного) закінчення **-и** прижилося не в усіх іменниках цієї відміни, у частини з них залишилося закінчення **-і**, а далі сталось вирівнювання закінчень іменників III відміни, які всі були переорієнтовані на **-і**. У проекті найновішої редукції українського правопису (1999 р.) пропонується повернутися до попереднього стану: "У родовому відмінку однини іменників III відміни на **-ть** за другим приголосним кореня (основи), а також слова *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* мають закінчення **-и**: *вісти, незалежності, радості, смерті, честі; крові, любові, осені, соли, Руси, Білоруси*. Всі інші іменники мають закінчення **-і**: *боязні, галузі, ночі, осі, печі, подорожі, тіні, сталі* та ін.". Внаслідок такого повернення до давніх форм, по-перше, втрачається уніфікація закінчень іменників III відміни **і**, по-друге, виникають омонімічні форми, як-от: *дєрть – дєрти, бєрть – бєрти, старість – старости, напасть – напасті, повість – повісти, масть – масти, хворість – хворости, злість – злости, зарість – зарости, парість – парости, круговєрть – круговєрти, повєсть – повєсти, брєсть – брєсти, кисть – кисти, користь – користі* і под. Очевидно, зважаючи на це, та ще на те, що всякі правописні новації сприймаються суспільством неохоче, тим більше якщо вони, ці новації, не підкріплюються розмовною мовою і не впливають із сучасних мовних законів, варто було б не наполягати на прийнятті цієї зміни до чинного правопису.

Удосконалюючи правила правопису, слід передусім виходити з мовних закономірностей. Тільки правопис, побудований на чіткому врахуванні фонетичних законів мови, якнайкраще сприяє піднесенню загальної мовної культури мовців і усуває причини багатьох орфографічних помилок на письмі.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ

(Українська мова: Енциклопедія. – К., 2007)

АКОМОДАЦІЯ – пристосування, один із видів *комбінаторних змін звуків*: пристосування *артикуляції* голосного й приголосного, що стоять поряд. Акомодация полягає в тому, що екскурсія наступного звука пристосовується до рекурсії попереднього (прогресивна акомодация), або ж навпаки – рекурсія попереднього до екскурсії наступного (регресивна акомодация). При цьому можуть виникати перехідні звуки. Акомодация стосується лише часткового пристосування звуків, оскільки голосні й приголосні належать до звуків різного типу і зазвичай до кінця пристосовується один до одного не можуть (Л.І.Прокопова, с. 13).

АКЦЕНТ – 1. Те саме, що *наголос*. 2. *Діакритичний знак*, за допомогою якого на письмі позначається наголос. 3. Своєрідне вимовляння звуків нерідної мови, зумовлене артикуляційною базою рідної мови (іншомовний акцент), або сукупність особливостей вимови, характерних для певного діалекту і не властивих *літературній мові* (діалектний акцент) (В.Г.Скляренко, с. 16).

АЛІТЕРАЦІЯ – повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень з метою підсилення чи інтонаційної виразності тексту (В.С.Калашник, с. 18).

АЛОМОРФ – морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) *морфемі*, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої морфемі зумовлена фонемним складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією у слові. Аломорфи морфемі характеризуються сукупністю трьох ознак: 1) спільністю значення; 2) формальною (фонематичною) близькістю, тобто частково тотожним складом фонем і їхнім порядком; 3) можливістю взаємозаміни лише в певних позиціях (Н.Ф.Клименко, с. 19).

АЛОФОН – варіант *фонемі*, її конкретна реалізація, у якій вона виступає у певній фонологічній позиції. Варіанти фонемі відрізняються один від одного фонетичною ознакою, а не функцією. У межах однієї фонемі М.Трубецької розрізняв комбінаторні, факультативні і стилістичні варіанти (Л.І.Прокопова, с. 19).

АРТИКУЛЯЦІЯ – робота *органів мовлення* у процесі мовотворення. Утворенню кожного звука відповідають певні положення органів мовлення і їхні рухи. Розрізняють *голосні звуки* (вокалі) і *приголосні звуки* (консонанти) (А.Й.Багмут, с. 32).

АСИМІЛЯЦІЯ – (уподібнення) – вид *комбінаторних змін звуків*: артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова

або словосполучення. Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Розрізняють повну і часткову асиміляцію – залежно від ступеня уподібнення звуків. Вплив попереднього звука на наступний є прогресивною асиміляцією, а наступного на попередній – регресивною. Взаємодіяють як сусідні звуки (контактна асиміляція), так і звуки на відстані (дистантна асиміляція). Асиміляція приголосних буває за способом і місцем утворення звука, твердістю і м'якістю, за участю голосу (оглушення чи одзвінчення), для голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією (Л.І.Прокопова, с. 34).

АФРИКАТИ – зімкнено-фрикативні приголосні – складні приголосні звуки, при *артикуляції* яких зімкнення розкривається і повітря миттю проходить з тертям через щілину. До них належать – ц, ц', ч, дз, дз', дж (Л.І.Прокопова, с. 39).

ВИПАДНІ ЗВУКИ – звуки, що випадають у корені або суфіксі при словозміні чи словотворенні, тобто чергуються з нулем звука. У сучасній українській мові такими є насамперед голосні о, е: сон – сну, снитись; кусок – куска; день – дня, днювати; серпень – серпня (М.А.Жовтобрюх, с. 70).

ВОКАЛІЗМ – система голосних фонем мови або діалекту на певному етапі їхнього розвитку. У сучасній українській літературній мові систему вокалізму утворюють 6 голосних фонем: [і], [е], [и], [у], [о], [а]. Ця система сформувалася внаслідок тривалого історичного розвитку в напрямі поступового скорочення кількості фонем і в послабленні їхньої розрізнявальної функції (Г.П.Півторак, с. 86).

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИХ – особливий вид регресивної *асиміляції* голосних звуків у суміжних складах, який полягає у тому, що попередній голосний певною мірою уподібнюється наступному за *підняттям* чи *лабіалізацією* (Н.І.Тоцька, с. 94).

ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, в основі яких лежить музикальний тон (*голос*), утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації їх у надгортанних порожнинах. Загально визнаним є тристоронній критерій визначення голосних звуків: функціональний, артикуляційний і акустичний (Н.І.Тоцька, с. 107).

ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що утворюються за участю губ. Поділяються на губно-губні б, п, м, в, що утворюються

при змиканні або зближенні нижньої губи з верхньою, та губно-зубні ф, в, що утворюються нижньою губою і верхніми зубами (Л.І.Прокопова, с. 128).

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *назалізація*) – втрата носової *артикуляції*, перехід носового голосного в ротовий. У IX–X ст. відбулася деназалізація носових давньоруської мови (Г.В.Воронич, с. 139).

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. de... – префікс зі значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і *палаталізація*), диспалаталізація – втрата м'якості приголосними. В українській мові депалаталізація почалася з кінця XII ст. Найперше втратили м'якість губні приголосні, після яких занепав [ь] (в абсолютному кінці слова або безпосередньо перед іншими приголосними) (Л.І.Прокопова, с. 140).

ДИСИМІЛЯЦІЯ (розподібнення) – один з видів *комбінаторних змін звуків*: розподібнення приголосних у межах слова. Розрізняють регресивну дисиміляцію (зміну звука під впливом наступного) і прогресивну (зміну звука під впливом попереднього). Прикладом регресивної дисиміляції є зміна сполучення **кт** (наприклад, у словах **кто**, **квотати**) на **хт** (**хто**, **квохтати**), коли з двох проривних один змінився на щільний (Л.І.Прокопова, с. 147).

ДИФТОНГ – двозвук, поєднання двох голосних звуків в одному складі. Дифтонги **аі**, **оі** знала ще праслов'янська мова; вони, як і довгий [e], розвинулися в ній у дифтонг **іе**, що був успадкований багатьма пізнішими слов'янськими діалектами, зокрема давньоруськими (М.А.Жовтобрюх, с. 149).

ДІАКРИТИЧНІ ЗНАКИ – нарядкові, підрядкові або середрядкові знаки, які вживаються у літерних системах *письма* для заміни чи уточнення значень окремих літер. Діакритичні знаки, що надають літері нового значення, відіграють велику роль у тих системах письма, що створені на базі вже існуючих *алфавітів* (І.П.Чепіга, с. 150).

ДЕРЕЗА – втрата звука чи складу у мовленнєвому потоці. Наприклад, після занепаду надкоротких голосних **ь**, **ь** утворилися нові групи приголосних **зди**, **жди**, **лнц**, **рдц**, **рнч**, **сли**, **стл**, **стн**, **стц**, **сткл**, **рстн** тощо, які у вимові й на письмі втрачають **д**, **т**, **л**, **н**:

борозна < бороздня, вісник < вѣстьникъ, серце < сѣрдыце, місце < мѣстыце та ін. (Й.О.Дзєндзелівський, с. 157).

ДОВГІ ЗВУКИ – звуки, що характеризуються більшою тривалістю звучання порівняно з іншими звуками. У складі голосних сучасної української мови довгих звуків немає, хоч їхня тривалість у наголошеній позиції звичайно дещо більша, ніж у ненаголошеній. У складі приголосних, крім звуків звичайної тривалості, виділяються й довгі. Одні з них виникли внаслідок збігу однакових звичайної довготи приголосних на межі двох *морфем* слова: оббити, ввести, віддати, зсипати, розрісся – фонетично **о[б:]ити, [в:е"]сти, ві[д:]ати, [с:]ипати, роз[р'іс':а]**; інші розвинулися внаслідок прогресивної асиміляції м'яким приголосним, після якого занепав слабкий зредукований **[ь]**, наступного звука [j]: життя, тінню. Після твердих приголосних звук [j] зберігається і довгі звуки у сполученні з ним не утворюються: **пір'я, любов'ю** (М.А.Жовтобрюх, с. 164).

ЕНКЛІТИКА – слово без наголосу, яке стоїть після слова з наголосом, утворюючи з ним акцентну єдність. Наприклад: на ніч, при смерті, межі очі, він же, нагороджений був, колектив наш (енклітики: ніч, смерті, очі, же, був, наш). Енклітиками виступають переважно короткі слова (найчастіше службові), зокрема *частки, допоміжні дієслова, займенники* тощо (В.Г.Скляренко, с. 179–180).

ЕПЕНТЕЗА – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між *артикуляціями* різних звуків (один з видів *комбінаторних змін звуків*). В українській літературній мові нормою є епентеза л у групах **бл, вл, мл, пл** (<**бй, вй, мй, пй**): роблю, ловлю, земля, тепло; епентеза е у кінцевих групах приголосних: земель (<земль), вітер (<вѣтръ) (Й.О.Дзєндзелівський, с. 180).

ЗАДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, що творяться внаслідок активної *артикуляції* задньої частини спинки язика. Дзвінкий проривний г трапляється переважно в словах іншомовного і звуконаслідувального походження: гава, ганок, гвалт, гедзь, гигнути, грати, grindжолі, гуля, джигун, гречний. Глухий проривний к і фрикативний х майже в усіх позиціях тверді, крім позицій перед і, де вони палаталізуються (пор. хліб, хата, хай, хист – і кіт, хід, тихі), а також у словах іншомовного походження (Л.І.Прокопова, с. 196).

ЗВУК у мові – найдрібніша акустико-артикуляційна одиниця мовлення, конкретний варіант *фонем* як звукового інваріанта в системі мови. Звук у *фонетиці* розглядають з погляду *акустики* (слухове враження, яке викликає звук), *артикуляції* (фізіологічна робота *органів мовлення* при вимові звука) і функції (розрізнення знакових *одиниць мови*, до складу яких входить звук). В останньому випадку звук називають фонемою і вивчають у *фонології* (В.Т.Коломієць, с. 209).

ЗВУКОВІ ЗАКОНИ, фонетичні закони – регулярність звукових відповідностей між структурними різновидами тих самих слів в одній мові або у споріднених мовах; послідовні історичні зміни певних *звуків*, які приводять до виникнення таких відповідностей; правила, які визначають умови, час і поширеність звукових змін, що зумовлюють такі відповідності. В українській мові такі явища звичайно називаються *чергуванням звуків* (наприклад, **коса – кіс, коза – кіз, шока – шік, рука – ручка, штука – штучка**) (В.Т.Коломієць, с. 210).

ЗВУКОПИС, фоніка – використання мовних *звуків* як засобу художньої виразності. Поняття звукопису об'єднує систему звукових повторів, характерних для мови поезії: нагромадження певних голосних (*асонанс*), приголосних (*алітерація*) (В.С.Калашник, с. 211).

ЗЯЯННЯ, зіяння, гіатус – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів: аорта, радіо, какао, за озером (Л.І.Прокіпова, с. 219).

ІНТОНАЦІЯ – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. Інтоніяція включає мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи (А.Й.Багмут, с. 235).

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися у давніші часи (Г.П.Півторак, с. 240).

ЙОТАЦІЯ – поява звука й перед голосним на початку слова або між голосними. Протетичний й розвинувся перед початковими а та е, а також перед ь (яблуко, йому, є, ягня) (Л.І.Прокопова, с. 251).

КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ЗВУКІВ – фонетичні зміни, зумовлені взаємодією звуків у мовленнєвому потоці. В основі вивчення комбінаторних змін лежить традиційне розуміння трифазності артикуляції звука (Л.М.Хоменко, с. 272).

КОНСОНАНТИЗМ – приголосний звук – система приголосних фонем у мові або діалекті на певному етапі їхнього розвитку (Г.П.Півторак, с. 279).

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ – артикуляція деяких голосних звуків, коли губи витягуються уперед, утворюючи круглий отвір (Л.І.Прокопова, с. 302).

ЛІГАТУРА – 1. Літера або знак фонетичної транскрипції, утворений зі з'єднання елементів двох літер або двох транскрипційних знаків в один. 2. Сполучення двох і більше літер, що передають один звук. 3. Один письмовий знак, що передає сполучення літер, склад або слово (Г.П.Півторак, с. 326).

МОРФОНЕМА – ряд фонем, що замінюють одна одну в межах тієї ж морфеми і представлені в її аломорфах (Н.Ф.Клименко, с. 397).

НАГОЛОС – виділення складу в слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос) або синтагми у фразі (фразовий наголос) (В.Г.Скляренко, с. 404).

НАЗАЛІЗАЦІЯ – поява носового тембру в деяких звуках унаслідок опускання м'якого піднебіння та одночасного виходу голосу через рот і ніс (Г.В.Воронич, с. 408–409).

НЕНАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ – голосні звуки, які не несуть на собі наголосу і характеризуються порівняно з наголошеними меншою напруженістю органів мовлення, меншою тривалістю, а отже, і меншою чіткістю артикуляції (Н.І.Тоцька, с. 426).

НЕПОВНОГОЛОССЯ – наявність в українській та інших східнослов'янських мовах сполучень -ра-, -ла-, -ре-, -ле- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень (В.Г.Скляренко, с. 428).

ОГЛУШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, коли дзвінкий приголосний вимовляється як глухий, тобто відбувається нейтралізація глухих і дзвінких приголосних (А.Й.Багмут, с. 443).

ОДЗВІНЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – фонетичне явище, при якому глухий приголосний вимовляється як дзвінкий. Один з різновидів нейтралізації глухих і дзвінких приголосних (А.Й.Багмут, с. 444).

ОРГАНИ МОВЛЕННЯ – мовний апарат, органи людини, що беруть участь в утворенні звуків. Органи мовлення поділяють на три групи: 1) артикуляційні, що формують специфічні ознаки окремих звуків; 2) фонаційні, що забезпечують утворення голосу; 3) респіраторні, що утворюють повітряний струмінь (А.Й.Багмут, с. 459).

ОРФОЕПИЯ – мова, мовлення, слово – 1. Сукупність мовних норм літературної мови, що охоплюють правила вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів і такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази, ритмомелодика. 2. Розділ мовознавства, що вивчає норми літературна вимови (С.Я.Єрмоленко, с. 464).

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ – пом'якшення приголосних у певних фонетичних позиціях унаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до піднебіння (Г.П.Півторак, с. 472).

ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні, які утворюються за активної участі передньої частини язика (Л.І.Прокопова, с. 483).

ПОВНОГОЛОССЯ – наявність в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, сполучень -оро-, -оло-, -ере- на місці праслов'янських дифтонгічних сполучень (В.Г.Скляренко, с. 516).

ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ – збільшена тривалість звучання приголосних унаслідок асиміляції [й] м'якими приголосними [л, н, д, т, з, с, ч, ж, ц, ш] у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого голосного ь (Л.І.Прокопова, с. 520).

ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ – чергування звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови (Г.П.Півторак, с. 522).

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, основою яких є шуми, що виникають унаслідок проходження видихуваного струменя повітря через певну перепону, утворювану органами мовлення (Г.П.Півторак, с. 543–544).

РЕДУКЦІЯ – зміна мовних характеристик звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотворчим елементом. Розрізняють редукцію часо-кількісну і якісну (Л.І.Прокопова, с. 567–568).

САНДГІ – зміна звуків на морфемних швах або на межі двох слів, особливо у швидкому мовленні (Л.М.Хоменко, с. 591).

СЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, що утворюються за участю середньої спинки язика (Л.І.Прокопова, с. 604).

СИЛА ЗВУКА, інтенсивність звука – акустична ознака звука, вимірювана у децибелах. Сила звука залежить від амплітуди коливання. Між силою звука і голосністю звука існує певна залежність, яка визначається висотою звука (А.Й.Багмут, с. 604).

СИМВОЛІЗМ ЗВУКОВИЙ, звуко символізм, фонетичний символізм – зв'язок між звучанням і значенням слова, який виникає переважно внаслідок взаємодії різних видів відчуття (моторних, акустичних, зорових і т.ін.), тобто синестезії (В.В.Левицький, с. 604).

СКЛАД – фонетичне слово або його частина, що складається з голосного, до якого можуть долучатися один або кілька приголосних (А.Й.Багмут, с. 621).

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ – сонанти – приголосні звуки, при творенні яких голос переважає над шумом (Г.П.Півторак, с. 654).

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] і [Ь] (М.А.Жовтобрюх, с. 661).

ТЕМБР – якісна ознака звука, забарвлення, якого надають йому обертони переважно третьої і четвертої формант (А.Й.Багмут, с. 705).

ТЕМП – часова характеристика усного мовлення, його швидкість. Буває повільний, уповільнений, середній, пришвидшений, швидкий. Важливий складник інтонації висловлення поряд з мелодикою (тоном) та інтенсивністю (А.Й.Багмут, с. 705).

ТОН – акустичний компонент звука, пов'язаний з частотою коливання напружених голосових зв'язок (А.Й.Багмут, с. 715).

ТРАНСКРИПЦІЯ – спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови. Розрізняють три типи транскрипції: фонетичну, фонематичну і практичну (Ю.Ф.Прадід, с. 716).

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ – літерна передача слів і текстів, записаних за допомогою однієї графічної системи засобами іншої графічної системи (на відміну від транскрипції) (Ю.Ф.Прадід, с. 717).

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ – сукупність літер, прийнятих в українській писемності й розміщених у певному ustalеному порядку. Український алфавіт сформувався на основі кирилиці, що поширилася в Київській Русі з прийняттям християнства (Г.П.Півторак, с. 764).

ФОНЕМА – найменша неподільна одиниця мови, протиставлена всім іншим фонемам у системі мови. Служить для творення і розрізнення слів та їхніх форм, здатна мати самостійне значення. Фонема виконує три основні функції: конститутивну, ідентифікаційну, дистинктивну (М.А.Жовтобрюх, Л.М.Хоменко, с. 791–792).

ФОНЕТИКА – 1) звукова будова мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає звуковий бік мови (М.А.Жовтобрюх, Л.М.Хоменко, с. 792).

ФОНЕТИЧНІ ОДИНИЦІ – одиниці фонетичного рівня мови. Фонетичні одиниці поділяють на сегментні (лінійні) та суперсегментні (нелінійні). До перших належать ті одиниці, які в мовному потоці розташовані в лінійній послідовності, – насамперед це звук і склад. Суперсегментні одиниці характеризують, виділяють як єдність одиниці більші, ніж звук, – слова, фрази. Це наголос і інтонація. Найменшим полем реалізації останніх є склад. Сегментні та суперсегментні одиниці тісно пов'язані між собою і в живому мовленні окремо не існують (М.А.Жовтобрюх, Л.М.Хоменко, с. 794–795).

ФОНОЛОГІЧНА СИСТЕМА – сукупність фонем певної мови в їхніх взаємозв'язках. Фонологічна система функціонує за властивими їй закономірностями і може мати деякі специфічні особливості навіть у близькоспоріднених мовах. У складі фонологічної системи української мови налічується 38 фонем (М.А.Жовтобрюх, с. 795).

ФОНОЛОГІЯ – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуки з погляду їх функціонування у мові – як фонем; 2) фонологічний рівень мовної структури (М.А.Жовтобрюх, с. 796).

ФОНОСТИЛІСТИКА – розділ стилістики, що вивчає експресивні властивості звуків мови, засоби її милозвучності та явища поетичної фонетики – звукопис, ритміку вірша, римотворення тощо (В.С.Калашник, с. 796).

ФРАЗА – основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру. Іноді відповідає

поняттю речення, проте не має таких синтаксичних обмежень, які властиві реченню: фраза може бути й одне слово, вигук, парцельована частина речення, і послідовність речень, об'єднаних у процесі мовлення (А.Й.Багмут, с. 800).

ЧЕРГУВАННЯ ЗВУКІВ, альтернація – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення (Г.П.Півторак, с. 822–823).

ШИПЛЯЧІ ПРИГОЛОСНІ – приголосні звуки, при артикуляції яких виникає специфічний шум. Артикулюються кінчиком язика, який утворює на альвеолах і вище щілину, значно ширшу, ніж при [з], [с] (Л.І.Прокопова, с. 837).

ДЛЯ ПОДАТОК

Навчальне видання

Укладачі:

Бойко Надія Іванівна, **Хомич** Тетяна Леонідівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
ХРЕСТОМАТІЯ З ФОНЕТИКИ

Навчальний посібник

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка, макетування – Косяк В. М.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Коректор – Конівненко А. М.
Дизайн обкладинки – Косяк В. М.

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern.
Замовлення №

Формат 60x84/16.
Обл. вид. арк. 11,72
Ум. друк. арк. 12,43

Папір офсетний.
Тираж 300 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.